

42
3(d)

९६

चि.टी०

ग्रहात्सामान्यतः खकृतिसाध्यताविशिष्टस्मरणाश्च प्रवृत्त्यापत्तिरित्यभिप्रायः। वस्तुतस्तु इष्टसाधनतादितान स्याहेतुत्वे संजातवाधता दशायामपिश
 द्वाभासलिंगाभासादिदानीतनखकृतिसाध्यताश्चमावैत्वं वंदनादौ प्रवृत्त्यापत्तिः वस्तुतस्तु विषयकता दशकृत्यंतरमादायानुध्वयमानारोपसंभवात्। न
 चतन्मतेतादृशकृतिसाध्यताविशिष्टज्ञानमेव प्रवर्तकमिति न भ्रमात्प्रवृत्तिरिति वाच्यं तथा सति निगडनिश्चलदेहसंस्तपसाध्यगुरुतया रोचो लतादौ प्र
 वृत्त्यनुययत्तेः अन्यथा खत्यनभ्युपगमेन विशिष्टज्ञानाभावात् किंच इदानीं पदेन स्थलकालस्यैव प्रवर्तकज्ञाने निवेशादसंजातवाधकाले कृते रुदयेन
 तत्कालवर्तमानखकृतिसाध्यताप्रमापि संजातवाधतादशायोलिंगांतरादीनां संभवतीत्येव वृषां दृष्टव्यं स्वविशेषरोति। स्वप्रवर्तमानपुरुषः तस्यपि
 शेषांतत्रिष्टोषो धर्मस्तदज्ञानजन्यमित्यर्थः पुरुषविशेषां पुरुषवृत्तिधर्मः तत्तत्तदनंतरं कार्यताज्ञानं कार्यतानुमानं स्वविशेषणावत्ताप्रति
 संधानजन्यमिति शेषः। अनुमानप्रकारश्च अग्रे वाच्यः। नन्वकार्यसाधनताज्ञानात्तयागप्यकारो कार्यताज्ञानं कथं कथं प्रनावत्ताज्ञानजन्यकोम्यसाध
 नतावत्ताज्ञाने नैव तज्जननादिति वाच्यं तदज्ञानं हि पक्षे तत्संबंधज्ञानं भवति चकार्यसाधनताज्ञानमपि कामनायाः स्वधिव्यसाधनतात्मकसं
 बंधज्ञानं वस्तुतस्तु तदज्ञानं तत्संबंधज्ञानं तज्ज्ञानमेव चाननुपपत्तौ व्यतर्कितः तथा च कार्यसाधनताज्ञानमपि कामनायाः तत्संबंधस्य च तानं
 भवत्येव कामनाया विषयतात्मकतत्संबंधस्य च विषयीकरणादिति भावः एवमति यथानातिप्रसंगस्तदनुपपदमेव विवेचयिष्यामः। कालेति तत्र
 तत्कर्मविहितकाल इत्यर्थः शोचादीत्यादिना हि जातित्वादियरिग्रहः स्वविशेषां प्रवर्तमानपुरुषनिष्ठधर्मः। तत्तत्कालस्यापि जीवितसंबंधेन पुरुष
 निष्ठत्वादिति भावः। तथा चेति। तेन चेत्तर्थाः अन्यथा कार्यताज्ञान इत्यनेन एतत्संध्यायामिति रदंच साध्यस्थकृतिविशेषां ननुपपत्तिविशेषां

राम०

त२

ननुपक्षविशेषाणां प्रयोजनाभावात्प्रवर्तकज्ञानाप्राप्तेष्वसंध्यासम्यक्प्रतिष्ठासंस्थासम्यक्प्रत्यर्थः। शौचादीत्यादिना हि जातिवृत्तिपरिग्रहः तेन श्रद्धादौ न व्यभिचारः यो यत्र संस्था कालीनशौचादिमान् हि जातिः स तत्कालीनकृतिसाध्यसंध्यावंदनक-इति सामान्यतो व्याप्तिरिति भावः न चात्र कृतिसाध्यत्वे ह्यनिफलीपहितत्वमेव साध्यघटकस्वरूपयोग्यत्वरूपत्वे हेतु विशेषणवैयर्थ्याद्यनेस्तथा च कृत्यसाध्यत्वरजभपादिरूपबलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानादिना आलस्यादिना वा अकृतसंध्यावंदनके हि जातौ व्यभिचार इति बाधः। तच्छून्यत्वेनापि हेतौ विशेषणीयत्वात्। न च कृतसंध्यावंदनस्यापितत्र प्रवृत्तिः स्यादिति वाच्ये स्वविषय सिद्धांतिकी की विवरेण तत्राप्रवृत्तिरित्यमुपेतत्तत्तानेन प्रवर्तकं कृतौ मंदशा प्रकारकलात तथापि संध्यावंदनं ईशानीमत्कृतिसाध्यं मत्प्रवृत्तिप्रतिबंधकश्यत्वमेव इति ईशानी शौचादिमत्ते ममेदानी कृतिसाध्यत्वेन वेदो धितत्वादित्यनुमाने ग्रथतात्पर्यम्। अत्रमीमांसकग्रथसम्मतिमारुत उक्तमिति सचकार्यविशेष इति सचकार्यनिष्ठो विशेषः तदानीं तन्स्वरूपकृतिसाध्यत्वरूपप्रत्यर्थः पुरुषविशेषणावगत इति पुरुषविशेषणास्वविशेषणवत्ताज्ञानवत्ताः वगत इत्यर्थः पुरुषविशेषावगतरिति पाठे पि विशिष्यतेः नेनेति विशेषो विशेषणो। कामनादिना लिंगेनावगत इत्यर्थः। प्रवृत्तिहेतुः प्रवृत्तिप्रयोजकः। एवं च उक्तातिप्रसंगमुद्हरति सजातबाधयेति भ्रमदर्शनाया मिवेति चलवदनिष्टाननुबंधित्वेष्टसाधनत्वभ्रमदर्शनामित्यर्थः। इष्टसाधनताज्ञानमिति बलवदनिष्टाननुबंधित्वेष्टसाधनताज्ञानमित्यर्थः। यद्यपि विषयमत्तरो बलवदनिष्टाननुबंधित्वज्ञानाभावे पितृजन्यमुखेष्टसाधनत्व रूपस्व विशेषणावत्ताप्रतिसंधानजन्यकार्यताज्ञानसंभवत्वेव तथापि स्वविशेषणावत्ताप्रतिसंधानेवलवदनिष्टाननुबंधित्वविषयकत्वमपि विशेषणादेपमित्यभिप्रायः इष्टसाधनताज्ञानाभावादिति तदानीं तनेष्टाविषयसाधनाता

रणा भावभेदात्कार्यतादृशापातसंतीतनस्तेष्ट्याविषयसाधनत्ववदलिङ्गाननुबंधित्वज्ञानजन्यकार्यताज्ञानस्यहेतुत्वात्नित्यतादृशापांचतदा
नीतनशोचादिमत्वप्रतिसंधानजन्यकार्यताज्ञानस्यहेतुत्वात्प्रवृत्तिमात्रेचकार्यताज्ञानसामान्यहेतुःनित्यकार्यभेदेनकार्यकारणाभावभेदेपिपद्यानरोष
स्योक्तं प्राक्नित्यपदंचतदानींतत्पुरुषेणनित्यत्वेनज्ञापमानपरोननित्यस्यकार्यत्वधर्मेनित्यात्यत्वज्ञानेवानशोचादिलिङ्गककार्यताज्ञानमात्रात्प्र
वृत्तिःकार्यत्वंचतदानींतत्पुरुषेणनित्यत्वेनज्ञापमानत्वेनकार्यस्यनित्यत्वधर्मेणोचादिमज्ञाज्ञानजन्यकार्यताज्ञानादेवप्रवृत्तिःनित्यत्वंचप्रत्यवायज
नकीभूताभावप्रतियोगित्वसर्ववतजन्यत्वंतद्विशिष्टत्वमेववैशिष्ट्यचैककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वेजन्मत्वप्रवेशेगौरवात्वालकस्यस्तनपानप्रवृ
त्तौत्वकृतिसाध्यतास्मरणास्येवतेरपिहेतुत्वेनवक्ष्यमाणजगन्मिचाराच्चनवजन्मत्वपदेनप्रतियोगित्वेविवक्षितेतथाचतत्रतस्मरणाप्रयोजनोत्तरीयत
यातादृशकार्यतानुभवद्वाराव्यभिचारइतितत्प्रयोज्यत्वभवत्येवेतिवाच्यंथासतिसंज्ञातवाधस्यापिजन्मातएनुभूतकार्यतास्मरणाद्विषयभूतोप्रवृत्ताप
त्तेःतस्मात्पिकांलांतरानुभूतकृतिसाध्यतास्मरणाद्विज्ञानादौप्रवृत्तापत्तेःप्रवृत्तसाधनताज्ञानविशिष्टकार्यताज्ञानंचतत्रास्तेववालकस्यस्तनपानेसु
खविशेषकारणातास्मरणात्तत्रसुखविशेषेतदानीमिच्छाविषयसाधनताज्ञानस्यापितदानींस्त्वेनस्मरणासापितद्विशिष्टत्वात्अतएवइष्टसाधनता
दिज्ञानसत्वेलिङ्गांतरकार्यताज्ञानेपिप्रवृत्तिर्नानुपपन्नवालिङ्गसंशयस्यानुमित्यहेतुत्वेपिइष्टसाधनतासंदेहात्प्रवृत्तिरनुपपन्नचेवंफलका
मनाविशिष्टकार्यताज्ञानमेवकार्यतादृशापांचवर्तकमस्तुइतिवाच्यंकामनायासत्यातद्विषयसाधनत्वाज्ञानेपिप्रवृत्तापत्तेःकेचिन्तादृशोभयवि
शेषणाधीनकार्यताज्ञानानामेकशक्तिमत्त्वेनप्रवृत्तिसामान्यहेतुत्वमतःप्रातिस्विकरूपेणाततद्विशेषणापरत्वेपिनपरस्परव्यभिचाररत्याः॥

चि.प्र.श.

तदसत्तयापिभोजनादौकाम्यतादशाप्यौचदिलिङ्गकार्यताज्ञानमात्रात्प्रवृत्तिवारणायकालभेदेनविशेषसामग्र्याः आवश्यकत्वेतयासामान्यकार्यका
रणभावाभ्युपगमस्यप्रपासमात्रत्वात्। अनेतु फलार्थिचिकीर्षप्रवृत्तीप्रतिफलसाधनताज्ञानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानहेतुः। फलस्वर्गादि। तदर्थित्वतदुदे
श्यकत्वेनचैवेस्वर्गादिविद्याविरहेपिस्वर्गादिसाधनताज्ञानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानाद्विकीर्षादिप्रसंगरतिवाच्यस्वर्गादीणां प्रतिस्वर्गादीणां अपिपृथक्कहे
तुत्वात्तौचादिप्रज्ञाप्रतिसंधानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानेननित्यस्थलीपचिकीर्षाप्रवृत्तिप्रतिहेतुः। नित्यस्थलीपत्वेचविकीर्षाविषयतावच्छेदकावच्छिन्नवि
शेष्यकनित्यत्वज्ञानविशिष्टत्वावैशिष्ट्यचक्षुराद्यसाधारण्यवहितोत्तरावच्छेदेनैकात्म्यतित्वेनचैवंकाम्यतादशायामपिशौचादिप्रज्ञाप्रतिसंधानवि
शिष्टकार्यताज्ञानात्त्रित्यस्थलीपचिकीर्षायापत्तिरितिवाच्यं। नित्यस्थलीपचिकीर्षादिकंप्रतिसमानविशेष्यकनित्यत्वज्ञानस्यापिहेतुत्वादित्याहुः। त
दप्यसत्तयाचीननैयापिकानागुरुणावशौचादौत्तरकालीनत्वतत्पुरुषोपत्वविशेषरास्यावश्यकतयाकालभेदेनपुरुषभेदेनचकार्यकारणभावभेदसा
वश्यकत्वान्नतएवातिप्रसंगासंभवेनित्यस्थलीपत्वस्यकार्यतावच्छेदककोटिप्रवेशेगौरवात्। नित्यत्वज्ञानस्यपृथक्हेतुत्वेगौरवाच्चनचेष्टसाधनताज्ञानवि
शिष्टकार्यताज्ञानेकार्यताविशिष्टेष्टसाधनताज्ञानेवाहेतुरित्यत्रविनिगमनाविरहादिष्टसाधनताज्ञानस्यापिहेतुत्वदुर्वारमितिवाच्यं। इष्टसाधनताज्ञान
नाशेपिविकीर्षासत्वेप्रवृत्त्यनुभवेनअभिचारान्नचचिकीर्षवृत्तस्यापारः। चिकीर्षाप्रत्यपि विनिगमनाविरहेनोभयोर्हेतुत्वादितिवाच्यं। इष्टसाधनताज्ञान
प्रकारकज्ञानजन्यत्वनिमित्तकृतिसाध्यताज्ञानस्यहेतुतायाआवश्यकत्वान्नविनिगमनाविरहान्नचकाशात्तन्नचतथापिइष्टसाधनताज्ञानविशिष्टत्वकृतिसा
ध्यताविषयकत्वज्ञानत्वानाविशेष्यविशेषराभावेविनिगमनाविरहोद्वाररतिवाच्यम्। इष्टसाधनताज्ञानविशिष्टत्वकृतिसाध्यताविषयकत्वज्ञानत्वाधि

राम०

करणात्त्वानामेकत्र द्वयमिति न्यायेन व्यासस्य ह्यवधेदकत्वाभ्युपगमात्तादृशविनिगमनाविरहानवकाशात्तद्वसाधनताज्ञानं च
पस्थितप्रवृत्तिविषयागृहीतासंसर्गकेषसाधनतादिज्ञानं बोध्यं न तु प्रवृत्तिविषयविशेषकं तथासति भ्रमस्य विशिष्टज्ञानत्वाभ्युपगमेन
इष्टसाधनादिभ्रमाद्येतद्वेदनादौ कदाचित्प्रवृत्तिनिरास्यत एव कार्यताज्ञानमपि उपस्थितप्रवृत्तिविषयाः गृहीतासंसर्गकार्यताज्ञानं बोध्य
म्। न तु प्रवृत्तिविषयविशेषकं तथासति कृत्यसाध्ये गुरुतरभागे लोचनादौ प्रवृत्तनुपपत्तेः। अन्यथाख्यातनभ्युपगमेन तत्र विशिष्टज्ञा
नासंभवात् न वैवमसंसर्गी ग्रहप्रवेशो गोरवमिति वाच्यतावता। न्यायाख्यातिसिद्धावपि इष्टसाधनत्वाज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वासिद्धेरित्यास्तां वि
स्तारः। महाणीवकारीयमत आह। अन्ये त्विति जीवित्वप्रतिसंधानेति जीवित्वादिसंधानेनेत्यर्थः आदिना शरीरित्वात्मकज्ञानवत्त्वादिसं
ग्रहः। अथ मे जीविमात्रसाधनं तरेपकप्रमे असि संभवति अहमिदानीं कृतिसाध्येततकर्मजन्यमकः जीवित्वादित्यादिनारूपेणोतिभावः। इति
निमित्तत्वेन सापमानेतादृशप्रमे जीवित्वप्रतिसंधानजन्यकृतिसाध्यज्ञानमादाय प्रवृत्तिप्रसंगवारणायेति शेषः। जीवतव्यतिरिक्तत्वमि
ति स्वविशेषणवत्ताप्रतिसंधानजन्ये तत्र विशेषणपदेन जीवनरूपविशेषणपरमित्यर्थः। स्वेष्टाधीनेति। स्वविशेषणपदस्य जीवित्वरूपविशेष
णपरत्वेपि इष्टसाधत्वादिसंभवात्तरलिंगकार्यताज्ञानदृशायां तत्राप्रवृत्तुपपादानापक्षेष्टाधीनत्वस्यावश्यं निवेशनीयत्वादिति भावः। अथ
र्तकमिति प्रवृत्तिमात्रकारणमित्यर्थः नित्य इति निषेफलानभ्युपगमात्। अथर्वस्य च स्वतः पुरुषार्थत्वाभावादिति भावः। विषमहाराव्याह
नमिति विषमहारादिव्याहृतमित्यर्थः आदिना चैतद्वेदनादिसंग्रहः। इष्टसाधनत्वमेवेति वक्तव्यं निष्ठा ननु वैधित्वे सतीष्टसाधनत्वमित्य

चि.टी०

र्थः विशेषणमस्तु विशेषकार्यकारणभावे विशेषणमस्तु तथा च प्रतिविषयविशेष्यकवलवदनिष्ठानुबंधित्वे साधनत्वविषयक कृतिसाध्यता
प्रकारिताशालितानत्वेन अन्यथा व्यापनेगीकारे च उपस्थितप्रवृत्तिविषयागृहीता संसर्गकता दृशज्ञानत्वेन काम्यस्य लेप्रवृत्तिहेतुत्वमिति भावः इदमुप
लक्षणांत्यस्य लेविशेष्यसत्त्वे विषयतया कृतिसाध्यता ज्ञाने विशेषणमस्ति तपि बोधे स्वविशेषणावज्ञानजन्यत्वापेक्षेति इदं साधनताज्ञानविशिष्ट
त्वापेक्षेत्यर्थः एककाला बध्येदेनैकात्म्यवृत्तिरूपवैशिष्ट्यस्य उभयत्र प्रवृत्तिविषयविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वस्य उभयत्र ज्ञानज्ञानत्वयोश्च प्रवेशात् उभयत्र प्र
वृत्तिविषयविशेष्यकत्वस्य प्रवृत्तिविषयागृहीता संसर्गकत्वस्य बाधप्रवेशाच्च तस्य गुरुत्वात् न चेत् साधनताविषयकत्वकृतिसाध्यता विषयकत्वज्ञानत्वानामिष्यो
विशेषणविशेष्यभावे विनिगमकाभावात् तवापि वदन्तर्कार्यकारणभावकल्पना गौरवमिति वाच्यं एकत्र द्वयमिति नायेने साधनताविषयकत्वकृतिसाध्यतावि
षयकत्वज्ञानत्वाधिकरणत्वानां परस्परसंसृष्टानामेव साध्यवृत्त्यवच्छेदकत्वाभ्युपगमात् अन्यथा तवापी साधनताज्ञानविशिष्टत्वकृतिसाध्यताविषय
कत्वज्ञानत्वानां विशेषणविशेष्यभावे विनिगमकाभावेन गुरुत्वात् न तत्कार्यकारणभावबाधकत्वस्य दुर्गतरत्वात् न चेत् वैषम्यमिष्टसाधनतादिज्ञानसत्त्वेन विष
यकार्यताज्ञानानंतरं प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यं लाघवादेक रूपेण कारणत्वकल्पनेन तत्र तदुत्तरं समसालवनज्ञानकल्पनात् न च तथापि निश्चिता अभिचारकं
रूपं परित्यज्य संदिग्धव्यभिचारकेन कारणत्वकल्पनप्रयुक्तमिति वाच्यं निश्चिता अभिचारकलघुरूपसत्त्व एव तथात्वादिति भावः उपायविषयेति सुरव
तुः रवाभावेन विषयेत्यर्थः इष्टसाधनताज्ञानसाध्येति इष्टसाधनताज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यताश्रय इत्यर्थः उपायेच्छात्वादिति सु
खत्वदुःखाभावत्वाद्यप्रकारकेच्छत्वादित्यर्थः पक्षहेत्वोर्जन्यत्वे विशेषणदेयं तेनेत्यरेच्छायां न शतो बाधव्यभिचारो वृद्धीच्छावदिति वृष्टिर्भवतिती

राम०

कस्य वदित्यर्थः इदमुपलक्षणं कृतिसाध्यत्वाप्रकारकपाकादी च्यापि दृष्टान्तो बोधः अपंचप्रसाध्यांगको दृष्टान्तः परेषां कृतिसाध्यत्वाप्रकारकोपायो देयके
 च्यानभ्युपगमेन वृष्टिर्भवतुपाको भवत्वित्यादी च्यायास्तन्मतेऽसिद्धेः। वृष्टिसाध्यसुखं भवत्वित्येव वृष्टिसाध्यत्वज्ञानसंबन्धेन त्वान्नविद्यसाधनताज्ञा
 नस्येति ध्येयांशकते भोगचिकीर्ष्यामिति सुखदुःखाभावचिकीर्ष्यामित्यर्थः तदभावात्तद्व्यसाधनताविषयक कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वाभावात्तदप्रयोजक
 मिति उपायाचिकीर्ष्यामपिन विषयतया कारणतावच्छेदकमित्यर्थः तवापीति भागचिकीर्ष्याकारणी भूतकार्यज्ञानात्तद्विशेषः तत्र तत्रापि उपायचिकीर्ष्याम
 पीति यावत्। तस्य च विशेषणं ज्ञानं जन्यत्वस्य प्रयोजकत्वात् कारणतावच्छेदकत्वाभावप्रसंगान्न शक्यते कृतीति चिकीर्ष्यत्वेन कृतिहेतुचिकीर्ष्यामित्यर्थः तत्र स्ववि
 शेषणाधी जन्यत्वं। तस्याचिकीर्ष्यात्वेन कृतिहेतुः तेन भोगचिकीर्ष्यायाः फले च्यात्वेन कृतिहेतुत्वयत्तेपि नातिप्रसंगः। तुल्यमिति ममापि उपायचिकीर्ष्यायां दुष्टसाध
 नत्वं प्रयोजकमित्यर्थः। प्रामाणिकं गौरवं न दोषापेक्षा शयेन समाधत्ते नैवमिति साध्यत्वसाधनत्वयोरिति कृतिसाध्यत्वकालांतरभावोदनादी च साधनत्वयोरित्येकालं
 तरभावित्वेन संबंधाधिकरणद्वाराभावित्वेन विरोधेन तिर्यकावच्छेदेनैकत्रावर्तमानत्वेनेत्यर्थः एकत्र एकस्मिन् धर्मिणि पाकादौ ज्ञानप्रशक्तत्वादिति एकदा विरुद्धत्वेन य
 कत्र ज्ञानेनैकेन निश्चयेन विषयीकर्तुं शक्यत्वादित्यर्थः विरोधमुपपादयति असिद्धावस्थस्य हीति आद्यद्वारा विशिष्टस्योत्पत्तिकालीनसहिपाकादेरित्यर्थः। साध्यत्वं कृति
 साध्यत्वं कृतिसाध्यत्वस्य तदधीनसमयसंबन्धवत्वरूपत्वादिति भावः सिद्धतादशायामिति आद्यद्वारेण विना आद्यद्वारा वृत्तितादशायामित्यर्थः आद्यद्वारा संबंधस्यैव
 त्यतिरूपसकारणाधीनत्वादिति भावः सिद्धतादशयां च साधनत्वमिति अनाद्यद्वारा वृत्तितादशायामेव कालांतरभावोदनादिसाधनत्वमित्यर्थः असिद्धाव
 स्थ्या तत्र ति आद्यद्वारा वस्यापिनोयोगादेरित्यर्थः कार्योत्पत्तेः कालांतरभाविकार्यस्वर्गाद्यनुत्पत्तेः यद्यपि वृत्तिकालीनाकार्योत्पत्तिरभाविकार्योत्पत्त्यादेरपि

चि. टी.

कारणात्तावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपकारणत्वं माद्यत्तलोप्यस्तीतिकं विरोधः। तथापि स्वस्वरूपयोग्यमिदं न फलं जनयिष्यतीति ज्ञाने महत्सु तदा तत्फलोपधाना
त्मकरूपसाधनत्वस्यैव संशयसाधारणो ज्ञानहेतुर्वीच्यः। तादृशकालांतरभावेनादिसाधनत्वपागादावाद्यत्तरोन संभवति तस्य कालांतर एव फलोपधापक
त्वादिति भावः। केचित्तु गुरुत्वे फलसमपत्तिर्न एव कारणात्तं फलसमयवर्तित्वस्यापि कारणात्तादृकत्वाच्चाद्यत्तरोन तत्संभव इत्यभिप्रायः। इत्थं च सा
धनत्वयोर्विरोधेने सत्रसाधनत्वपदं सामान्यत आदनादिसाधनत्वपरमेवाननुकालांतरभावित्वेनौदनादिकं विशेषणीयं। असिद्धावस्थातः कार्यानुत्पत्तेरित्य
स्य चोत्पत्तिकाले कार्यसद्वर्तित्वघटितस्य कारणात्तस्याभावादित्यर्थ इत्याहुः। विरोधं व्युत्पाद्यैक निश्चयविषयत्वा संभवं व्युत्पादयति। तथा चेति। असिद्धत्वसिद्धि
त्वज्ञाने इति। असिद्धसिद्धत्वोभयवत्त्वावगाहितान इत्यर्थः। साध्यत्वसाध्यत्वग्रहः। कृत्स्नसाध्यत्वौदनादिसाधनत्वप्रकारकत्वविभिन्नावच्छेदक इति विषयकज्ञानस्यै
कस्मिन् धर्मिणि विरुद्धोभयप्रकारत्वनियमादिति भावः। न चैकमिति भावाभाववत्त्वज्ञानप्रवृत्तिरुत्तत्वासिद्धत्ववत्त्वज्ञाने प्रोपि परस्परविरोधित्वादित्यभिप्रा
नः। असिद्धत्वमुत्पत्तिकालीनत्वं स्वनिष्ठसमयसंबंधं साभावाधिकरणत्वात्तत्त्वमिति यावत्। सिद्धत्वं स्वनिष्ठसमयसंबंधं साधिकरणत्वात्तत्त्वमिति या
गादेर्वापारसंबंधेन स्वर्गाप्यवहितपूर्वज्ञानोपि ह्येते। न विरोध इति। नैकावच्छेदेनैकत्रावर्तमानत्वं भित्तिर्यः। स्वरूपगतत्वं तादात्म्यसंबंधेनाधिकरणस्वरूपावधि
नत्वविभिन्नावच्छेदकावच्छेदेनैकस्मिन्नधिकरणो वर्तमानत्वं तद्वानाद्य इत्याह यदि हीति। स्वरूपनिबंधने तादात्म्यसंबंधेनाधिकरणस्वरूपावधि नत्वस्वरूपपाकादि
स्वरूपं सिद्धमसिद्धं चेति तयोः साधनत्वसाध्यत्वव्याप्यकत्वादिति भावः। अत एव आह भिन्ननिरूपितत्वेपीति विभिन्नावच्छेदकावच्छेदेनैकत्राधिकरणो वर्तमानत्वेपी
त्यर्थः। विरुद्धतापेति शेषः। सिद्धत्वासिद्धत्वे इति। अनवगम्य अविषयीकृत्य अज्ञानादिति। पाकादौ कृतिसाध्यत्वौदनादिसाधनत्वयोः समकालं च न ज्ञान एव तत्ता

राम०

विपमादिति भावः केचिन्तुः समप्रमेदोपाधिकः सिद्धत्वासिद्धत्वदशारूपसमप्रमेदवच्छिन्नः कृतिसाध्यत्वोदनासाधनत्वयोः संबंध इति आचक्रुः । तत्तुभिन्ननिरूपि
तत्व इति एवमेवाभिधानात्संदर्भविह्वलमिति ध्येयं । ननु धर्मिणी विप्रित्वावच्छेदकद्वयवत्तावगाहितेनैक धर्मिणी विरुद्धोभयप्रकारतायां तत्र प्रपितुं प्रकाशेभ्यः विरु
द्धोभयधर्मविभिन्नावच्छेदकावच्छेद्यत्वावगाहितत्वे वतंत्रेह सौमलायवत्त्वमनवगतस्यापि वृत्तेः । येक प्रिययोगो नमल इति विरुद्धोभयप्रकारप्रत्ययोदपात्तया च
प्रकृतेः पिपाकादौ सिद्धत्वासिद्धत्वमनवगतत्वेव सिद्धत्वासिद्धत्वदशावच्छेदेन कृतिसाध्यत्वेऽसाधनत्वग्रहः स्यादित्यभिप्रायेनाशंकते । इदानीमिति । अनुमाना
न्नादशतानं विधितो कानां घट्या इदानीं प्रमिमेति । अंगग्राहिकपाठस्य तिङ्गण्यतेरेवेदानीं यदर्थत्वात्तदर्थसाधिकरणत्वात्तदर्थत्वमप्यदर्थत्वादिति भावः ।
अननुगमेनेति । तदीनीसाधारणस्य तदभिप्रक्षरासाधारणस्य चानुगतानतिप्रसक्तव्यापकतावच्छेदकस्याभावेनेत्यर्थः । आत्माग्रहादिति । अतस्तत्रेदानीं तन
कृतिसाध्यत्वाय निश्चयपदशायां व्याप्तिग्रहसंभवादित्यर्थः । नोत्तराह । शब्देनेति । अननुगततया तेन रूपेण शक्त्यभावादिति भावः । नन्वननुगतज्ञापने बहिर्धेः
शक्तिरित्यत आह । गौरवाच्चेति । कृतितः सिद्धमिति । कृत्यधीनसमयसंबंधस्य विशिष्टमित्यर्थः । सिद्धत्वेऽसाधनत्वयोर्विरोधाभावादिति भावः ।
सिद्धा सिद्धत्वेन ज्ञातं । ज्ञानाभावादिति । सर्वत्र तादृशलिङ्गाभावादिति भावः । ननु कारणतावच्छेदकविशिष्टतादृश्यामेव कारणत्वमिति क
ृतिसाध्यत्वेनोदनादिसाधनत्वादौ दनादिसाधनत्वादशायामपि कृतिसाध्यत्वमित्याशंकते । नवेति । साधनत्वमपि साध्यमिति । साधनतादृश
यामपि कृतिसाध्यत्वमित्यर्थः । उक्तमिति लाघवात् । कवे नैव हेतुत्वादिति भावः । इदमुपलक्षणां कृत्यधीनसमयसंबंधवत्त्वरूपस्य कृतिसाध्य
त्वस्यापाकादौ दनाद्युपधायकत्वदशायामसंभवाच्चैतदपि बोध्यं । कृतक्रियमाणाविलक्षणमिति । अतीतत्वानाद्यक्षणावर्जित्वदशायाह तमित्य

धंसानधिकरात्वे सति स्वधंसाधिकरात्वे न चैवं मे क कालावच्छेदे नैकात्म्यं नित्यस्य वैशिष्ट्यत्वे यत्र मध्यममिष्टसाधनाज्ञानंततोऽपेक्षा बुद्ध्या
त्मककृतिसाधनाज्ञानंतत इष्टसाधनताज्ञाननाशः तत इष्टसाधनत्वज्ञानंतत्रापि तदनंतरं चिकीर्षीपत्तिः कारणातावच्छेदकपूर्वसत्त्वस्यानपेक्षितत्वात्
फलसमपवर्त्तिनस्य कारणात्वमते यत्रेष्टसाधनताज्ञाननाशकालेऽपेक्षा बुद्ध्यात्मकं कृतिसाधनत्वज्ञानंतत इष्टसाधनत्वज्ञानंतत्रतदनंतरं मपि चि
कीर्षीपत्तिः। अव्यवहितोत्तरकालावच्छेदे नैकात्म्यं नित्यस्य वैशिष्ट्यत्वात् फलसमपेक्षितसाधनाज्ञानसत्त्वाच्चेति वाच्यं। ममद्वित्वादिष्वपेक्षा बुद्धिना
शानाशत्वात् नभ्युपगमेनापेक्षा बुद्धेः सत्तावयावस्थापित्वासिद्धेरिति भावः। इदं त्ववधेयं। साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधात् कारणासाधनतालिंगककार्य
ताज्ञानेकात्म्ये हेतुस्तु नित्ये तु शोकादिमत्वविषयककार्यताज्ञानमेव प्रवर्त्तकमस्तु लाघवाच्चतुतद्दीजन्यमिति प्राभाकराणां दुःसमाधेयमिति। एतेने
तिसाधनत्वज्ञानस्य इष्टविरोधित्वेनेत्यर्थः। वृक्षादाविति। कृतिसाधनत्वाप्रकारकं वृक्षादीच्छापामित्यर्थः उपायेच्छाकारणात्वेनेति। उपायेच्छासामा
न्यकारत्वेनेत्यर्थः। लाघवादितीति भावः। निरस्तमिति तत्रापीष्टसाधनताज्ञानस्योत्पत्त्या हेतुत्वादिति भावः। तत्साध्येति। सुखादौ वृष्टिसाधना
ज्ञानादित्यर्थः वृष्टिसाध्यं सुखं भवत्विति। तीच्छापामेव सुखत्ववद्वेदयिविषयत्वादिति भावः। सुखदुःखाभावेति सुखदुःखाभावत्ववन्नवदनिष्ठाननु
वेधित्वे सति इष्टसाधनत्वेन ज्ञाने दित्यर्थः। सुखत्वादिसंस्कारकज्ञानजन्यमिति शेषः। तेनेष्टसाधनताज्ञानेन प्रवृत्तिरिति ध्येया इच्छाप्रयोजक
मिति ज्ञायमानं यदि छाप्रयोजकमित्यर्थः। उद्देश्यत्वमिति। ततः पुरुषीयोद्देश्यत्वमित्यर्थः। पुरुषार्थत्ववेदनीयमिति पुरुषार्थत्वयदप्रतिपाद्यमि

चि. टी०

त्यर्थः। धर्मांतरं पदार्थांतरं अनुगतकार्यस्येति तत्र पुरुषीयेच्छा सामान्यलक्षणाः अनुगतकार्यस्येत्यर्थः तदेवेति ज्ञापमानं सत्। कृतिसाध्यत्वज्ञान
समहितमिति शेषः। ३। रवतरसाधनत्वात्तेनः रवतेनः रवसाधनत्वेन च ताता आह निचिकीर्षप्रयोजकमिति अतएव चैत्यवदनं विषमक्षराणां दोषं जा
तवाधदशायां न प्रवृत्तिस्तदानीं मिथसाधनत्वादितानाभावेनोद्देश्यत्वाभावात्तत्तत्तानस्यासंभवादिति भावः उद्देश्यत्वं स्वकारणीभूतेषां साधनत्वादि
ज्ञाननाशनाशपतेनेषां साधनत्वादितानाभावेनोद्देश्यत्वाभावात्तत्तत्तानस्यासंभवादिति भावः उद्देश्यत्वं स्वकारणीभूतेषां साधनत्वादि
सामानाधिकरण्यात्वादि भावः। एकसमपत्ति एकदेशकालावच्छेदेनेत्यर्थः तेन पिरः प्रादा च छेदेन एकक्षरो एकजातानि सुखदुःखोत्पादयितुं स
तिः सामानाधिकरण्याभावस्येति एकस्मिन्नधिकरणोऽनुपपद्यमानत्वस्येत्यर्थः अन्यथा सुखदुःखयोरेकस्मिन्नधिकरणो एकदावस्थानादसंगतेः
यत्नादीति रदमुपलक्षणं सुखसाधनामाभिप्रेक्ष्य व्यापदवगतमिति पेन रूपेण ज्ञाने सत्यसति प्रतिबंधकेऽवश्यं तेन रूपेणोच्छाभवतितद्वत्त्वेन
रूपेण ज्ञातं सत् प्रयोजकमित्यर्थः स्ववृत्तितयेति वृत्तितयेति स्वरूपकथनं बलवदनिष्ठा ननु वंधीयसाधनत्वेन ज्ञाने सति प्रतिबंधकेऽवश्यं
मिच्छेदयेपि पागदसाधनत्वस्य तत्राप्रकारत्वात्तत्र तेन रूपेण पागदीनास्त्वतः प्रयोजनत्वं भोगस्याप्येवं रूपत्वे तस्यापि लक्ष्यत्वमिति भावः। ननु
अन्येच्छानधीनेच्छाविषयतावच्छेदकधर्मवत्त्वं अतः पुरुषार्थत्वमस्त्वित्यत आह किंचेति। न च सुखादीति लुप्तप्रथमांशं कतेतहीति सुखादि
ज्ञानरत्नादिपदादिच्छाविषयांतरपरिग्रहः सुखदुःखाभाववत्त्वबलवदनिष्ठा ननु वंधीयसाधनत्वज्ञानसमानकालीनेष्विति शेषः तेन संजा
तवाधस्य विषमक्षरादिबुद्धासः तद्वर्त्मन्यनित्यत्वे सप्रवेतत्वे च जातित्वापत्त्या साक्षात्कारत्वादिना संकरप्रसंगात्तज्जन्ममेव वाच्यं तज्जन्ममेव वाच्यं

राम०

सुखादिज्ञानानां प्रत्येकं कारणत्वे अभिचारद्वयतमत्वेन तत्कारणमण्यदेरिव एकशक्तिमत्त्वेन तादृशसुखादिज्ञानानां हेतुत्वे वाच्यं । तथा चेच्छां प्रतितादृशसु
खादिज्ञानानां तेन रूपेण हेतुत्वमिति किं धर्मीतरकल्पनयेति परिहरति यथा हीति । अन्यतमत्वादिति पाठः । अन्यतरत्वादिति पाठस्तु प्रामादिकः । तद्धर्मस्य बहुत
रनिष्ठत्वेनास्यतरत्वेन हेतुत्वेन अभिचारत्वं । तथेच्छे वैति धर्मीतरतरकार्यकारणभावकल्पने गौरवादिति भावः । न च तज्जात्यतिरिक्तं नित्यमखंडधर्मीतरम
स्तीति वाच्यं तथापि तस्येच्छाप्रतिकार्यकारणभावांतरकल्पनमप्येव विषयज्ञानविधयारूपकारणमिति सुखादिज्ञानस्य वश्यसाधनत्वादितान विरुद्धा
लीनसुखादिज्ञानाद्वयधर्मीतरस्य कारणाभावोक्तत्वेन कल्पयितुमुचितत्वादिति हृदयं । ननु कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छायाचिकीर्षात्वेतदनयेकलजभक्ष
णप्रागभावे निषेधा पूर्व रूपफलजनकसंवादिचिकीर्षाधीना कथं प्रवृत्तिः प्रागभावस्य कृतिपूर्वमपि सत्त्वेन कृतिसाध्यत्वस्य तत्र बाधादित्यत आह कृतिसा
ध्यत्वेनेति कृतौ स्यात् । प्रिमहाणे एतप्रिमहाणे स्वरूपं कृतिसाध्यतया प्रिमहाणस्य स्वरूपं न कृतिविना नास्ति न ह्येते कृतिविना न ह्येते प्रिमहाणे तस्य स्वरूपमिति सनुषज
ने कृत्यधीनसमयसंबंधवत्त्वमिति तु समुदितार्थः अधीनत्वं च अस्मै तत्तत्प्राप्तसंबंधोः स्वाधीन इति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसंबंधविशेष इति भावः । एतच्च प्रागभा
वेऽप्यस्ति इति दर्शयति । हेमेति । एतच्च हेमसाधारणमिति योजना कृतिपूर्वविद्यमानोपः कलजभक्षणादि प्रागभावस्तत्साधारणमिति यावत् । नन्वेवं कृतेः
पूर्वमपि तादृशकृतिसाध्यत्वव्यवहारः स्यात् अत आह कृतिसाध्यत्वेनेति तत्राच धर्मिणाः पूर्वसत्त्वेऽपि धर्मस्य तदानीमसत्त्वात् तत्कालावच्छेदेन तद्वत्त्वव्यवहार
इति भावः । नन्वेति एतादृशस्य कृतिसाध्यत्वरूपत्व इति शेषः । सन्नपि धर्मीति स्वर्गादेः अवहित पूर्वविद्यमानोप पूर्व रूपो धर्मीनकार्यः यद्योक्तकृतिसाध्यता
विशिष्टः कृत्यधीनसमयसंबंधस्यावधारण एव सत्त्वादिति भावः । कामिनोऽन्य इति स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ यागविषयकस्वर्गकामकार्यमिति कामिकार्यत्वात्
यवोध इत्यर्थः । तृणिकत्वेन विशिष्टस्य फलावहित पूर्वसमये सत्त्वेन क्रियातुल्यत्वादिति पद्यायागदावस्थितत्वेन साहायसाधनत्वविरहात् परंपराघट

चि. १०

कस्यचानुपस्थितेर्न स्वर्गस्येव साधनत्वात्तानं संभवति तत्राकृतिसाध्यत्वविशिष्टेः सर्वेपि बाधतस्वर्गसाधनत्वज्ञाना संभवति भावः। कामिकार्य
तान्वयबोधे च भवन्मते कृतिसाध्यत्वविशिष्टेः साधनत्वस्यान्वयप्रयोजकरूपतया योग्यतात्वादिति भावः। तस्मात्कृतिजन्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव
कृतिसाध्यत्वतश्च न प्रागभाव इति हृदयं काम्यसाधनत्वमात्रं कामिकार्यतान्वयबुद्धिप्रयोजकं न तु कार्यता विशिष्टी भूय काम्यसाधनत्वमिति समाध
नैयहृतीति तत्र कार्यतावच्छेदिकसमीपिषष्टी तत्र कामिकार्यतान्वयबुद्धिप्रतिविधेर्हेतुत्वादित्यर्थः। काम्यसाधनतेति कामिकार्यतान्वयबुद्धिप्र
योजिकेति विभक्तिविपरिणामेना तु व्यज्यते इति व्याप्तिः इत्यभ्युपगमः पाके सतीति तदेव विशेष्येन्द्रियसन्निकर्षसंभवादिति भावः। कृतिसाध्यताज्ञानं कृति
साध्यताप्रत्यक्षं न त्वम्यगोचरं कृत्यानां तरीयकतया उत्पन्नेषां के कृतिसाध्यताज्ञानं भविष्यत्यन्यगोचरं कृतौ तन्निष्ठकृतिसाध्यताज्ञानस्याहेतुत्वेन तत्रान्यो
न्याश्रयाभावादित्यत आह कृतिसाध्यतोतीतीति उत्पन्नपाकादावित्यर्थः। तत्र कृतिसाध्यताज्ञानसंभवेपि चिकीर्षाकृत्योरसंभवात् सिद्धत्वविषयः प्रतिबंधि
कायासत्त्वादित्यर्थः। तथा च पत्रचिकीर्षाकृतिसाध्यताप्रत्यक्षमन्योन्याश्रयसामिति भावः। मत्कृतीति इदानीं तनस्वेच्छाधीनमन्यहृति साध्य
मित्यर्थः। पुरुषांतरीयप्रवृत्तिसाध्यताज्ञाने प्रवृत्तेः स्वीयप्रवृत्तिसाध्यताज्ञानमेव प्रवर्तकमतस्तत्संपन्नये सदिति वाच्यदशायां भाविष्येव प्रवृत्तिवारणाय
तत्कालीनप्रवृत्तिसाध्यताज्ञानमेव प्रवर्तकमतस्तत्संपन्नये इदानीं तनेति प्रवृत्तिविशेषणाय स तावच्छेदकसाधनाधिकरणेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात् न च
रक्तमाकेस्वीयकालांतरकृते च पाकेः शतो बाधः जीवनयोनि कृतिसाध्यताज्ञाने प्रवृत्त्यसाध्यताज्ञाने च प्रवृत्तेरनुदयात् प्रवृत्तिनेन प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानमेव
प्रवर्तकमतस्तत्संपन्नये कृतित्वविहाय प्रवृत्तिनेन साध्ये प्रवेशः संजातबाधदशायां चैव वदनादौ प्रवृत्तिवारणाय हृदयसाधनताज्ञानजन्यकृतिसाध्यताज्ञा
नस्यैव प्रवर्तकतया तत्संपन्नये हेताविषयसाधनताप्रवेशस्यावश्यकतया तत्सार्थक्यस्येच्छाधीनेति स्वविषयकेच्छाधीनेत्यर्थः पनुप्रमेप्रवृत्तिवारणाय स्वेच्छा
धीनाया प्रवृत्तिस्तत्साध्यताज्ञानमेव प्रवर्तकमतः स्वेच्छाधीनेति स्वविषयकेच्छाधीनेत्यर्थकमिति तनुच्यप्रमेप्रवृत्तिवारणाय स्वेच्छाधीनत्वस्य स्वरूपसतएव कारणा

नाना
वेकप्रकारतत्तत्ताना
यम०

तिपिधानमात्रपदज्ञाने विना न विधानान्वयबोधकमित्यर्थः। शब्दकल्पनेपि चेह शब्दोपस्थितिकल्पने लक्षणमिति लक्षणस्थले व्यभिचारदित्यर्थः।
दोषादिपदस्य तीरशक्तिपदज्ञाने विनापि तीरान्वयबुद्धिजनकत्वादिति भावः ननु तदनेपदज्ञानत्वेन हेत्वमनुमतो न व्यभिचार इत्यहं चेह न वेति तव नैया
यिकस्यपतेपि पचतीत्युक्तेनाहिमेन अनुमितेन कर्त्री चैत्रादिना न्वयबोधाच्चेत्यर्थः। इत्थं च प्राचीननैयायिकमतानुसारेण न व्यभिचार इति प्रथमो तत्रैत्र
दिपदाध्याहारदेवान्वयबोधादिति ध्येयं। द्वारपदसहभावमात्रे द्वारपदोपस्थितिसामानाधिकरण्यमात्रेपि धेहि शब्दस्यपि धेहि शब्दोपस्थितेः द्वारपदो
पस्थित्यधिकरणोपि शब्दोपस्थितिमात्रेण कल्प्यते न उल्लेखलविधानोपस्थितिरित्यर्थः। लाघवा दिति अर्थाध्याहारपक्षे पत्रपि धेहि शब्दमात्रमुक्त
तत्रापि धेहि शब्दज्ञानस्यैव विधानात्त्वयत्नजनकत्वकल्पनीयं द्वारमित्येतन्मात्रेण द्वारपदज्ञानस्यैव तज्जनकत्वकल्पनीयमितिकारण
तादृशकल्पनामो गौरवमित्यभिमानः ननु विधानोपस्थापककालेकशब्दावर्तते विनिगमनाविरहेण कस्योपस्थितिर्भविष्यतीत्याशंक्य
निराचष्टे भार्यात्यादिना संस्कारेति सधियसंस्कारस्यैव स्वरूपेतिरित्यर्थः। कुचिदनेके कस्मरतोप्यस्ततेरित्यपि इष्टं तदिदं नास्तमित्यत आह आकां
क्षादिमदिति आकांक्षादिमतविधानादिरूपप्रतियोग्यवितेत्यर्थः। आकांक्षादिमदिति तु स्वरूपकथने स्वार्थपरत्वस्य स्वार्थान्वयबोधजनकत्वस्य सत्ता
तद्वारपदज्ञानस्य सत्तात्। द्वारपदज्ञानस्य विहारमित्यादौ द्वारकर्मविधानामुक्तलक्षितमानेतादृशान्वयबोधजनकत्वांगीकारादिति भावः। केचित्तु द्वारमि
त्यादौ पिधानलाक्षणिकस्थले विधाना न्वितस्वार्थान्वयबोधजनकत्वस्य द्वारपदे सत्तादित्यर्थः। लाक्षणिकपदस्याननुभाक्कत्वादिति भाव इत्याहुः लाघ
वेनान्वाध्याहारादिति लाघवेनान्वाध्याहारकल्पनादित्यर्थः। पिधेहि शब्दोपस्थितिकल्पपित्वा नदर्थोपस्थितिरवश्यं कल्पनीयेत्युभयकल्पनामो गौरवादि

चि.टी०

तिभावः न केति जनिताशब्दो धा. नीत्यर्थः. अध्याकृते अध्याकृतार्थे तात्पर्यं आकांक्षा जनिता न्यवबोधत्वेन निराकांक्षत्वात् स्पन्मते तु श्रुतपद आ
 कांक्षा विरहे पितृतिः अध्याकृतपद एवाकांक्षा संभवा दिति भावः. भूतान्वयबोधामुत्पत्त्येत्यर्थः. तात्पर्यं आकांक्षा सत्त्वात् कथं तर्हीति पृष्टं त्वत्प
 दार्थोपस्थितिरपि हेतुर्हीतिर्यर्थः. समभिव्याहृते उष्ट्रखलकल्पनापाद्युपस्थितिदशाया मपि मभिव्याहृतमात्रान्वय इत्यर्थः. तात्पर्यं नियमात् तात्पर्य
 ज्ञानस्य नियमकत्वात्. यत्परः यत्तात्पर्यमिति शब्दार्थः शब्दजन्यज्ञानविषयः. अन्यथा तात्पर्यज्ञानस्यानियामकत्वे तदपीति आदने यच्च तीत्यत्रेति शो
 षः. देववशसंयनेति देववशात् स्मृतेरित्यर्थः. क्वचित्थे च पाठः. उपस्थिते पितेन कल्पायेन अनभिधानादिति आख्यादिना प्रबोधनादित्यर्थः. तृतीयेति
 ह्दाख्याताभ्यामनभिहितकर्तृरितृतीयाविधानादिति भावः. अध्याकृतेति आख्यातस्य कृतावेव शक्तिरिति भावः. कर्तृसंख्येति तथा चानभिहित इत्यधिकार
 सत्रस्य ह्दाख्याताभ्यां कर्तृत्वात् तत्संख्या न्यत एव नभिधाने कर्तृरितृतीयेति निष्कृष्टेऽर्थः इति भावः. अन्यतरत्वेनोपादानादेव दत्तः पाचक इत्यादौ च न प्रत्य
 यादिना कर्तृगत संख्या नभिधाने पितृतीयाकर्तृरेवाभिधानादिति ध्येयदिव दत्तस्येति अत्र घृजा कर्तृस्तदसत्संख्यापाद्यानाभिधानादिति भावः. ननु मभि
 हिताधिकारो यत्तृतीया विधापिकास्मृतिरेतदतिरिक्तस्य लघुजादृष्यो गेष्यात्तृतीयापवादकत्वात् न च तथापि देवदत्तस्य पाचक इत्यर्थे बोधनीये
 यत्र देवदत्तस्येति मात्रमुच्चरितं तत्र तृतीयापरदे ककृष्योगाभावादाख्यातकृताकर्तृदत्तसंख्या मभिधानाच्च तृतीयापत्तिरिति वाच्यं तत्रापि घृजंतया
 कादिपदस्य वक्तुरभिप्रायविषयतया तदतिरिक्तस्य लघ्वेव तृतीयाभिधायकस्य विषयकत्वादित्यत आह तात्पर्यं तदतिरितीया विधायकस्य तत्र
 त्वर्थ इत्यर्थः. तुल्यमिति देवदत्तस्य पाचक इत्याद्यैरिक्तमूलैः पत्रकर्तृगत संख्या न्यत एव नभिधाने कर्तृदाख्यातास्तत्क्रियापदवक्तुरभिप्रेतं तत्र न तृतीयाप

राम०

जतु श्रोतनभिधापक हसामाततक्रियापदं वक्तुरभिप्रेतं तृतीयेति वैयाकरणास्य तेतात्पर्यादेव दत्तश्रोतने प्रित्या दौ न तृतीया तत्र पञ्चतिपदस्य वक्तुरभि
 प्रेतत्वात् न चैवं शब्दाध्याहारः सिद्ध एवेति वाच्यं पदस्य वक्तुरभिप्रेतत्वे पिश्रोत्रातदनध्याहारादित्यर्थः ॥ अन्वयप्रतिपोगीति विधानान्वयप्रतिपोगीत्यर्थः ॥
 तदस्याशङ्कानिराकारेति न चितितदुपस्थापकेति विधानान्वयप्रतिपोग्युपस्थापकेत्यर्थः गौरवादित्यपलक्षणं पावत्पदस्य कुत्राप्यसंभवाच्चैत्यपि
 व्यसंभवाच्चैत्यपि प्रतिपोग्युपस्थापकेत्यर्थः गौरवादित्यपशपदविधानान्वयप्रतिपोग्युपस्थापकपदस्य प्रितियावत्विधानान्वयबोधेपीति स्वव्याहृतविधाना
 न्वयबोधस्य लेपीत्यर्थः ॥ तत्रापि विधानान्वयप्रतिपोग्युपस्थापकपदस्य धारमित्यस्यैव सत्वादिति भावः ॥ ननु लाघवात्तदुपस्थापकपदार्थे न तत्र शाब्दबु
 द्धित्वे हेतुहेतुमद्भावो न तु तदन्वयप्रतिपोग्युपस्थापकपदत्वेन गौरवादित्यत आह अन्यथेति तदन्वयबोधे प्रतितदुपस्थापकपदत्वेन कारणत्वे इत्यर्थः ॥
 गौरवेति गौरालाक्षणाकस्य लेः न्वयबोधाभावापत्तेरित्यर्थः ॥ तयोः गौरालाक्षणाकपदयोः ननु भावकत्वात् पदार्थादुपस्थापकत्वात् प्रवाहादिह्यपश
 कोपस्थितेरेव लक्षणस्योरिकान्तुल्यकशब्दोपस्थितिरिति प्राचांसिद्धादिति भावः ॥ तदपमर्थाध्याहारपर्ययज्ञानिह्यर्षः तच्छाब्दबुद्धौ पदजन्यैव त
 दुपस्थितिर्हेतुरिति न निषमः तच्छाब्दबुद्धौ पदज्ञानविशिष्टतदुपस्थितिर्त्वेन विजातीयतद्विषयकत्वेन वा हेतुत्वकल्पनामुपेत्य लाघवात्तदुपस्थिति
 त्वेनैवे हेतुत्वे रित्यातपदज्ञानविशिष्टत्वाप्रवेशादतिरिक्तजातिकल्पनाविराज्यह्यमित्यादौ अध्याहृतेनापि विधानादिना अन्वयबोधदर्शनेन तथा का
 र्यकारणभावे व्यभिचारश्च न च तत्रापि विधेहि शब्दवाध्याक्रियते इति वाच्यं गौरवादित्वाभावनच विधानशब्दबुद्धिप्रतिवर्तितलक्षणसंवेधेन प्र
 धानप्रकारत्वात् तत्रावच्छेदककर्मावधिन्नशब्दविशेष्यकज्ञानत्वेन हेतुतया विधेहि शब्दस्य उपस्थितिरवश्यकीति वाच्यं तादृशकार्यकारणभावेमा

ता

चि. टी०

धायक

नाभावात्तत्रैव मोदने पचतीत्युक्ते कारणतया स्मारितस्याकाशस्य प्रत्यक्षादिनोपस्थितस्य कलाया देष्वाभ्युपगम्य बोधयतिरिति वाच्यं। मतितात्पर्यं आ
 रूपापत्तिः अन्यथा तत्रापि आदने पचतीत्युक्ते देवसंस्तुतकलाचपदोपस्थितेराकलापेनान्वयबोधस्य उच्चारितादिति दिक् क्रियापदे विधातुपदेत्यर्थः।
 क्रियाविधानादिकारकपदेति आत्मापदेत्यर्थः कारकं कर्मत्वादित्याकीर्त्तयतीति परस्परं शाब्देष्वाविषयो भवतीत्यर्थः अन्यथेति यथा कथंचिदुपस्थि
 तिक्रियादिमात्रं स्पष्टं परस्परं शाब्देष्वाविषयत्व इत्यर्थः। क्रियाकर्मो ध्याहार इवेति क्रियाकर्मस्यार्थाधार इवेत्यर्थः। इदं च पदस्मारित्यदर्थं तिस्रोप्राकांक्षे
 त्याचार्यमते न नान्यनये विकर्मता विशेष्यका धेयता संसर्गककारप्रकारकशाब्दबोधे द्वारमित्याद्यानुपूर्वी विशेष्यकृतिविशेष्यकानुक्लृप्तसंसर्गकविधान
 प्रकारकावबोधे च पिधेहीत्यापनुपूर्वी विशेष्यसाकांक्षत्वेनावश्यकप्रत्ययाधारकर्मत्वपि धेहि द्वारविधानं कृतिरित्यत्रापि तादृशान्वयबोधयत्तेरिति केव
 लपि धेहीत्युक्तो द्वारमित्यस्य केवलं द्वारमित्युक्तोपि धेहिपदस्याधार आचरणक शब्देऽप्येव विधेति द्वारकर्मतेत्यादिपदेत्यर्थः अकांक्षाशाब्दबोधेष्वा
 आकांक्षाया परस्परं शाब्दबोधेष्वापि नु द्वारकर्मत्वमित्यादौ भेदान्वयबोधे साधुत्वज्ञानमेव प्रतिबंधकमित्याशं कतेः र्थविशेषे साधुत्वादिति द्वारः क
 र्मत्वमित्यादेर्भेदान्वयबोधे साधुत्वादित्यर्थः तत्र साधुत्वं च तदजनकतया पाणिन्याद्यभिप्रेतं असाधुत्वादिति क्रियाकर्मभावेनान्वयवृद्धिजनकतया पा
 णिन्यापभिप्रेतत्वादित्यर्थः। ननु असाधुत्वस्य फलोपपत्तया तत्रान्वयबोधो न दृश्यते तत्रैवासाधुत्वं कल्प्यते न हि द्वारमित्यत्र पिधेहीति पदं विनानान्वयबो
 ध इत्युभयसिद्धयित्युच्येवाह। साधुत्वज्ञानस्येति निरुक्ता साधुत्वाभावज्ञानस्येत्यर्थः तथा च जनको भूतज्ञानं विद्युत्पतएव ज्ञानस्य प्रतिबंधकं ननु याना
 साधुत्वज्ञानप्रतिबंधकमिति भावः गौरवेनाप्यथापि किमुक्ता अभिचारमप्याह अत्र प्रश्नादपीति साधुत्वज्ञानस्य हेतुत्वासिद्धेरिति भावः। ननु द्वारकर्मत्वे

धेकर
एव०

विधेहि द्वारविधानं कृतिरित्यादेकदेशनिराकांक्षस्य लेकि फलकमेभावेनावबोधे इष्टापत्तिः सत्येकदेशमाकांक्षते अन्वयप्रतिपक्षोपपत्तिरस्य यथा कथंचिदुप
 स्थितेरेव शाब्धीहेतुरत्वाद्युपगमेन प्रत्यक्षानुमानादिना तदुपस्थिति वन्निराकांक्षयदजन्य उपस्थिति तोषिणादबोधे बाधकाभावात्तत्रानुभवविरोध
 इति वाच्यं तथा सति पदजन्यपदार्थोपस्थितिं विनानान्वयबोध इत्यनुभवाभावादेव शाब्धीहारा सिद्धाविवादपर्याप्तः न चैवं ह्यसादृशविशेष्यकपिधा
 नादिप्रकारान्वयबोधे विधेहि त्वानुपूर्वी विशेषार्थकाकांक्षात्तानस्य हेतुत्वमुपेयते न चोपार्थ्यार्थोपस्थिते एकदेशनिराकांक्षस्य लेच्यमि
 चारः कर्मत्वविधानं कृतिरित्यादिसर्वनिराकांक्षस्य लेपि द्वारकर्मकपिधानानुक्लृप्तिमानित्यन्वयबोधायतिरर्थोपस्थितेस्तुल्यत्वादिनिवाच्य
 । तत्र दानुपूर्वी विशेषार्थकाकांक्षानिम्बप्राप्त्यवहितोत्तरवर्तितादृशतादृशान्वयवृद्धिं प्रत्येकहेतुतया अभिचारभावात् अथवा हारादिस्थलीया
 न्वयबोधस्य तदनव्यवहितोत्तरवर्तितात्तनवैवं सर्वनिराकांक्षस्य लेपि अर्थोपस्थिते हारादिस्थलवहारकर्मकपिधानानुक्लृप्तिमानित्यन्वयबोधा
 यत्तिर्द्विरेति वाच्यं द्वारकर्मकपिधानानुक्लृप्तिमानित्यन्वयबोधो हि द्विविधः द्वारमित्यायानुपूर्वी निम्बप्राप्त्यवहितोत्तरवर्तितादृशप्रकारककर्मत्वविशेष्य
 कान्वयबोधत्वात् अथ विधेहि त्वानुपूर्वी निम्बप्राप्त्यवहितोत्तरवर्तितादृशविधानप्रकारककृतिविशेष्यकान्वयबोधेत्वात् अथ तदतिरिक्तस्थलीका
 तथा च अन्यतरविशेष्यसामग्रीविरुद्धे सर्वनिराकांक्षस्य लेतादृशान्वयबोधेन यथा कथंचित्यदार्थोपस्थितिमात्रस्य हेतुत्वे त्वपुनिराकांक्ष
 स्थापकपदमात्रावरोपि परकिं विदुर्गतानदृशायामुपलब्धपदार्थोपस्थितिमात्रादबोधप्रसंगः तथा च महता विशेषः न च तदन्यप्रतिपक्ष
 मप्यस्यापकपदत्वेन हेतुतया न तत्रान्वयबोध इति वाच्यं साक्षात्तरपरासाधारणस्य तदन्यप्रतिपक्षोपस्थित्यनुगतानतिप्रसक्तस्य उदवत्वात् । तदुत्तिपद

चि. १.

७१

त

ज्ञानत्वापेक्षया गुरुत्वाद्येत्यपि निरस्तं तत्रापि विशेषसामर्थ्याविरहादेव शाब्दबोधाभावोपपत्तेरित्यर्थः स्वस्यादाहापि चेति केचित्तु ननु पदस्मारितपदार्थजिज्ञासावपि शाब्दबोधात्तन्मात्रानुपदी विशेषः । तस्यानुगतत्वात् न तकार्यकारणभावापत्तेः किंतु घटकर्मत्वमित्यादिपदविशेषाज्जन्मवर्थापस्थितिरेवाकोत्तासाचार्थाध्याहारस्य लेप्यस्ति नास्ति च सर्वनिराकांक्षस्य लेप्यकार्थानिराकांक्षस्य लेपेति न तत्रान्वयबोधे इति किंपदाध्याहारेणोक्तत्वादाहापि वेत्ताहः तदसंभेदकत्वेनाविशेषणविशेष्यभावभेदेनानंतकार्यकारणभावापत्तेः अन्वयप्रतियोग्यस्य पदमात्राप्रवृत्तौपि पदार्थेपि स्थितिमात्रायावबोधप्रसंगस्य दुर्वारत्वाच्च तदन्वयप्रतियोग्यस्य एकपदत्वेन हेतुत्वस्य । तत्रैवैवमुक्तमशक्यत्वादिति ध्येयं । सकर्मिकक्रियापदयोगविनेति सकर्मकत्वक्रियापदेकवाक्यात्तद्व्यभिचार्यविषयत्वेति चेत्तर्थाः द्वितीयानुपपत्तेरिति रक्षित्वायाः साधुत्वात्तुपपत्तिरित्यर्थः । यागिनिचतत्रैवोत्थापनुशाशनक इति स्तब्धे वनिर्णीतत्वादिति भावः साधुत्वे च धर्मविशेषजनकत्वात्क्रियापदार्थप्रोगइति वस्तुगत्या सकलकर्मकक्रियापदस्याः प्रसिद्धिस्तद्विस्तार्य बोधकत्वाभिप्रायविषयत्व एवेत्यर्थः । द्वितीयेति साधीति शेषः । द्वितीयापत्तेः । द्वितीयायाः साधुत्वापत्तेः कृत्यनुपपत्तेरिति कर्मत्वपरचतुर्थ्याः साधुत्वापत्तिरित्यर्थः चतुर्थीकर्मत्वपरचतुर्थीसाधीति शेषः तज्जन्योपस्थितिरेवेति । द्वारमित्याध्याहारस्य लेपि पदज्ञानजन्मपदार्थेपि स्थितिरन्वयबोधोपपत्तीत्यर्थः तथा च नोक्तव्यमिचार इति भावः । तस्यादिति व्यभिचारभावेनेति शेषः । न चैवंप्रवृत्तीत्यादौ कर्त्रपेक्षस्य लेप्यनुमितेन चैत्रादिना कथमन्वयबोधः । तदनयेपि पदजन्मपदार्थेपि स्थितेरेव शाब्दबोधादित्यत आह कत्वात्तेषां तत्रापि प्रथमांत चैत्रादिपदाध्याहारादेवान्वयबोधत्वेन उमिति चैत्रादिना कर्तुराहोपस्थात्वाह प्रवादस्याप्यथाह प्रथमांत दोषस्याप्यत्वमेवाचो न त्वनुमानेत्यर्थमिति भावः

राम ०

॥ इदमप्यापाततः गेहत्यादिपदं विनापि पत्रघटोस्तीत्यादिभिहितं तत्र गेहत्यादिपदं विनापि साधुतयापदाध्याहारभावेन व्यभिचारस्य दुर्वीरत्वात् ।
 मकर्मवक्रियादियोगस्य द्वितीयादेः साधुता नियामकत्वेऽभिप्रायेऽन्यस्मात् साधुतयापदकृत्युक्तरि एजयेदित्यादिविरोधवाक्यस्याशुसाधुत्वात्तदस्य
 भिप्रायघटितस्य अकर्मकक्रियायोगतत्राप्यभावात् । किंच साधुत्वार्थवक्तुरेकवाक्यताभिप्रायविषयत्वरूपस्य सकर्मकक्रियापदयोगस्यावश्य
 कत्वेऽप्युक्तत्वादशपदोऽध्याहारस्य कथमावश्यकत्वेन । चहेतुविधायकसकर्मकक्रियापदादियोगस्य साधुतयापकतया साधुत्वज्ञानार्थं तत्तत्ज्ञानसा
 दशपकतदेवपदाध्याहार इति वाच्यं । साधुत्वज्ञानस्य शाब्दबोधोऽहेतुतया तदज्ञानेऽपि हतिविरहात् । अस्तु वा शब्दाध्याहार आवश्यकस्तथा । पितृज
 यपदार्थोपस्थितित्वेन हीतो हेतुत्वेनाद्यवारः । पदार्थोपस्थितित्वेनैव हेतुत्वस्योचितत्वात् । तथा च ओदनं पचतीत्यादौ सति तात्पर्यग्रहेययो कथंचिद
 पस्थिताकाशकलापादेवप्यन्यबोधश्चेत्यर्थोऽध्याहारपदावसाम्यगित्यवधेः । शब्दपरिच्छेदरूपेऽप्यसत्तिग्रंथरहस्य ॥ आसत्ति निरूप्यतात्पर्य
 निरूपयितुमाह । तात्पर्यार्थी नमिति ॥ तात्पर्यार्थी न तात्पर्यज्ञानस्याप्यर्थी न शब्दप्रमाणशब्दस्यानुभवजनकत्वात् तात्पर्यस्य ज्ञानप्रयिशब्दस्य सह
 कारीति फलितार्थं न एतेनासत्यासहशाब्दबोधलक्षणे ककार्यानुकूलत्वं संगतिरिति सूचितं । यद्यपि दत्तं स्पष्टं तरेत्यादिना तात्पर्यप्रागेवोपवर्णि
 तं तथापि परमतनिराकरणाय पुनरप्यभारंभ इति स्पष्टं । तात्पर्यस्य सतत्परस्तस्य भावस्तत्पर्यपरशब्दश्च कार्यवाचीतया च तत्कार्यकाल्पमेव
 तात्पर्यं भवति च घटादिपदं प्रतीतिकार्यकमतौ घटादिपुतीति परमिति यथाश्रुतशब्दार्थमाशङ्कानिराकरोति । तत्रेति विषयसम्यग्दर्शः । अन्यपश्चा
 दस्य तत्परत्वमित्यनेन तथा च तद्विषयीभूतं तत्परत्वं मित्यर्थः । तस्माच्च कत्वतत्कार्यकत्वं पदान्तत्रतत्तत्तात्पर्यनिष्ठत्वं सत्परत्वमिति भावप्रधानो नि

प्रतियोगित्वदत्तान्वेनेवहेतुताशक्तिमपेक्षलक्षणायाः शक्यसंवात्मकत्वेनगुरुत्वात्। गंगायांघोषइत्यादौबधोयादिपदमेवतीरानुभा
 वकंननुगंगादिपदतस्यतीराघन्यप्रतियोगिशक्तताभावादत्त्वप्रतियोगित्वेचसाक्षात्परपर्याडन्वयनिरूपकत्वेतच्चभेदेषितेनघटादिपदस्य
 नघटाघनभावकत्वानुपपत्तिःसर्वलाक्षणिकस्थलेचशाब्दोदयवक्तव्यते। किंतुपदार्थोपस्थितिमात्रमितिलक्षणाक्षिकस्याननुभाकत्व
 दिनांप्राचीनिगर्वः। ननुगंगादिलाक्षणिकपदस्यापितीराघनचभवजनकपदार्थोपस्थितिद्वारापदार्थोपस्थितिर्गंगादिपदादेवर्शब्दानुभवजन
 कत्वपुनर्नतस्यकिंतुतत्समभिवाहनशक्तपदस्येवप्राचीनसिद्धांतरत्यस्वरसादाह। काव्यादेरिति। स्वरूपात्मानमात्रपरत्वेनापीति। तज्जोचर
 ज्ञानमात्रजनकत्वेनापीत्यर्थः। मात्रपदात्प्रयत्नव्यवच्छेदः। पर्ववसानाद्यतत्परत्वाच्चरुदमुपलक्षणाविध्यादेरपिदृष्टसाधनत्वादिरत्वनस्यात्
 । तद्गोचरपुपत्ताजनकत्वादित्यपिदृष्टव्यं। नत्वेवपरिणामिसुरसमित्यादिप्रशंसानिदावाक्यप्रवृत्तिनिवृत्तिपरमित्यवहातेनस्यात्तस्यप्र
 वृत्तिनिवृत्तिगोचरज्ञानजनकत्वादित्यतश्चाहतेचेतिः ज्ञानं प्रशस्तप्रशस्तत्वेनज्ञातेनिदितातनिदितत्वेनज्ञातात्। तत्परमुच्यतेरतिप्रशं
 सानिदावाक्यप्रवृत्तिनिवृत्तिपरमुच्यतेत्यर्थः। तथाचतत्परत्वमवहारेभाक्कइतिभावः। गौणालाक्षणिकयोरितिगोरातदितरत्वालाक्षणिक
 योरित्यर्थः। गोदृष्टावानपेक्षादाविवसादृशसंबंधेनलक्षणागोणीवृत्तिः पश्चाच्चंद्रपदस्यमुखेअननुभावकत्वादितिपद्यपितस्याननुभावकत्वेपि
 पदार्थोपस्थितिमादायलक्षणासाध्याज्यंत्यापित्वत्तरोबुद्धिपदमनुभवपरमित्यभिप्रायः पदाः नुभावकत्वात्संसर्गज्ञानजनकत्वात्तथाच
 तयोःसंसर्गपरत्वेनस्यादितिभावः। एवमप्रेषितदुर्हिजननेतदनुभवोपधानेतत्परत्वेतत्परत्वज्ञान। लक्षणाबुद्धित्वेनप्रवेशेऽन्यास्याप्यो

चि. टी०

बोध्यः। अन्यथा पदार्थोपस्थितिप्रतितात्पर्यज्ञानस्याहेतुत्वात्तन्मादायेवान्योन्याश्रययुगीहारादित्यवधेये एवमप्येवोध्यं एकत्रोच्चारणार
 तिएकमात्रप्रतीतीत्याया उच्चारणोद्देश्यः लक्षणायांचेतिवक्तुं क्षणीयमात्रप्रतीतीत्यायांचेत्यर्थः तत्प्रतिपादकत्वमिति स्वजन्यप्रतिप
 ति विषयतत्कत्वमित्यर्थः विशेषणविशेष्यभावभेदाच्च पूर्वतोभेदः। अन्यत्सर्ववत्प्रत्यक्षादीनितया च तत्परत्वव्यवहारो न स्यादि
 तिभावः अप्रतिपादकत्वाच्च अननुभावकत्वाच्चास्वार्थाविनाभावीति स्वार्थाविनाभावसंबन्धेन तीरे प्रतिपादयदित्यर्थः। इदंच तादात्म्यसंबन्धाव
 धि त्रस्वार्थाविनाभावपक्षसंबन्धेन लक्षणा न तु संबन्धसामान्यमिति प्राचीनमतानुसारेण तया च तत्प्रतिपत्त्यनुकूलसंबन्धवत्त्वे तत्परत्वं
 संबन्धः शक्तिलक्षणा च पदार्थसंबन्धेन स एव पदार्थस्य प्रतिष्ठा ससर्गप्रतिपत्त्यनुकूल इति संसर्गमादाया विना व्याप्तिरिति भावः तेन चिनेति
 स्वार्थाविनाभावेन चिनेत्यर्थः। ननु मंचसंबन्धी पुरुषतादात्म्येन प्रचक्ष्याप्य एव तदुपलक्षणं तत्र मयि तादात्म्येन पेन केनचित्संबन्धेन मंचव्याप्य
 मंचस्वार्थाविनाभावस्य लक्षणात्वे व्याप्यदिशितादात्म्यसंबन्धनिपमेपि व्यापकदिशे संबन्धानियमादित्यरुचेरहो गंगादिपदमिति गंगादिप
 दमत्स्यादिपरतीरे पदं च मुख्यस्यादिति योजना। मुख्यमुख्यमात्राभिप्राये मुख्यार्थमात्रप्रतीतीत्युच्चारणोद्देश्येति पावत। मत्स्यादीत्यादिपदा
 तीरेतरपरिग्रहः तीरेष्वप्यथ गुणादानात् अविनाभावस्य स्वार्थाविनाभावस्य। इदमुपलक्षणं सर्वस्यैव सर्वदा सर्वपरत्वस्यात् लक्षणाद्य
 व्यावर्तकत्वादित्यपि बोध्यं प्रकृतातिमात्राकारकविशेषणमर्थकतौ मुख्यबाधके सतीति मुख्यमिप्राये बाधके सतीत्यर्थः। मुख्यार्थ
 प्रतीतीति तस्माच्च तत्सतीति पावतहीति इदमुपलक्षणं तीरे प्रतीतीत्युच्चारणोद्देश्येति परस्यादीन केनचित्संबन्धेन विनाभा

राम०

वस्यतत्रापि संभवादिष्वपि बोध्यां ननु मुखे बाधके सती तिलक्ष्य परत्वेन तु मुखार्थपरतीया मपीत्यत आह । न स्याच्चेति गच्छगच्छसिचेन कोतये
 ध्यानः संतुते शिवाः ममापि जन्मतत्रैव भूपाघत्रगतो भवानिति विदेशो मनो घतं भतीरं प्रति उत्कृष्टितायाः कातायाः वाकोऽप्यर्थः । ममनाभावपरत्वं
 मिति व्यंजनमागमनाभावपरत्वमित्यर्थः । मुखार्थमिमांसाभावदत्तविहादि निभावः । श्रोकार्यस्तु हेकांतत्वाच्छसिचेद्गच्छते तव यथानः शिवाः कल्या
 नरूपाः संतु किंतु ममापि जन्मतत्रैव भूपाघत्र भवान् गगतः गतार्थमिति गमिष्यर्थः । न्यंतमुरकं श्वितत्वात् करणपारिजतयाभिधानं तस्याङ्गवद्भूम
 नोतरमेव सममरणं भविष्यतीति त्वत्पानगतमपि मिति व्यंग्यार्थः । तदर्थं श्वेति तत्प्रयोजकत्वमित्यत्र तत्पदार्थश्चेत्यर्थः । साध्यत्व उपधापकत्वं अन्यो
 न्याप्रपन्न उक्ताः योन्याश्रयतादवस्थात्वात् । प्रतिपाद्यतिः तद्गोचरप्रतिपाद्येष्टाविषयत्वं तत्परत्वमित्यर्थः । प्रतिपाद्यश्रोता भवति च अस्माच्छब्ददित्तत्प्र
 तीतिर्भवत्विति प्रतीतिगोचरेष्टाकाशब्दोपिविषय इति भावः । यस्येति श्रोतुः पुरुषस्येति शेषः । परिष्ठाविषयाय द्वास्तु शब्दगोचरसमूहात्वं नेष्टावि
 षयः तत्पुरुषप्रतिपत्तत्वात्पत्तेरिति तत्तदस्तु परत्वापत्तेरित्यर्थः । तथा च वाक्यभेदापत्तिरिति भावः । तदर्थं साध्यत्वेनेति तच्छब्दार्थविशेष्यकस्वसाध्य
 त्वप्रकारिकेनेत्यर्थः । स्वपदशब्दपरतथाच स्वसाध्यत्वप्रकारतद्गोचरेष्टाविषयत्वं तत्परत्वं तच्छब्दार्थप्रतीतिप्रवृत्तिनिवृत्ती चेत्पुनमेव भव
 ति वास्माच्छब्दादमुकगोचरप्रतीतिर्भवतु अर्थगोचरप्रवृत्त्यादिर्वाभवत्वातीत्या प्रतीतिप्रवृत्त्यादौ शब्दसाध्यत्वप्रकारिका साध्यत्वस्य पंचमर्थ
 त्वादिति भावः । इह भूमतीति इह भूमशब्दो तत्प्रवृत्तिपर इति वाक्यस्य कदेशोत्कीर्तने तथा च इह भूमशब्दो तत्प्रवृत्तिपर इत्यत्रेत्यर्थः । साध्य
 स्य साध्ये पदार्थस्य वाक्यभेदेति एकस्यैव परशब्दस्य विभिन्नप्रकारकत्वात् न जनकप्रसंगादित्यर्थः । भूमपर इत्यनुरोधतस्तत्पत्तप्रकारकेष्टा

त्य
६५

चि. टी०

तुरि

३

याऽभिधेयत्वात्तद्व्यस्यधर्मपदजन्यत्वाभावेन स्वजन्यत्वप्रकारकेषायास्तत्राधिकृतत्वात्तद्व्यस्यधर्मपदपरत्वनुबोधाच्च स्वजन्यत्वप्रका
रेषायाऽभिधेयत्वात्तद्व्यस्यधर्मपदजन्यत्वाभावेन स्वजन्यत्वप्रकारकेषायास्तत्राधिकृतत्वात्तद्व्यस्यधर्मपदपरत्वनुबोधाच्च स्वजन्यत्वप्रका
ज्ञानभेदप्रसंगात्परशब्दस्यावृत्तिप्रसंगादिति पावतु। सङ्गुच्चरितेत्यादिव्युत्पत्तेरिति भावः। भवितुमर्थावाक्यभेदश्चापत्तिरेव अन्यथा सिद्धोत्प
जतेरित्येव चेदोपांतरमाह। प्रमिष्ट्यातिश्रोतरिषायादित्यर्थः तथा च यत्र वक्तुरेकगोचर्यतीतामिष्याश्रोतुश्चतुर्द्विषतीतो तत्र तद्विद्वत्प्र
तीतिपरत्वप्रसंग इति भावः प्रतिपादकेति प्रतिपादकोक्तारद्व्याविषयत्वेन जनकतासंबन्धेन तत्प्रकारेणाविषयत्वजन्यतासंबन्धेन तद्विशेष
प्यकेषाप्रकारकत्वेवाएतदेव विवर्णोति यः शब्द इति यदि यथा जनकतासंबन्धेन प्रसंगप्रकारकेषाया जन्यतासंबन्धेन तद्विशेष्यकेषाया वा प्रपु
क्तः अर्थसहितः तथा जनकतासंबन्धेन तत्प्रकारकवर्तिष्याविषयकत्वजन्यतासंबन्धेन तद्विशेष्यकवर्तिष्याप्रकारत्वेवाजत्यपरत्वविनिगा
मकाभावात् भवति चापशब्दोऽर्थकप्रतीतिमानं भवत्विति जनकतासंबन्धेन प्रतीतिप्रकारिकाया रक्षापाधी विशेष्यः शब्दः अर्थकगो
चरे प्रतीतिरेतद्व्यस्यधर्मपदजन्यत्वसंबन्धेन प्रतीतिविशेष्यकोपाश्रयप्रकारः शब्द इति प्रतीतिपरत्वं शब्दस्य एतेन प्रवृत्त्यादिपरत्वम
पि व्याख्याते किं तु प्रतीतिपरमेव शब्दोपयोगिनस्तु प्रवृत्त्योदि परत्वमर्थपरत्वमवधारस्तु तदोचप्रतीतिपरत्वनिबन्धनोभाक्ते इति भावः न
न्वेव वक्तुवाक्यस्य शब्दबोधप्रवृत्त्यादिपरत्वज्ञात्वात् श्रोतृशब्दबोधापविषयत्वादित्यत आह सावेति वक्तुनिबन्धनत्वार्थः प्रति राम०
यसि श्रोताविषयाविषयापिनत्वेव भानार्थादावेकदा वक्तुरेकप्रतीतिषायाभिकार्यप्रतीतिप्रसंग इत्यत आह। ननु यथा प्रतिपादेषाया अनि

त्य

येवक्तु

प्रति

पमाद्वाक्यभेदसंगतयानानार्थो प्रतिपादकेष्टायाश्च निपदात्पद्यस्य खेः श्रेयो नानार्थभेदाखेऽस्तेषु नेके यदमितिसकृदुच्चरितेत्या
दिहेतोरेति हि स्तथाविगोवली वईया पात एथ गुया दानं यद्वानानार्थाश्चिदादिति सामानाधिकार्यनानार्थात्तरेतत्तदयपरत्वेनेकत्वादिति अनेके
तिघं रषं चानमेत्यादिवाक्यादित्यर्थः मुख्येति मुरमुलाक्षरिकावोवाङ्गायावोषमस्योस्तुरत्यादिगंगादिपदादित्यर्थः । आहत्वेति तत्तस्यानेस्थि
तस्य पदस्य पुनरनुसंधानसादृतिः तदीयस्य लातरस्थितस्य पुनरनुसंधानमनुषाः । तदीयस्य लानेतरस्थितस्य पुनरनुसंधानमनुवृत्तिः सा
च सिंहगुहावलोकनमनुकमुतिगंगाश्रोतौ वदिति विधा । अश्रुतानां तु शब्दानां मनुसंधानमध्याहार इति बोध्यं सकृदुच्चरितस्येति एकपदविषय
कैकज्ञानस्येत्यर्थः । सकृदथा पातनियमेन सकृदर्थानुभवजनकत्वनियमनिश्चयेन अनेकार्थाननुभावकत्वनियमनिश्चयेनेति पातसकृदु
च्चरितः शब्दः सकृदर्थगमयतीति सिद्धादिति भावः । एकत्रोच्चारणे एकस्मिन्वाक्ये अनेकार्थपरत्वाभावादिति एकदाः नेकार्थप्रतीतिपरत्वाभा
वादित्यर्थः । उक्तनियमनिश्चयरूपविशेषदर्शनेनेवक्तुरेकदानेकार्थप्रतीतीच्छानुत्पत्तेरिति भावः । नवेकदा सप्यचंद्रो भयारिप्रतिपादकेषु
वतादिपरज्ञानेकृतिवर्त्तमानत्वेकत्वा अनुभवत्वादिकादकेनेत्यादिधानेकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वादिति पादके विध्यादिज्ञानेकर्मत्वेकत्वादि
प्रतिपादके द्वितीयादिज्ञाने विध्यादिपदज्ञानेनैव निषेकज्ञादिपदज्ञाने चापे निषेको अभिचारीति वाच्यं यत्तत्पादकेकमात्रविषयकज्ञानस्यापि ना
नार्थविषयकानुभवजनकत्वमनुभवसिद्धे तदतिरिक्तपदस्थल एव एतन्निषेकाभ्युपगमात् तस्य घटपटप्रपादापदादिकर्मवचनवत्तथाविधौ
घटपटत्वादौ एकघटपटमात्रविषयकज्ञानेनेव नानाघटप्रपापनायमिचार इति वाच्यं अतएव तत्र स्वकपेकशेषाभ्युपगमात्तथावलुसघट

वि

वि. ६०
त

प

दप्रतिसंधानादेवघांतरवोधः स्वरूपैकशेषविनायकादिपराधिरचनादिजनानाघटविषयकवोधस्त्वसिद्धएवेति प्राचीनमतनिगर्वः। नन्वेवं वक्तु
 रेवंप्रतात्पर्यविरहेपि पत्रश्रोतुस्तद्वर्मस्तत्रुपगपदनेकार्थवोधाकाशमेदोर्कारः नवाश्रोतुर्वक्तुमुत्पत्तिप्रहावश्यकत्वेन विशेषदर्शनात्तथाता
 त्पर्यस्यात्किंचसकृदुच्चरितस्यसकृदर्थप्रत्यापकत्वेन न्वेकमात्रानुभवजनकत्वेन विशेषदर्शनात्तथातात्पर्यस्यात्किंचसकृदुच्चरितस्यसकृ
 दर्थप्रत्यापकत्वेन न्वेकमात्रानुभवजनकत्वगौरवान्मानाभावाच्चतस्मात्तस्मात्प्रतीकमात्रमनिवधनादेवावृत्तिरिति होपगपसामर्थी सन्निपातचपुग
 पदनेकार्थान्वयवोधः नचवाक्यमिदस्तादृशस्येववादितिसकलतोत्रिकसंप्रदायमनुसंधानाहानियंतु उक्तविशेषदर्शनेन विवर्तयितुं। तस्योद्योति
 वधकत्वेमानाभावादिति भावः इदमुपलक्षणाविशेषदर्शनस्यासार्वदिकत्वाच्चेत्यपि बोध्यं। तदावृत्तिरपिनस्यादिति तदावृत्तिकल्पनापिनस्यादिस
 र्थः तात्पर्येति तात्पर्यनिर्वाहार्थतात्पर्यविषयान्वयवोधनिर्वाहार्थत्वाच्च त्रिकल्पनादितिल्लप्याच्च त्रिकल्पनादित्यर्थः अन्यथा तात्पर्यविषया
 नुषयति विना एवावृत्तिकल्पने एवेत्येवमिदोः स्तिपरोक्षीत्यादावपि। तदापत्रैतरावृत्तिकल्पनापत्तेः इदमुपलक्षणाच्चेत्येवार्थतात्पर्यसिद्धेया
 त्तैवायेकपत्रमन्वयवोधः आख्यावोधनीयेर्यवक्तुस्तत्पर्यभावात्। किंचवक्तुस्तदशाभिप्रायभावेपि पत्रविशेषदर्शनात्तथातु रुमपपरत्वध्र
 मस्तत्रुपगपदुभयानुभवोर्वापि इत्यपि इत्येतान्वनेकार्थतात्पर्यसत्तेपि पुनपत्रानेकार्थानुभवः एकैकमात्रविषयकशाब्दबुद्धित्वस्य शब्दजन्यता
 वच्छेदकत्वादित्यत आह अतएवेति यतएव न तादृशकार्यकारणभावो। तएवैतर्थाः। तदुच्चारणैषां स्येति। एकस्यैव लक्षणादिपदमुख्यवृत्तादिपदस्यैतर्थाः
 उभयपरतामिति कृतिर्कामानत्रसर्पचंशेभपादिपरतायहे इत्यर्थः। उपसंहरति। तस्मादिति पदार्थादिनावृत्तिकल्पनाकथं न हितत्रान्वयवो

राम०

धरत्त आहृतस्यादिति पदादित्वेऽर्थः। तुल्यवदिति उगमपदित्वर्थः। सामान्यास्तुल्यत्वादिति एकदा सर्वथा मेवानुभावकसामग्रीसत्वादित्वर्थः। व्युत्प
त्तिमात्रपेक्षया विदूषणमाह। प्रथममिति। एकसामग्रा अथरसामग्री प्रतिक्षेपे विनिगमना विरहादिति भावः। यदानुत्पत्त्यादिपदपुष्पदत्तादिप
दातिरिक्तस्थलेतादृशकार्यकारणभावइत्यत आह। प्रथममिति। अथेति एकमात्रानुभवजनकतयोभयवादिसिद्धेः। तत्र दोषाः शतः सिद्धसाध
नवारणाय विवादपदमिति विवादपदत्वं च इने कार्यतात्यर्थकोऽन्तादिज्ञानसमवहितत्वं पदज्ञानस्यैवानुपप्रतियोगिपदार्थोत्तरविषयकानुभाव
नकत्वाकतपावाधवारणाय उच्चारणमिति उच्चारणज्ञानं पदज्ञानावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धिरुद्देश्यत्वाच्च अस्मिन्नाहोऽनुपपत्तौत्यादौ स
मूहालेवनाहयदक्षपानुसंधानेनौ शतो वाधः एकशक्तीति सर्वस्यैव पदज्ञानस्यान्वयप्रतियोगिपदार्थोत्तरविषयकानुभवजनकत्वादप्रसिद्धिवा
राय एकशक्तिविषयमिति एवैकशक्तिविषयस्य केवलान्वयितया न दोषतादवस्थानायाप्येकशक्तिविषयत्वं स्वविषयात् पदनिष्ठशक्तिविषय
त्वं स्वपदं पक्षीभूतज्ञानपरं विषयत्वं विशेष्यत्वं अन्यथा जातितस्य सर्गयोरप्यनुभवजननादप्रसिद्धापत्तेः सिद्धसाधनवारणोपपत्तौ मेवेति स्वपदं प
क्षीभूतज्ञानसौसाधने चिन्त्यप्रतियोगिपदार्थोत्तरं जात्यादिकंचादायाप्रसिद्धि तादस्य्यदेकमिति नानार्थविषयकस्य तिजननादाधस्यादित्य
तोऽनुभवत्वेनोपादानं जनकत्वं फलोपधापकत्वं स्वपदयोग्यत्वे साध्ये वाधापत्तेः तेन स्वविषयात् पदनिष्ठशक्तिविशिष्टेकमात्रानुभवोप
धापकत्वे साध्यपक्षे वसितपयसितादशैकमानानुभवोपधापकत्वेन तादशैकभिन्नानुभावकत्वे सति तादशैकानुभावकत्वे अन्यप्रतियोगि
पदार्थोत्तरं जात्यादिकंचादायाप्रसिद्धि तादवस्थानायापितादशशक्तिविशेष्यत्वपाननुभावकत्वे सति तादशशक्तिविशेष्यानुभावकत्वं तच्च

चि.टी०

स्वविषयाक्षपदशक्तिविशेष्ययसुतस्वजन्यशाब्दबोधविषयसन्निधान्योन्याभावाप्रतियोगिस्वविषयाक्षपदशक्तिविशेष्यस्वजन्यशाब्दबोध
 विषयत्वसाम्येकत्वेनतुतादृशशक्तिविशेष्यत्वाविषयानुभावकत्वेसतितादृशशक्तिविशेष्यानुभाविकत्वेकमिकनानाविषयकानुभवजनकत्वं
 मादायाः। अतएवतत्पतेः अन्योन्याभावप्रतियोग्यत्वेतिर्बोधः। तौज्ञाधन्योन्याभावादिकमादायनदोषः। यदिचकाशदिपदेकाश्रयत्वादिनानाश
 क्रियानंतरनेकदाभयप्रकारेणान्वयबोधस्तदाविशेष्यपदस्थानेप्रकारपदेनिवेशपिसाध्यांतरंबोधेअत्रैववासस्यतपदेनतस्यानिवेशः। कार्यइ
 ति। एकपदेचारात्वादितिएकाक्षपदविषयकज्ञानादिस्यर्थः। अन्यथासाध्येविशिष्यक्षपदोपादानाद्यभिवायेतेसाध्येहेतौचक्षपदस्या
 नेयत्तत्पदेनिवेशसामान्यतोऽप्यतिरेवसेवातेनपरपदोचारास्यनदृष्टातत्त्वविरोधश्चअहेतुनाक्षपदपतीत्यादौसमहालेवनाक्षपदद्वयानु
 संधानेवाभिचारवारणायएकाक्षपदविशेषणतैपक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनसाध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वाच्चभागासिद्धिर्नदोषापपद्यमेका
 क्षपदविषयकेनाक्षपदद्वयविषयकत्वेसत्यक्षपदविषयकत्वानत्वंअहेतुविभीतकपक्षेपत्यादौविभीतकपदाक्षपदगोचरसमहालेवनेन्यभिचा
 रातनाध्यक्षपदसमानसंज्ञातावच्छेदकपदद्वयाविषयकत्वेसत्यक्षपदविषयकज्ञानत्वंपत्रकमिकाक्षपदविभीतकेपदज्ञानाभ्यांकमिकविभिन्ना
 क्षपदज्ञानाभ्यांवासमहालेवनोनार्थविषयकशाब्दबोधस्तत्राक्षपदज्ञानेन्यभिचारपतेः। तथापिस्वविषयाक्षपदशक्तिविशेष्ययसुतस्वजन्यशाब्दबोधप्रतियोगि
 पदक्षपदसमानशक्तावच्छेदकपदक्षपदविषयकज्ञानविशिष्यत्वेसतिअक्षपदशक्तिविशेष्यनिष्ठसममिवाहृतपदांतरत्वेक्षणज्ञानाविशिष्टज्ञा
 नत्वंविवक्षितंवरमाविशिष्यतोपादानादहेतुघटं पश्येत्तादौघटपदस्याहेतुत्वात्पदशायाद्यप्यक्षपदगोचरसमहालेवनेन्यभिचारः। अ

रा५

रा५

यो न्याभावश्च प्रतिपोग्यवृत्तिर्बोध्यः वैशिष्ट्यं चत्वा अवहितकालावच्छेदेनैकार्थक्यं तत्त्वं स्वावहितत्वं च स्वज्ञा एवैतत्तरत्तरात्रयसाधारणं तेनपत्रा
नुभवसाम्यादिप्रतिबंधवशेन विनश्यदवस्था क्षपदस्मरणाद्वितीतकादिपदस्य त्यास्यकाक्षपदोतरस्य त्यासिकावाः क्षपदार्थस्यतिः ततो विभी
तकादिष्वदार्थस्य तिस्रो मिलित्वाशाब्दबोधोपधानंतत्राक्षपदज्ञानेन व्यभिचारः अभिज्ञाक्षपदज्ञानविशिष्टत्वेनापि विशेषणीयते नैकस्योवा
क्षपदक्रमेणाव्यापनानार्थविषयकः शाब्दबोधः तत्र न्याभिचारः न च तथापि अहो अज्ञानि सीत्यादौ व्यभिचारः तत्रैकेनैवाक्षपदज्ञानेन न
नाक्षबोधादिति वाच्यं तत्र स्वरूपेकशेषाभ्युपगमेन तु साक्षपदस्मरणपदेव नानाक्षबोधात् स्वरूपेकशेषे विनानानाक्षबोधस्त्वसिद्धः तच्च यद्येवा
रणादृष्टान्तबोधेन यत्तत्र द्वगं सामान्यतो व्याप्तिरेवावनीपातयाचस्य चंद्राद्युभयोपस्थापकपुष्पयन्तादिपदज्ञानेकरोक्तत्वादिवोधकत्वात् त्रीमादि
विभक्तिताने च व्यभिचार इति वाच्या तत्र त्रपदाविषयकत्वे सतीत्यनेनापि तानविशेषणात्पदिबोधोच्चारणमतिरेकेष्ट्यातः अन्वपदं तत्र एकमा
त्रबोधकतयोभयवदिसिद्धमक्षपदज्ञानंतदातद्विशेषणानुपादानेपिन हतिः न च तथापि कारणतरविलंबेन पत्रेकव विलंबस्तत्र व्यभिचार इति
वाच्यं अक्षपदवाच्यनिष्ठतात्पर्याकांक्षादिज्ञानसमवहितत्वेनापि विशेषणादिति भावः घटपदोच्चारणावदिति एकपरघटपदज्ञानवदित्यर्थः ना
नापरघटपदज्ञानस्य पक्षसमत्वात् तस्यैति अत्राक्षपदमेव पक्षः साध्यं च नानार्थेति स्वरूपकथनं नानाशक्त्या ननु भावकत्वमात्रं चिद्वस्तितं त
नाननुभावकत्वमात्रस्य साध्यत्वे ननु भावकत्वे अंशतो वाधव्यभिचारतो नानाशक्त्येति स्वीयनानाशक्त्यर्थे अन्यथा सर्वस्येव पदस्यान्वय
प्रतिपोगिपदार्थंतरविषयकानुभवजनकत्वेन तदोषतादवस्थ्यात् शक्तिपदं शक्यता वच्छेदकवरेतेनेत्यरेष्टारूपापाः शक्तेरेकत्वेपि

चि. टी०

ननु ततिः प्रकारत्वे तृतीया र्थतया च स्वीयनान्नोशकतावच्छेदकप्रकारकानुभवजनकत्वाभावः साध्यः पावेति अक्षपदशकतावच्छेदकानि प्रातिस्विक
रूपेणोपादाय प्रत्येकं स्वशकतावच्छेदकौ भूततत्प्रकारकानुभवजनकत्वे सति तदितरस्वशकतावच्छेदकप्रकारकानुभवजनकत्वाभावकूटः साध्यः
समूहालंबनरूपत्वमुमिति तादृशविशिष्टाभावकूटत्वमेव वा साध्यतावच्छेदकमिति तन्निष्कर्षः । तादृशानुभवजनकत्वं चः हेनाक्षपदशकतावच्छेदकानि प्रातिस्विक
पदद्वयविषयकसमूहालंबनज्ञाने प्रसिद्ध एकस्यैवाक्षपदस्याव्याप्यता कमेना नेकार्थबोधकत्वात् ज्ञानकरणात्वादिना यपदस्यानुभावकत्वा
च्चवाधमभिचारसिद्धसाधनापत्तिरित्यत उक्तमेकत्रोच्चारण इति स्वमात्रविषयकज्ञानमादावेत्यर्थः तादृशविशिष्टाभाववत्स्वमात्रविषयकज्ञानसामान्य
कमिति तु फलितार्थः सामान्यपदोपादानाच्च तादृशपक्षि चिदेकज्ञातमादावेनास्ततः सिद्धसाधनमर्थीतरवा अक्षेणाक्षयशपीत्यादौ समूहालंबना
क्षपदस्यानुसंधानमादाय व्यभिचारवारणाय ननु मात्रपदविषयकेति स्वमात्रविषयकत्वे तु स्वशक्तिविशेष्ये स्वनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगि पदद्व
जिज्ञानाविशिष्टत्वे तेनाक्षेणाविभीतकं पश्येत्पादौ विभीतकपदाक्षपदगोचरसमूहालंबनमादाय व्यभिचारः नवाक्षेणाक्षयशपीत्यादौ घटपदस्या
क्षेलाक्षेणाक्षयशपीत्यादौ पदद्वयज्ञातगोचरसमूहालंबनमादाय व्यभिचारः । अन्वत्सर्वं पूर्वहेतुवत्तनार्थत्वादिति पावेति अक्षपदशकतावच्छेदकानि
प्रातिस्विकरूपेणोपादाय प्रत्येकं तदवच्छिन्नशक्तिकत्वे सति तदितरधर्मविधिन्नशक्तिकत्वे हेतुः समूहालंबनपरमर्थः पक्षभ्यां सामान्यतो व्याप्तिः
पुष्पवंतादिपक्षमत्वेन विशेषणान्न तत्र व्यभिचारः एवं यस्य पदस्य विवक्षितं ज्ञानमप्रसिद्धतदप्यत्वेनापि विशेषणीयमिति भावः । अतएवेति एकदा राम०
एकस्मात्पक्षरनेकार्थबोधसामग्रीसत्त्वादिवेत्यर्थः । प्रतिपाद्ययोः श्रोत्रोत्पत्त्या च पृथगानां तादृशस्य एकदानार्थानुभवः तथा एकस्यापि न्ययात्ता

धरात एकदाभानार्थाननुभावकत्वमुत्पत्त्यानानापुरुषस्यापिनस्यादितिभावः। आनपनस्य आनपनप्रतियादकयदस्य उभयपरत्वे उभयव्य
क्तिपरत्वे ग्रहेष्वपि क्रमिकान्वयबोधतात्पर्यसमुच्चयः। उगपदन्वयबोधतात्पर्ये द्वावतिवस्तेतत्रापिसंप्रदायमाश्रितोक्तं नमातु एकद्वित्वविशिष्टे
कार्यप्रतिषेधनतात्पर्यद्वंद्वः। न्यत्र उगपदन्वयबोधे समुच्चयपरत्वात्। नन्वेवं भिन्नवाक्यता व्यवहारो न स्यादित्यत आदिभ्यस्तत्राह। वाक्येति वाक्य
भेदव्यवहारस्त्वित्यर्थः। अर्थभेदादिति प्रतिपाद्यभेदात्तत्तु ज्ञानभेदादितिभावः। मुख्याभ्युपपत्तेरुपार्थबोधसामग्री शैथिल्यादिति निषम इति द्रष्टव्यं
पतिगंगायामिति प्रथमचन मुख्याभ्यां न्वयबोधसामग्री तात्पर्यादिधीविरहादिति तस्मात्तत्सङ्गोच्चरिते त्वादित्युत्पत्तिरित्युक्तं निष्पापतिः। अति
ह्यज्ञानस्य शाब्दबोधोपधापकत्वापत्तिः। इत्यत्रादिति मुख्याभ्यां न्वयसामग्री लक्ष्यार्थानुभवसामग्रीः सत्यतिपक्षवत्परंपरं वाध्यवाधवत्त्वेमाना
भावादितिभावः। ननु अतिह्यपविरोधादेकदातात्पर्यमेव नास्तीत्यत आह तात्पर्यानुरोधादिति अतिवक्तव्यते इत्यर्थः नन्वेवं चोच्यते। प्रवेशयेत्यादौ मु
ख्याभ्यां न्वयानुपपत्तिविरहस्य लेखनार्थं शाब्दबुद्धिदशयां निषमतो मुख्याभ्यां शाब्दबोधोपधापत्तिः। लक्षणयोः शब्दसंबन्धात्मकत्वेन लक्षणाल
क्षार्थापस्थितिकालेशज्ज्ञाशब्दान्वयोरवश्यमुपस्थितेरित्यत आह। तात्पर्यादीति तात्पर्यज्ञानसहकारिणीत्यर्थः अतिरिति शाब्दबोधोपधा
पकेति शेषः। तथा च मुख्याभ्यां तात्पर्यज्ञानविरहदशयां मेव क्षणार्थमात्रशाब्दबोध इतिभावः। ननु अतिज्ञानार्थमेव तात्पर्यज्ञानस्यापेक्षित
त्वादस्यतः सिद्धे अतिज्ञानतात्पर्यज्ञानसत्त्वमकिंचित्करमित्यत आह। नत्वितिः अतनुरोधात् अतिमाह गौणालाक्षणा कयोरिति। वक्तव्यपक्षे
प्रवेशयेत्यादौ मुख्याभ्यां न्वयानुपपत्तिविरहस्य लेखनार्थं शाब्दबोधोपधापत्तिरित्यर्थः। मुख्याभ्यां न्वयसामग्री साक्षात्त्वानुभवसामग्रीः स

न

चि.टी०

ल
या

त्वतिपक्षवत्परस्परविरोधित्वादिनस्तवेतिशेषः। उच्येदायत्रेतितात्पर्यज्ञानस्यशाब्दबोधोहेतुतया मुख्यार्थतात्पर्यसितेषुभयानुभवसामग्रीस
 त्वादितिभावः। ननुभवत्येवतत्रलाक्षणिकार्थशाब्दबोधः किंतुगंगायांयोषइत्यादौपत्रमुख्यार्थान्वयानुपपत्तिज्ञानतत्रैवलाक्षणिकार्थबोधइत्यत्र
 ह्यतात्पर्यनिर्वाहार्थमिति। मुख्यार्थबोधस्यलेतात्पर्यविषयसंबन्धो। नयबोधार्थमपीत्यर्थः। वृत्तित्वेनशाब्दबोधकारणीभूतसंबन्धेनतयोःगौरी
 तदितरत्वसंरापोःमुख्यलाक्षणिकपौरितितथाचएतादृशस्यानयवपुगपद्विद्वयविरोधवृत्तिवृत्तौनतयोर्विरोधःप्रवादस्तुपुगपत्सामग्री
 विरहनिबंधमस्तिभावः तयोःगौरीतदितरत्वसंरापोःएकैकमात्रपरत्वेतुएकैकमात्रपरत्वग्रहेतुवृत्तिवृत्तिविरोधःवृत्तिज्ञानस्यशाब्दबोधजनक
 ताभावः। परत्वेपरत्वग्रहेवृत्तिवृत्तिविरोधित्वस्यविरोधिवृत्तिस्यविरोधिवृत्तिवृत्तिज्ञानस्यदोषत्वेपरस्परफलप्रतिबंधकत्वाभिधानेपारिभाषापत्ते
 रितितदभिधानस्यस्वशास्त्रमात्रपरिभाषाहोपत्तेरित्यर्थः। शीघ्रत्वेनप्रथमोपस्थितित्वेनतत्रावृत्तिरेवेतिप्राथमिकपदज्ञानस्यतद्वत्वादितिभावः
 तात्पर्यग्रहकमादितिशाब्दसामग्र्यंतरस्याप्युपलक्षणः। प्रथमोच्चरितस्यप्राथमिकपदज्ञानस्यव्यवसितत्वादिति नष्टत्वादित्यर्थः ननुपदिता
 त्वप्यधीनशब्दामाराणेतदामरवोच्चरितवेदेकध्यामाराणस्यादित्युपसंहारव्याजेनतात्पर्यनिर्वाहस्यापरमप्रयोजनमाह। संबन्धेतिइदंतात्पर्य
 यमिति वक्तुं रिश्यागर्भतात्पर्यमित्यर्थः। शाब्दबोधप्रयोजकमितिशेषः तस्यवेदस्ययोरुपेयत्वमितिपुरुषप्रणीतत्वमित्यर्थः। तच्चपुरुषप्र
 णीतत्वमित्यर्थः। तच्चपुरुषकमादिजन्यत्वेपुरुषप्रयत्नजन्यत्वंवेतिभावः। नन्वस्तुतात्पर्यनुरोधात्वेदस्यपुरुषप्रणीतत्वमप्यपिनित्यज्ञाना
 दिभूतप्रणीतत्वेकतःपर्वपर्वध्यायकपरपराप्रतीतत्वेनैवतद्वयपत्तिरित्यभिप्रायेराशंकतेअत्रेतिमीमांसकाः ईश्वरस्यवेदकर्तृत्वान्भ्युपगत्तु

राम०

मीमांसकाश्चैवैकत्वमिति सजातीयोच्चारणवेदस्य करणपारब्धाप्रजन्यवेदस्योच्चारणमित्यर्थः उच्चारणं च तदनुकूलकं ठापयित्वा तत्तदनुकूलप्रसक्तो वा परतन्त्रमिति सजातीयोच्चारणानापेक्षत्वं तदस्यदित्यर्थः । अन्यथा साध्या विशेषाय तेः अप्येव मीमांसकस्य स्वमते दृष्टान्तः नैपापिकप्रते ईश्वरीयवेदोच्चारणस्यैव सजातीयोच्चारणसापेक्षत्वाभावात् । वाक्यज्ञानं ततो वाक्यार्थज्ञानं ततो वाक्यार्थप्रतीतिरिति सजातीयोच्चारणसापेक्षत्वाभावात् । वाक्ये दृष्टान्तो वाक्यार्थसाधनताज्ञानात् तत्कंठस्थमिदं तदौ प्रपन्नस्ततः कंठाद्यभिधायितिकमेवा ईश्वरीयकं ठापयित्वा तादेः तत्प्रपन्नस्य च तज्जन्यवाक्यार्थज्ञानप्रयोज्यत्वाभावात् । न च परन्त्येपि वाक्यार्थस्मरणधीनवेदोच्चारणस्य परकीयवेदोच्चारणस्य न च पथोक्तकमेवासजातीयवर्णसाक्षात्परंपरया सजातीयोच्चारणजन्यवाक्यार्थज्ञानाधीनरतितेनापि परंपरया प्रयोज्यत्वसंभवादिति भावः । तात्पर्यप्रतीतिवेदोच्चारवक्तृतात्पर्यमात्रमपीत्यर्थः । तात्पर्यपूर्वकमिति सजातीयोच्चारवक्तृतात्पर्यज्ञानसापेक्षमित्यर्थः । सापेक्षत्वं च पूर्ववत् जन्यवाक्यार्थज्ञानससाक्षात्परंपरया प्रयोज्यत्वं । परतन्त्रमिति सजातीयोच्चारवक्तृतात्पर्यज्ञानानपेक्षत्वं तदस्यमित्यर्थः । कस्यापि वेदवक्तृः । प्रथममिति सजातीयोच्चारवक्तृतात्पर्यज्ञाननिरपेक्षमित्यर्थः । ननु सर्गाद्यकालीनवेदवक्तृतात्पर्यः स सजातीयोच्चारवक्तृतात्पर्यज्ञानसापेक्षत्वमनुमेयमित्यत आह । अनादित्वादिति सर्गादिष्वेव विरहादित्यर्थः । पूर्वपूर्वेति पूर्वपूर्वाध्यायकस्येत्यर्थः । उपजीव्येति वाक्यार्थज्ञानद्वारा उपजीव्येत्यर्थः । ननु स्वतंत्रतादिदृष्टान्तोच्चारणमेव तत्परत्वं कथमध्यायकतात्पर्येण निर्वीक्ष्यमित्यत आह । तदिच्छयेति उच्चारणमेवेत्येवकारेण स्वातंत्र्यमवच्छेदः । लोकवेदसाधारणमिति शाब्दप्रमाप्रयोजकमिति शेषः । लाघवादिति भावः । स्वतंत्रेति सजातीयोच्चारवक्तृतात्पर्यज्ञाननिरपेक्षेत्यर्थः । ऐस्तत्रेति तत्सापेक्षेत्यर्थः । ननु

चिंटी०

न.

पापानाकार कथं परकीयतात्पर्यमवधार्यन्यायाद्यतद्गुह्यत्वं तं रस्यात्तद्व्याहृतवधारणमिति मीमांसाया अनुदित्वा तत्सर्वतदवधारणमपि न दुर्लभमिति भावः मीमांसालाघवादिज्ञानात्मकतर्कः ॥ परिशोधितेति सकृत्तेत्यर्थः ॥ न्यायोः नुमानं न वन्या वादेव शाब्दबोधोऽस्त्विति वाच्यतात्पर्यग्रहस्पृष्टाब्दबोधमात्रेकारणत्वकल्पनात्पोरुषेत्वनुमितिरित्यज्ञानादिप्रतमराजित्वमित्यर्थः पद्यपितन्मते प्रसिद्धिः तथापि वेदवक्तुरतात्पर्यस्य न त्वित्यर्थः अथ ज्ञाने विनेति शुक्रमर्ख्यधुञ्चरितादित्यर्थः रतमिति वाधेन तात्पर्या नुमाना संभवादिति भावः ॥ अर्थधीरिति विशेषदर्शनोऽर्थधीरित्यर्थः ॥ तद्विषयावाक्यार्थज्ञानेऽपि वाक्यार्थतात्पर्यत्वमवधार्यनेतस्या पूर्वत्वाद्देदस्यानुवादकतापत्तेः तथापि एकपदार्थोऽपरपदार्थसंसर्गज्ञानेऽप्यर्थः ॥ ननु पुरुषात्तरस्य तद्वाक्यार्थप्रतीतीत्यावर्तते एव तद्विषये बोद्धरितो वेद इत्यत आह प्रतिपुरुषमिति उच्चारणाद्देदात्तवाक्यभेदात्तथाभूतात् अर्थज्ञाने विनोच्चरितात्तज्जातीयत्वादिति सा ज्ञात्यमात्रपर्यायविवक्षितं वेदे तथाभूतवेदेऽपि पृथग्व्यवहारात् तात्पर्यमात्रे निषाप्तकनतृत्तज्जाचारपितृतात्पर्यमपि तद्वैश्वरीयमेव सुलभमिति बोध्यं अथ उच्चारणपितृतात्पर्यस्य प्रयोजकत्वे यत्नमानवेदादिति शुक्रमर्खादिपक्षमात्रादित्यर्थः ॥ त्वनैपापिकस्य ननु मम मते ईश्वरीयवाक्यार्थप्रतीतीत्यामादायोपपत्तिरित्यत आह ईश्वरेति प्रतिपुरुषवाक्यभेदादिति भावः उच्चारणस्य स्वातंत्र्ये सिद्धेऽर्थसिद्धमेव तात्पर्यस्यापि स्वातंत्र्ये स्वातंत्र्योच्चारणमक्तिस्थलभूतवाक्यार्थप्रतीतीत्याव्यक्तेरेव स्वतंत्रत्वादित्यभिप्रेत्य उच्चारणस्य स्वातंत्र्यमेव साधयितुं शक्यते ॥ अथेति अनुगतपक्षतावच्छेदकाभावे संदिग्धानैकांतिकत्वेऽपि तत्तद्व्यतिरेको वेदः किं वेदत्वं प्रप्येति पुराणादि निरासापप्रयोगोक्तिः तथा च मुख्यापावेदं राम० पदव्यतिरेकदाश्रय इत्यर्थः ॥ वेदपदशब्दमिति तु फलितार्थः शक्यतावच्छेदकज्ञाने चिना शक्तिज्ञाने न संभवतीत्यभिप्रायेणाह मुख्याप्येति ॥ अनुगत

शकतावच्छेदकज्ञानाभावादित्यर्थः नापीति सर्वत्र वेद इत्यनुषङ्गते। तस्येति वेदैर्कदित्यर्थः। अनुमानमुक्तोपधायकत्वे वाक्यत्वमित्यभिप्रायेण समुदा-
 यस्येति अत्र प्रतिपादकत्वेन अन्वयावधानुपधापकत्वेन। असिद्धेति अनुपधापकवक्तोभागासिद्धेति अत्रार्थः। यदा व्यासज्यवत्पथिकरणात्काभावम-
 भ्युपेत्येतत्प्रावसहस्रसिद्धिश्चेत्येवार्थः। स्वर्गकामादीतिः प्रादुर्गतु यज्ञी विप्रमाराणातिरिक्तप्रमाराजन्ममित्यविषयार्थकवाक्यमित्यर्थः। संधिधेति संधि-
 योरुपेयत्वकेत्यर्थः। निष्प्रयात् अन्तरकोटिनिष्प्रयात्। वाद्यनुमानबोरिति योरुपेयत्वायोरुपेयत्वसाध्यकवाद्यनुमानयोरित्यर्थः। तुल्यत्वेनेति अत्रा-
 मारापसंशयादिनेति शेषः। मध्यस्थस्य संशय इति तज्जन्मकोटिद्वयस्य मध्यस्थस्य मानसः संशय इत्यर्थः। अनुमानाभ्यामिति कोटिद्वयस्य तादृश-
 शेषः संशयमभ्यानेतरमिति मध्योत्प्रेषसंशयानंतरमित्यर्थः। यद्यतावच्छेदकज्ञाने विनाऽनुमानासंभवादिति भावः। इदमुपलक्षणाभारतादावपिकदाचि-
 न्नादृशसंशयसंभवेनाशतः सिद्धसाधनापत्तिश्चेत्यपि बोध्या। विवादेति मीमांसकानामपौरुषेयत्वविप्रतियन्निविशेष्यत्वमित्यर्थः। अनुगतधर्मवि-
 नेति अनुगतधर्मविशेष्यतावच्छेदकविनेत्यर्थः। विवादस्येति अपौरुषेयत्वप्रतियन्निविशेष्यत्वापीत्यर्थः। अभावात्। अनुगतत्वाभावात्तत्तद-
 क्तित्वस्य विशेष्यतावच्छेदकत्वे विशेष्यतावच्छेदकभेदेन विशेष्यताभेदादिति भावः। ननु तादृशप्रतियन्निविशेष्यतात्वेनानुगतमस्य तदभावात्। भारती-
 देवदत्तीयत्वाद्येतिः इदमायाततः तादृशजातीनां कार्यतावच्छेदकज्ञानानात्वेपि सति विरहात्। वस्तुतस्तु वेदत्वजातिः प्रत्येकवर्गपरिसमाप्ताया-
 सज्यवत्तिर्वाद्याद्ये प्रत्येकवर्गाग्रहेपितत्प्राप्ततायज्ञैः न च पूर्वपूर्ववर्गानुभवजन्यसंस्कारसहकृतैरिन्द्रियवेद्याचरमवरोदितिरिति वाच्यं। चरमवरो-
 तिरिक्तसकलवर्गाग्रहेपितकुहातकत्वादिना संकरस्यादुर्वात्वाच्च न च कत्वत्वादि व्याप्यनानेति वाच्यं। अनुगतत्वाद्युपपत्तेः न द्वितीयजाते

चि. टी.

रतभावादित्येव तत्वे साध्यं विकल्पयति। किंचेति तदर्थेति वेदार्थेति तदर्थेति जन्मत्वस्य प्रकोचरितेः भावादाह उच्चारणेति वेदानुपवीत्यर्थः। सा
 दित्वमिति तथा च साधुच्चारणजन्मत्वसाध्यमित्यर्थः। सादित्वं च प्राभांगभावप्रतियोगित्वं उच्चारणकं गद्यभिधानः प्रत्युच्चारणमिति उच्चारणमात्रस्यैवेत्य
 र्थः। तथा च सिद्धसाधनमिति प्रावः स्वतंत्रेति सजातीयोच्चारणानपेक्षवक्तृप्रयत्नजनितत्वमित्यर्थः। अतो नापीत्यादिना यो जननेनापीनरुत्तपद्य
 मानेति। तथा चांशतो बाधमभिचारादिति भावः। तज्जातीय इति तथा च स्वतंत्र पुरुषप्रणीतज्जातीयत्वसाध्यमिति भावः। तज्जातीयत्वोक्त्या पय्यमा
 नभावस्य स्वतंत्र प्रणीतज्जातीयत्वे वदता तत्स्वतंत्र पुरुषप्रणीतत्वमवतीत्युक्ते भवति तद्दीप्तिः। तथा च यममानधारतं सैत्येति व्यवहारो न स्या
 तद्दीपत्वव्यवहारप्रतिसजातीयोच्चारणानपेक्षतदीयप्रयत्नजन्मत्वस्य निषामकत्वात्। अथ साक्षात्परंपरया तदीयप्रयत्नप्रयोज्यत्वमेव तदीय
 त्वव्यवहारनिषामकं तदानममेति व्यवहारः कथं सादित्वर्थः। साजात्यतयक्तित्वेन विवक्षितशब्देन वेति विकल्पदूषणांतरमाह। स्वातंत्र्य
 चेति। स्वातंत्र्यं च एकसाजात्यनिरूपकत्वं चेत्यर्थः। उच्चारणव्यक्ताविति तत्तद्व्यक्तित्वे इत्यर्थः। समाप्तीति समाप्तिवेदानुकूलप्रयत्नः सजातीयोच्चा
 रणानपेक्ष इत्यर्थः। तथा चास्मदादिप्रयत्नमादाय सिद्धसाधनमिति भावः। उच्चारणसामान्य इति शब्दे इत्यर्थः। नव्यासस्यापीति नव्यासस्य भाषि
 वतानुकूलप्रयत्नसजातीयोच्चारणानपेक्षः वेदोच्चारणसाधेत्वादित्यर्थः। तथा च अभिचारादिति भावः। ननु साजात्यमात्रेण विवक्षितमित्याह
 चेनाह। किंचेति स्मृतौ चेति आद्यस्मृतौ चेत्यर्थः। न हि तज्जातीयमिति तत्त्वमिति शेषः। तथा च तज्जातीयत्वस्य भेदघटितत्वात्। उक्तप्रत्ययस्य चाती रम०
 तार्थकत्वाच्च अभिचारः। अन्यथा स्वतंत्र पुरुषमासाधुक्ते आद्ये तदुत्तरकालीनव्यासोक्तसाजात्यसत्त्वाच्च अभिचाराय तेः नान्यामाकारानुपवीकवाक्ये

व्यासेन द्विर्ज्ञेयमित्यत्र प्रमाणमस्तीति भावः। ननु वेदजातीयेष्वहं स्वतंत्रपुरुषप्रणितित्वसाध्यपक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन च सा-
 ध्यसिद्धिरुद्देश्या। तः परममानवेदेर्नीशतो बाधइत्याशंकते अथेति स्वतंत्रकृतस्य जातीयमिति वेदजातीयमित्यर्थः। इति साध्यमिति इति पक्षता-
 वच्छेदकसामानाधिकरण्येनानुमेयमित्यर्थः। ननु सर्गाद्यकालीनो वेदः पक्षः इहानीतनो वा आद्ये आश्रयासिद्धिः चरमे वा धइत्यत उक्तमनिर्दिष्ट-
 विशेषमिति अविषयीकृतपक्षनिष्ठविशेषमित्यर्थः वेदत्वेनेव पक्षतादिति भावः। अत्र वसाधनक्रियाविशेषणत्वाद्वितीयाः परममानेपि अंश-
 तो वा बाभावेपि व्यभिचारइति भावः। अथेति मुख्यप्रतीत्येति स्वरूपकथनंतदर्थपरतयेति स्वार्थप्रतीतीत्यर्थः। तस्येति स्वार्थप्रतीतीत्या रूपस्य
 तत्परत्वस्येत्यर्थः। अतएवेति उच्चरितत्वमुपेक्ष्य प्रतिसंधीयमानत्वोपादानादेवेत्यर्थः। ननु सजातीयोच्चारणनपेक्ष्यत्वेन स्वरूपेण स्वातंत्र्ये-
 रणा प्रतीतीत्या विशेषणीयेत्यात आह। अन्यथेति। स्वातंत्र्यविशेषणा प्रक्षेपे इत्यर्थः। परममानवेदेति इदं च पक्षसमेष्वप्यभिचारस्या-
 पिसंदिग्धानैकांतिकतया दोषत्वमपेक्षितं। अतएव सिद्धसाधन। व्यभिचारम्यामेव वा केति। योग्यवाक्यार्थः। तेन साध्यस्यार्थत्वघटितेप्ययोग्यवाक्य-
 निधर्मगम्यभिचारचिरकालपिषयाजननेष्यताया विधेति अर्थज्ञानवतेत्यर्थः। उत्तररूपस्वातंत्र्येणोच्चारणविशेषणोपममानवेदादिद्वितितदेदस्य
 कित्वा दोषाभिचारइति भावः। एतेनेति परममानवेदभारतयोर्व्यभिचारेणेत्यर्थः वक्तृत्वानुवक्तृत्वयोरिति सजातीयधंसाप्योच्चारणकर्तृत्ववक्तृत्वं
 तद्व्याप्योच्चारणकर्तृत्वमनुवक्तृत्वमिति भावः। मेदस्यलोकसिद्धत्वादिति तथा चनाध्यापकेन सिद्धसाधनंतस्य वक्तृत्वाभावादिति भावः। सजातीयेति।
 सजातीयपक्षस्य उच्चारणज्ञानंतदनपेक्ष्यतदप्रयोज्यपदोच्चारणकंटाद्यभिधानेन ननु न्यत्वमित्यर्थः। एवं तादृशप्रयत्नजन्यत्वसाध्यमिह च तादृशकंटा

व्यासेन द्विर्ज्ञेयमित्यत्र प्रमाणमस्तीति भावः। ननु वेदजातीयेष्वपि स्वतंत्रपुरुषप्रणितित्वसाध्यपक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन वस्तु-
 ध्यसिद्धिरुद्देश्याः। तः परममानवेदेर्नीशतो बाधइत्याशंकते अथेति स्वतंत्रकृतस्य जातीयमिति वेदजातीयमित्यर्थः। इति साध्यमिति इति पक्षता-
 वच्छेदकसामानाधिकरण्येनानुमेयमित्यर्थः। ननु सर्गाद्यकालीने वेदः पक्षः। इदानीं ततो वा आद्ये आश्रयासिद्धिः चरमे वा धइत्यत उक्तमनिर्दिष्ट-
 विशेषमिति अविषयीकृतपक्षनिष्ठविशेषमित्यर्थः वेदत्वेनेव पक्षतादिति भावः। अत्र वसाधनक्रियाविशेषणत्वाद्वितीयाः परममानेपि अंश-
 तो वा बाभावेपि व्यभिचारइति भावः। अथेति मुखप्रतीत्येति स्वरूपकथनंतदर्थपरतयेति स्वार्थप्रतीतीत्यर्थः। तस्येति स्वार्थप्रतीतीत्यारूपस्य
 तत्परत्वस्येत्यर्थः। अतएवेति उच्यते त्वमुपेक्ष्य प्रतिसंधीयमानत्वोपादानादेवेत्यर्थः। ननु सजातीयोच्चारणनपेक्ष्यत्वेन स्वरूपेण स्वातंत्र्ये-
 ण प्रतीतीत्या विशेषणीयेत्यात आह। अन्यथेति। स्वातंत्र्यविशेषणप्रसंगे इत्यर्थः। परममानवेदेति इदं च पक्षसमेष्वप्यभिचारस्या-
 पिसंदिग्धानैकांतिकतया दोषत्वमपेक्षितं। अतएव सिद्धसाधन। व्यभिचारभ्यामेव वाक्येति। योग्यवाक्यार्थः। तेन साध्यस्यार्थत्वघटितेप्ययोग्यवाक्य-
 निधर्मगव्यभिचारचिरकालपिषयाजननेष्यतायाविधेति अर्थज्ञानवतेत्यर्थः। उत्तरूपस्वातंत्र्येण विशेषणोपममानवेदादिदत्तितदेदं
 कित्वा दोषाभिचारइति भावः। एतेनेति परममानवेदभारतयोर्व्यभिचारेणेत्यर्थः वक्तृत्वावक्तृत्वयोरिति सजातीयधर्मसाध्योच्चारणकर्तृत्ववक्तृत्व-
 तद्व्याप्योच्चारणकर्तृत्वमनुवक्तृत्वमिति भावः। मेदस्यलोकसिद्धत्वादिति तथा च नाध्यापकेन सिद्धसाधने तस्य वक्तृत्वाभावादिति भावः। सजातीयेति।
 सजातीयव्यप्योच्चारणज्ञानंतदनपेक्ष्यतदप्रयोज्यपदोच्चारणकंटाद्यभिधानेन ननु नत्वमित्यर्थः। पूर्वतादशप्रयत्नजन्यत्वसाध्यमिदं च तादृशकंटा

चि. टी०

घमिघातजन्मत्वमितिभेदात्रत्येनहत्तंसाजात्यमानुष्याविवक्षितेप्रयोज्यत्वेवत्वजन्यवाक्यार्थज्ञानतद्विषादिद्वारापूर्वोक्तक्रमेणबोधोपयमा
 नवेदइतिपक्षतावच्छेदकसामानाधिकरानेनसाध्यसिद्धेहृदयत्वेचपत्रास्मदादीनांवेदसमानानुपवीकंवाक्सहृणापादवादिनादेववसंप्रत्येतेत्र
 शतःसिद्धसाधनमितिभावः। किंवेदत्वमितिपक्षतावच्छेदकप्रश्नेसमाधत्तेशब्देतिशब्दातिरिक्तशब्दोपजीविप्रमाणान्तिरिक्तपक्षप्रमाणान्नजन्य
 प्रमिति विषयार्थकोपरतद्व्यत्येसतिशब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानेनाजन्योपः प्रमाणशब्दस्तत्त्वमित्यर्थः। तथाचेदमेवपक्षतावच्छेदकमितिभावः। अत्र
 व्यासादिचारुषादिप्रत्यक्षजन्यैः दृष्टार्थकभानतादौदृष्टार्थकार्यदोवातिव्याप्तिवारणायसत्यतश्चत्तुभयातिरिक्तप्रमाणोच्यतेइतिजन्यप्र
 मिति विषयार्थकत्वात्। तयोर्नतिव्याप्तिः तच्चदृष्टार्थवेस्तस्यापिलक्षितमाकथ्यतेत्रातिव्याप्तिरितिवाच्यं। परंतुसत्यवेदत्वानभ्युपगमिनतस्याल
 क्षत्वात्त्रय्यथातत्रसत्यंनप्रतीकाभावेनाव्याप्यपक्षे तस्यवेदत्वाभावेपिपुत्रावेदमाख्यानादेविनाभ्यपननिषेधावाचनिकस्वरदादीनायनुगे
 हेद्योस्तीत्यादिप्रत्यक्षजन्येगेहेद्योःस्तीत्यादिलोकिकवाक्येऽतिव्याप्तिवारणायसत्यमितिजन्यवक्ष्यमाणयुक्तामृदळजनकार्थध्वनविषयत्वे
 सतीत्यनेनापिविशेषणीयतयातत्रातिव्याप्तिविरहात्। प्रमित्यविषयकार्यकमात्रोक्तावसंभवइतिजन्यातंप्रमिति विशेषणशब्दोपजीव्यतिरिक्त
 नुमात्रस्यप्रमाणविशेषणत्वेऽप्यसंभवः शब्दोपजीव्यतिरिक्तेनप्रमाणेनवेदाद्यात्मकशब्देनवेदार्थस्यप्रमाणपनादतः शब्दातिरिक्तत्वेचापिप्रमा
 णविशेषणशब्दपदचशब्दज्ञानपरंअन्यथाशब्दतदुपजीव्यतिरिक्तप्रमाणेनवेदाद्यात्मकशब्दज्ञानेनवेदार्थस्यप्रमाणपनादसंभवादेवस्या
 तः शब्दस्यचामपमारात्वात्तत्रमादायासंभवः शब्दज्ञानातिरिक्तत्वमात्रोक्तावप्यसंभवः शब्दज्ञानातिरिक्तप्रमाणेनानुमानेनवेदार्थस्यप्रमा

११

राम०

रागदतः ३ म फातिरिक्तत्वमुपात्ते इहं चानुमानेन साध्यादिप्रसिद्धार्थवेदस्यापेक्षणात्रा संभवः । नन्वत्र शब्दोपजीवित्वेन शब्दजन्यत्वे व्याप्तिज्ञानदेवंप्र
तथात्वेनासंभवापत्तेनापितन्मूलकत्वं तथापि चरुदेर्दीपदानादिप्रवृत्त्यादिमूलकादृष्टद्वाराविधिवाक्यमूलकतया तज्जन्योपनीतमानमादायासं
भवाभावेपि श्रवणोद्दिष्टजन्योपनीतमानविषयार्थकत्वादस्यापत्तेः । श्रवणस्य नित्यतया (दृष्टद्वाराविशब्दा मूलकत्वात्) आत्ममनः प्रभृतिनित्यप्र
माराजन्मानुमित्यादिविषयार्थकतया संभवापत्तेः अथ द्वितीयप्रमारापदमसाधारणपरतेनात्ममनः प्रभृतिप्रमारापनासंभवः । प्रमिति वि
षयात्मकेत्यत्र प्रमितिश्च ३ भववादिसिद्धत्वेन स्वजन्यज्ञानसमानाकारत्वेन च विशेषणीया स्वपदमन्यत्वप्रतिपोगिवाक्यपरं तेन श्रवणाजन्योपनीतमा
नमादाय नाव्याप्तिः नवा आत्मा इष्टा वा नात्मत्वादित्याद्यनुमिति विषयपरं किंचिदर्थके स्वर्गकामोपजेतेत्यादि वेदेऽव्याप्तिः नवाभिधेयेष्वप्येवमर्थभिधे
यत्वादित्यादिसामान्यप्रत्यासत्ति तज्जन्यज्ञानमूलकानुमिति विषयार्थकत्वादसंभवः न च तथासत्यदृष्टस्य कार्यमात्रहेतुत्वाच्चरुदेर्जन्यप्रमारापनासं
बादद्वाराविधिवाक्यमूलकत्वेन शब्दमूलकप्रमारातिरिक्तासाधारणप्रमाराश्रवणाकेयार्थके दृष्टार्थकभावावतिव्याप्तिरिति वाच्यं । दृष्टद्व
रकशब्दमूलकत्वस्य विवक्षितत्वेन चरुदेरपि तादृशप्रमारातिरिक्तासाधारणप्रमारातया तज्जन्यप्रमिति विषयार्थकत्वेन तत्रातिव्याप्तिविरहात् । दृ
ष्टद्वारकशब्दमूलकप्रमाराच विशेषराज्ञानादिविषयाशब्दजन्यपदार्थोपस्थितिवाक्यार्थानुभवप्रयोज्यानुभावप्रयोज्यानुमानवृत्तिरेव प्रसिद्धानचैव भेष्य
दि कशब्दजनकमित्यादिदृष्टार्थकभावात्तादृशवेदेवातिव्याप्तिशब्दानातिरिक्तादृष्टाशब्दमूलकप्रमारातिरिक्तासाधारणप्रमाराजन्यस्वजन्यज्ञानस
मानाकारतदर्थविषयको भववादिसिद्धप्रमितेः प्रसिद्धशब्दस्य चरुदेरप्योग्यत्वात् भेष्योदेः श्रवणायोग्यत्वात् । मनः प्रभृतेष्वसाधारणत्वात् । अनुमानादे

चि.टी०

अविशेषज्ञानविधया शब्दज्ञानजन्यप्रमिति विषयार्थकत्वादेव न तत्रातिव्याप्तिरिति चेन्न तदशप्रमाणान्तिरिक्ता साधारणप्रमाणेन वेदनिष्कांक्षादिज्ञाने वेदार्थस्य शब्दबोधजननादसंभवापत्तेः आकांक्षादिज्ञानस्य आकांक्षादिलिङ्गकानुमितिकरणात्वेन विनश्यदवस्थतया धारावाहिकद्वितीयशब्दबोधकरणात्वेन वा साधारणप्रमाणात्वात् शब्दबोधान्यत्वेन प्रमिति विशेषणशब्दज्ञानान्तिरिक्तेत्यस्यैवार्थप्रसङ्गात् । अथ यज्जन्मस्वजन्यज्ञानसमानाकारज्ञानसामान्यसाक्षात्परं पर्याप्तिपरं पर्यावाऽदृष्टाक्षराशब्दज्ञानजन्यज्ञानप्रयोज्यत्वस्वजन्यज्ञानसमानाकारत्वचस्वजन्यज्ञानेऽप्यत्र यत्र येन येन रूपेण पृथक् पृथक् करोति तत्र तत्र तेन तेन रूपेण तत्तदवगाहित्वं शब्दोपजीविप्रमाणात्स्वपदमन्यत्वप्रतियोगिवाक्यपरं इत्येवमनसोपिवेदस्य लेन तदतिरिक्तप्रमाणात्वेन सावेदार्थगोचरानुभवजननेऽवश्यं साक्षात्परं पर्यावावेदज्ञानजन्यवेदार्थज्ञानावेत्तत्वात् तद्वेदनिष्कांक्षादिज्ञानमपि न तदतिरिक्तप्रमाणात्वेनापि वेदार्थगोचरणत्वं बोधजननेऽवश्यं शब्दज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेरवेत्तत्वात् । एवं क्रमेण तन्मनःसंयोगो शरीरादेरपि वेदस्य लेन तदतिरिक्तप्रमाणात्वेन लौकिकवाक्यदृष्टार्थकभारतादिस्थले लौकिकवाक्यभारतादिवाक्यज्ञानेन ज्ञान्यपदार्थोपस्थितिवाक्यार्थानुभवमूलकात्मन व्यक्तित्वाद् अशप्रमाणप्रसिद्धं चरुादिनापि कदाचित् हृष्टार्थकभारतादिजन्यज्ञानसमानाकारज्ञानजनने विशेषज्ञानविधया ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिविधया वा तादृशभारतादिज्ञानजन्यज्ञानावेत्तत्वात् तादृशभारतादेरिति व्याप्तिरतः सामान्यपदोपादाने चरुादिजन्यज्ञानसामान्यस्य शब्दज्ञानजन्यज्ञानप्रयोज्यत्वाभावाच्चरुादेरपि तदतिरिक्तप्रमाणात्वाच्चरुादिजन्योपनीतमानसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानविषयत्वस्य च वेदार्थसत्त्वादसंभव इति स्वजन्यज्ञानसमानाकारेति ज्ञानविशेषणस्थवच्चरुादिना आत्मादिना वा वेदसमानाकारज्ञानजननेऽवश्यं साक्षात्परं

राम०

५

परपावेरज्ञानजन्यवेदार्थज्ञानापेक्षणाद्वेदस्थलेतेषामपि तदतिरिक्ताभावान्नासंभवः न च तथापि सर्वज्ञानमयानुपपत्त्यायोगजधर्मस्यापि निर्विकल्पक
जनकतया योगजवेदार्थगोचरज्ञानात्मकोपनयनसहकारेण चरुणदिजन्मवेदसामानाकारज्ञानस्य सामान्या तर्गतस्य शब्दज्ञानजन्यज्ञानमयो ज्ञत्वाभावे
न वेदस्थले चरुणदेर्नैतिरुक्तशब्दोपजीविप्रमाणात्वमिति वाच्यं। उभयवाच्यसिद्धज्ञानाप्रयोज्यत्वेन तादृशज्ञानसामान्यस्य विशेषणीयत्वात्। शाब्दानु
भवजनितस्य प्रतिपरस्परधीनानुमितिविषयतया वेदार्थस्यासंभवइत्यतः परंपर्यातिपरंपर्यावेति श्रद्धास्य कार्यमात्रहेतुत्वेन चरुणादिना गेहेद्योस्ती
त्यादिलौकिकावाक्यार्थविषयकाज्ञानजननेपिनियमतोः दृष्टद्वारा विधिजन्यज्ञानापेक्षणातादृशप्रमर्शान्तिरिक्तप्रमाणाजन्यप्रामिति विषयार्थकस्या
प्रसिद्धास्य संभवइत्यतो दृष्टादरेति शब्दज्ञानमयो ज्ञत्वमात्रेणैव भेदार्थकशब्दजनकमित्यादिशब्दघटितदृष्टार्थकभारतादौ तादृशवेदेति व्याप्तिः प्रमा
णामात्रे च तदर्थगोचरज्ञानजननेऽवश्यं शब्दज्ञानापेक्षणादतः शब्दज्ञानजन्यज्ञानेति न चैवमपि तदतिव्याप्तिस्तस्वस्याप्रमाणामात्रेणैव तदर्थगोच
रज्ञानजनने शब्दज्ञानजन्यस्य शब्दार्थकत्वविशिष्टज्ञानस्य नियमतोऽपेक्षणादिति वाच्यं। शब्दजन्यज्ञानस्य विवक्षितत्वात् न चैव शब्दातिरिक्तत्ववि
शेषणाद्वैयर्थ्यवेदाद्यात्मकशब्देन वेदार्थगोचरानुभवजनने। अथ शब्दज्ञानजन्यज्ञानस्य पदार्थोपस्थितेरेवेक्षणाच्छब्दोपजीविप्रमाणातिरिक्तत्व
विशेषने नैव तद्व्यापिवा रणात् शब्दज्ञानजन्यवाक्यार्थानुभवप्रयोज्यमित्युक्तौ च वेदगतपदजन्यपदार्थस्य तज्ज्ञानानुमानेन वेदार्थस्य प्रमायत्वाप
संभवापत्तेरिति वाच्यं। पञ्जन्यपदेन शब्दज्ञानजन्यज्ञानद्वारापञ्जन्यत्वस्य विवक्षितत्वात्। वेदार्थगोचरशब्दबोधश्च शब्दजन्यज्ञानाद्वारवेदाद्यात्म
कशब्दजन्यइति तद्विभीवः अत्र भेदप्रतियोगिषट्कतया जन्यताविशेषस्य संसर्गत्वपरिचायकमात्रतया वाऽतिव्याप्ताया वाक्येपिन शब्दता

ननु न्यज्ञानत्वावेद्यस्यैव यथार्थोपादेयमेव वा शब्दातिरिक्तत्वं विशेषणं मले च शब्दोपजीवीत्यत्र द्वितीयशब्दपदस्य ज्ञानपरतया शब्दज्ञानोपजीवीतिसमुदायार्थत्वात् । न चात्माशब्दजन्यज्ञानवानित्यादिशब्देशादबोधघटितदृष्टार्थकभारतादीनामहेशवेदेचातिव्याप्तिः प्रमाणमात्रेणैव तदर्थगोचरज्ञानजनने वक्ष्यमाणज्ज्ञानजन्यवाक्यार्थज्ञानस्याज्ञातपरंपरायाः पद्धत्यात् । ज्ञानज्ञानेसाक्षात्परंपराया विषयतया ज्ञानस्य प्रयोजकत्वादिति वाच्यं यत्र प्रमाणान्तरजन्यज्ञानेशब्दजन्यत्वप्रमाणैव सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या शब्दजन्यज्ञानस्य ज्ञानतन्तुस्तज्ज्ञानसहकारेणानुमानादात्मनिष्ठशब्दजन्यज्ञानवत्त्वग्रहस्तत्रैव तदनुमानजन्यतदर्थविषयकज्ञानस्य शब्दज्ञानजन्यज्ञानप्रयोज्यत्वाभावात्तज्ज्ञानप्रामिति विषयकार्यकत्वे नातिव्याप्तिर्विरहात् । द्वितीयप्रमाणपदे च स्वरूपकथने प्रामिति विषयार्थके सत्र प्रमितियदस्वजन्यज्ञानसमानाकारकानुमात्रभवपरं तादृशज्ञानमात्रपरं वा प्रमात्वपर्यंतं प्रवेशे प्रयोजनविरहात् । स्वजन्यज्ञानसमानाकारेति विशेषणात् । प्रमेयत्वाभिधेयत्वादिसामान्यलक्षणप्रत्यासन्नजज्ञानाधीनेन प्रमेयमाभिधेयवदित्यनुमित्यात्मकज्ञानेन सर्वस्यैव वेदार्थस्य विषयीकरणोपि नासम्भव इति चेन्न आत्माशब्दानित्यादिशब्दत्वविशिष्टघटितदृष्टार्थकभारतादीनामहेशवेदेचातिव्याप्तिः प्रमाणमात्रेणैव तदर्थविषयकज्ञानजननेऽवक्ष्यमाणज्ज्ञानजातेर्ज्ञानप्रमेयतेतत्तज्ञाने च साक्षात्परंपराया शब्दबोधस्य ज्ञाने प्रयोजकं जातिग्रहस्पष्टाक्तिग्रहप्रयोज्यत्वनिश्चयात् । शब्दबोधविषयज्ञाने च साक्षात्परंपराया विषयविषयशाब्दज्ञानं प्रयोजकमिति तस्यापि निरुक्तशब्दोपजीविप्रमाणान्तरिक्तप्रमाणजन्यप्रामिति विषयार्थकान्यत्वादिति उच्यते । शब्दज्ञानं परंपरातिपरंपराया वा शब्दज्ञानप्रयोज्यत्वं च यज्ज्ञानं तदिति रिक्तज्ञानविषयात्मकान्यत्वे सतीति सत्यतः । प्रमाणतज्जन्यत्वादिप्रवेशे प्रयोजनविरहात् । परंपरातिपरंपराया शब्दज्ञानप्रयोज्यातिरिक्तेन वेदात्मकशब्दज

राम०

न्यशाब्दबोधेनचेरार्थस्यविषयीकरणदसेभवतिपरंपरातिपरंपरायाशब्दज्ञानोप्रयोज्यातिरिक्तेतिज्ञानविशिष्येतादित्येवानुमित्यादिःसाध्यप्रसिद्धादिहारा
परंपरायावेदज्ञानप्रयोज्यत्वात्तसंभवःशब्दज्ञानप्रयोज्यत्वार्थस्वजन्यज्ञानसमानाकारज्ञानजनकत्वेनशब्दोविशेषणीयःस्वयदेजन्यत्वप्रतियोगिवाक्यपरतेना
दृष्टकार्प्यमात्रहेतुतयाज्ञानमात्रस्यैवादृष्टद्वारापरंपरायागंगालानादिवोधकविधिवाक्यज्ञानप्रयोज्यत्वेपिनतादृशज्ञानान्यज्ञानाप्रसिद्धिःगंगास्त्रानादिवोधक
विधिवाक्यस्यगेहेघटोस्तीत्यादिलौकिकवाक्यसमानार्थकत्वाभावात्नवाआत्माशाब्दानित्यादिमानसलौकिकप्रत्यक्षानुमित्यादेरपिसमानार्थकश
ब्दज्ञानप्रयोज्यातिरिक्ततयाशाब्दज्ञानातिरिक्ततयाचतद्विषयार्थकत्वात्आत्माशाब्दानित्यादिमानसप्रत्यक्षादेःस्वविषयशाब्दबोधजनकौभूतशब्दज्ञान
प्रयोज्यत्वेपितत्पराशब्दस्यात्माशाब्दानितिलौकिकवाक्यसमानार्थकत्वात्तनापिवेदगतप्रत्येकपदजन्यप्रत्येकपदार्थोपस्थितिप्रयोज्यानुमितिविषयार्थ
कतयाःसंभवःप्रत्येकपदस्यापिवेदजन्यज्ञानसमानाकारज्ञानजनकतयापदार्थोपस्थितिमूलकानुमितेनपितादृशज्ञानप्रयोज्यत्वात्अतएवशब्दघटि
तदृष्टार्थकभारतादौतादृशदृष्टार्थकवेदेचनातिव्याप्तिःतदर्थविषयकज्ञानमात्रस्यशब्दज्ञानप्रयोज्यत्वेपिस्वजन्यज्ञानसमानाकारज्ञानजनकशब्दज्ञानाप्रयो
ज्यत्वात्तनचतथापिआत्माशाब्दप्रत्यक्षसमवापीत्यादिरूपशब्दघटितदृष्टार्थकभारतादौतादृशदृष्टार्थकवेदेचातिव्याप्तिःआत्माशाब्दप्रत्यक्षसमवापीतिश
ब्दस्यापितदर्थोत्पत्तित्वेनतदर्थविषयकज्ञानमात्रस्यैवस्वजन्यज्ञानसमानाकारज्ञानजनकशब्दज्ञानाप्रयोज्यत्वादितिवाच्याशब्दज्ञानप्रयोज्यपदेनशब्
दज्ञानप्रयोज्यताविशेषस्यविवक्षितत्वात्तनचतथाप्यात्माशाब्दानित्यादावतिव्याप्तिस्तदवस्थाआत्माशाब्दानितिवाक्यजन्यशाब्दबोधस्याप्यात्मा
शाब्दानितिवाक्यार्थतयातदर्थविषयकज्ञानमात्रस्यैवशाब्दबोधद्वाराआत्माशाब्दानितिवाक्यज्ञानप्रयोज्यत्वादितिवाच्यापत्रापघटशत्यादिपर

चि.टी०

किं चित्छब्दशब्दत्वेऽहीत्वा तथैव सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या निखिलशब्दबोधस्य ज्ञाने तस्मै नैव ज्ञानेनात्माशब्दानिति निखिलशब्दबोधप्रकारिका
 अनुमितेस्तत्रैव तदनुमिति यत्तेः तदर्थं विषयिकाया आत्माशब्दानिति वाक्यवृत्तिज्ञानाप्रयोज्यत्वात्। सामान्यलक्षणाज्ज्ञाने विषयस्याहेतुत्वात् सामान्यल
 क्षणाज्ज्ञानस्योभयवादि सिद्धत्वाभावेऽपि तदनुमिति यत्तेः उभयवादिसिद्धत्वात्। परन्पेशाद्वत्त्वप्रकारकयत्किं चिच्छब्दज्ञानो देवनिखिलशब्दबोधप्र
 कारकतदनुमिति यत्तेः न च तथापि शब्दवृत्तिज्ञानाप्रयोज्यमुखत्वेऽः स्वासंभिन्नवृत्तिमुखमात्रवृत्तिधर्मत्वादित्यनुमित्या विषयीकृतार्थकवेदेः
 व्याप्तिः किं बहुना प्रमेयत्वाभिधेयत्वादिसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिज्ञानाधीनेन प्रमेयप्रभिधेयवदित्यनुमित्यात्मकज्ञानेन सर्वसैव वेदार्थस्य विषयीकर
 रणादसंभव एवेति वाच्यं तदन्वयज्ञानस्य स्वजन्यज्ञानसमानाकारत्वेन विशेषणीयत्वात् स्वजन्यज्ञानसमानाकारत्वे च स्वजन्यज्ञानविषयिता विलक्षणाविषयिता
 शून्यत्वस्वजन्यज्ञानेन प्रत्ययेन येन रूपेण घटविषयीकरोति तत्र तत्र तेन तेन रूपेण तत्तदवगाहितं वा स्वयमेव न्यत्वप्रतियोगिवाक्यपरं अतएव वेदस्यापि यत्किं
 चिदर्थस्य वागादेरीष्टा मीत्यादिप्रत्यक्षविषयत्वेऽपि न व्याप्तिः अतएव च विदेकदेशेन वेदः पृथिष्टभागस्य तादृशज्ञानविषयार्थकत्वतस्त्वेव तत्त्वात्। न च तथा
 यि सार्वज्ञान्यथानुषण्णयोगजधर्मस्यापि निर्विकल्पकजनकतया योगजधर्मजन्यस्वजन्यज्ञानसमानाकारप्रत्यक्षविषयार्थकत्वादेदस्यासंभवः। मो
 हहेतुप्रवणप्रयोज्यत्वेन तज्ज्ञानविशेषणोपि मुखत्वसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिजसुखीयमुखज्ञानजन्येन मुखेऽः स्वासंभिन्नमुखत्वादित्यादिकृदलिङ्ग
 कानुमानेन यत्तदुःखित्यादिवेदार्थस्य विषयीकरण इत्यादिस्तादृशेष्वरज्ञानविषयार्थकत्वादसंभवश्चेति वाच्यं उभयवादिसिद्धत्वेनापि तदन्वयविशेषणी
 यत्वात्। योगजधर्मजन्यप्रत्यक्षकृदलिङ्गकानुमित्यधीश्वरज्ञानस्य च प्राभाकरा सिद्धत्वात् न च तथापि वेदार्थस्य योगजप्रत्यक्षमूलकानुमानविषयत्वाद

शि

राम०

संभव इति वाच्यं कारणवाधेन तदनुमिति व्यक्तेः प्रभाकरा सिद्धत्वात्। मोहहेतुश्रवणाप्रयोज्यात्वेनापि वातदन्यज्ञानं विशेषणीयं अथ तथापि प्रमेयत्वादिना निर्विलसामान्यप्रमासत्या वेदागतपदार्थता वच्छेदकानां ज्ञानं तत्र प्रमेयत्वादिरूपेण वेदागतपदार्थता प्रमेयत्वादिरूपेण वेदागतपदार्थता वच्छेदकानां प्रमेयत्वादित्ते नानुमितिः ततः प्रमेयत्वादिना केवलपदार्थता वच्छेदक प्रकारेण पदार्थानोस्मरणतरस्तत्र तरस्मरण सहकारेणानुमानादजन्यज्ञान समानाकारज्ञानमिति कमेण वेदार्थस्या दशाज्ञानविषयत्वादसंभवं च तादृशानुमानजन्यवेदजन्यज्ञान समानाकारज्ञानं कारणवाधेन न प्रभाकरा सिद्धे तेन सामान्यलक्षणानभ्युपगमादिति वाच्यातेन सामान्यलक्षणानभ्युपगमे विपक्षता वच्छेदकादिप्रकारेण पतकिंचिद्यक्तित्वा नादेव पक्षता वच्छेदका श्रयेण अवतिसाध्यता वच्छेदका श्रयेण अवतिसाध्यता वच्छेदका श्रयाणां यावता अनुमित्यभ्युपगमात्। कारणवाधाभावोदिति चेन्न दोषस्य बहुधा निरसितत्वात्। आचार्यमतमतत्वाच्च न च तथापि तु खत्वादिसामान्यलक्षणपरवशः सुखादेरुपस्थित्या सुखदुःखा संभिन्नमित्यादिप्रत्यक्षतन्मूलकानुमित्यादिसंभवेन तद्विषयार्थकत्वादसंभव इति वाच्यं। तत्र ज्ञानातिरेकत्वेनापि ज्ञानस्य विशेषणायत्वादिति सत्यंतदलं निश्चयः न त्वेवमपि बहिर्नासिचतीत्यायोग्यत्वात् जन्यज्ञानस्य भ्रमत्वने प्रमेयो भयवाद्यसिद्धतया तत्रातिव्यतिः एवं ह फट्टित्यादि स्तोत्रेष्यति व्याप्तिः तस्य निरर्थकत्वेन सत्यंतदलस्य प्रमितिविषयार्थक मित्रत्वस्य तत्रापि सत्तात्। मंत्रब्राह्मणयोर्वेदत्वमभिप्रेक्ष्य स्मरणात्तस्या लक्षणात् तदतः प्रमाणाशब्दत्वमिति स्तोत्रस्य निरर्थकतया न प्रमाणशब्दत्वे तस्य वेदत्वाभावे पि घराण इवाध्ययन नियेधो वाचनिक एव शब्दौ दीनामिति भावः प्रमाणाशब्दत्वमिति जनकेतयाने पापिक सिद्धशब्दत्वे तेन पूरनपहितैः सकर्तृकत्व बोधक वेदेनाव्याप्तिः तत्र येऽप्रमाणा भूत इति तिः सकर्तृकेति भारतादिवाक्येऽतिव्याप्तिः तस्य शब्दप्रयोज्याहतिः सकर्तृके

चि.टी०

तनुमिति विषयार्थकत्वेऽपि तादृशानुमितेरीश्वरविद्येऽपि प्राभाकरादिभिः सिद्धत्वात्। अन्यथाऽपि तादृशं गीकारादिति वाच्यं। अजन्मोत्पत्तौ नैव तस्य निरसनीयत्वा
 त्। तच्चातुषदमेव सुखी भविष्यति स्वर्गसाधनत्वाच्च नु मायकाश्च मेधत्वा दोषात्। तस्मिन् प्रभृतिनित्यप्रमाणावयवेषु चातिव्याप्तिवारणाय शब्दलोपादानेन च
 वेदं फलं त्वादिस्तोत्रैः व्याप्तिस्तस्य निरर्थकतया प्रमाणाशब्दत्वाभावादिति वाच्यं। तस्यालस्यत्वात्। मंत्रब्राह्मणयोर्वेदत्वमित्यभिप्रेतस्मरणेन। तस्य वेदत्वाभा
 वेऽपि दुर्बलतावाध्ययननिषेधो वाच्यः। कएव श्रद्धादीनां मत्वादिस्मृतिभारतादावतिव्याप्तिवारणाय। जन्मांतस्य वेदजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वात्। वेदार्थप्रतीत्य
 स्मृत्यादिप्रमाणान्तरशब्दपदवाक्यार्थपदवाच्यं त्रैलोक्यकथनं जन्मज्ञानाजन्मत्वेव विवक्षितं। तपोनिर्वैशेष्यो जनविहरात् न्यायनयवेदस्वापीश्वरियज्ञानजन्यत्वा
 दसंभवात्। वारणाय जन्मपदजन्यताच फलोपधानरूपाया ह्याते न वेदमत्यपि जन्मज्ञानस्य स्वस्वयोग्यत्वेऽपि नासंभवः। पशुशब्दजन्यवाक्यार्थज्ञाने तस्य शब्दज्ञा
 नेत्यर्थ इति तत्र भारताद्ये स्मरणं जन्मे भारतेऽतिव्याप्तिः। तस्य स्मरणं जन्मत्वेन शब्दज्ञानाजन्मत्वात्। शब्दज्ञानाजन्मत्वपदेन शब्दज्ञानाप्रयोग्यत्वविवक्षयो
 पि भारतगतप्रत्येकपदजन्यप्रत्येकपदार्थस्य तिसहकारेण मनसाऽनुमानादिना चाविशिष्टभावनार्थप्रतीत्यप्रयुक्तभारतेऽतिव्याप्तिः। न च जन्मज्ञानाज
 न्मत्वेऽपि तस्य तद्विशेषणप्रमाणाशब्दत्वमित्यत्र प्रमाणाविशेषणं च व्यर्थमिति वाच्यं। दृष्टार्थकवेदेऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यं तस्य फलित्वादिस्तोत्रैः
 निव्याप्तिवारणाय प्रमाणात्वविशेषणस्योपादानात्। परमेश्वरानभ्युपगमाज्जन्मज्ञानाजन्मत्वेन क्वापि वेदेऽप्यसंभवः। न च जन्मते वेदस्य नित्यत्वान्न स
 भव इति वाच्यं। तथा सति वार्तनान्नित्यत्वेऽपि नातदघटितवेदार्थनुरूप्यनिमित्तत्वात्। न च तस्यैव नित्यतया भारतादेरपि नित्यत्वाद्भारतादावतिव्याप्तिराम०
 देवस्थादिति चेन्न। जन्मज्ञानाजन्मत्वपदेन जन्मज्ञानजन्यत्वेन पञ्चैवापि कसिद्धं तदस्य तस्य विवक्षितत्वात्। अतएव तन्मतेऽपि जन्मपदार्थपादानेऽसंभ

दशतिजन्यसंसार्यकेखंडाभावकत्वाच्चनन्वमतेनैवापिकेत्यस्यैवैष्यस्वमतमात्रसाधारणलक्षणपदेतुतत्रदेममेवशुकायुक्तवेदसमानार्थक
 स्मृत्यादेरपितावत्पदविषयकजन्यज्ञानजन्यत्वात्तात्त्विकमितिः एवंपेजादिस्थानवरोत्पत्तिस्वीकर्तनपेमेजोस्थितस्मृत्यादावपिनातिव्याप्तिः तस्यापिना
 दकजन्यज्ञानजन्यत्वात्वाघापमिध्यातजस्मृत्यादौचमानाभावः वाघापमिध्यातस्यवरोत्पत्तिदकत्वेमानाभावात् कंठतालाघमिध्यातादौरतदुत्पाद
 कत्वाच्चतत्सर्वमवश्यं कस्यचिज्जन्यज्ञानत्वसत्वेनतस्यैवफलोपधानात्मकजन्यतायास्तत्रसत्वात्ज्ञानत्वेनकार्यत्वेनकार्यकारणाभावात् नचतथापि
 भगवदुच्चरितमनुस्मृत्यादावतिव्याप्तिरितिवाच्यातस्यभगवदुच्चरितत्वेमानाभावात्भगवदुक्ताचवेदएवतत्रैवभगवद्गीतास्यपनिषत्तत्त्वितिश्रवणादि
 तिनतत्रातिव्याप्तिः वेदातिरिक्तेशब्दशब्दोपजीविप्रमाणमात्राग्यार्थकेभगवदुक्तवाक्यांतरेचमानाभावः अथमास्त्वतिव्याप्तिस्तथाप्याधुनिकोक्तवेद
 स्मृतिभारतादेरर्थज्ञाताप्रत्युक्तैर्देवचससंपन्नैर्देवैर्वातिव्याप्तिः तस्यन्यापनपेजन्यज्ञानजन्यत्वादित्यतिवेत्तप्रमाणशब्दत्वपदेनएतादृशप्रमारा
 शब्दजातीयत्वस्यविवक्षितत्वात्साजात्येचातपर्यजेननातिप्रसंगः तथासाजात्यलाभायेवचशब्दत्वपदमित्येवादिदेमादायेवसर्वत्रलक्षणसंग
 तिः नित्यानुमेपवेदस्योभयवाद्यसिद्धतयानलक्ष्यः तेनतत्रानुपवीरिहेनोक्तजातीयत्वाभावेपिनक्षतिः तद्विरुद्धानुपवीरिहेनैववासाजात्येवा
 नचभगवत्तत्वेदेवमाख्यानेवेदेकदेशेचातिव्याप्तिरितिवाच्या अदष्टजनकाध्यपनविषयतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेसतीत्यनेनापिद्विशेषणीयत्वात्
 वेदमाख्यानादेवध्यपनंतिनादष्टजनकमितितत्रमास्तुवेदत्वमखंडोपाधिः तच्चपावदरार्थसिद्धिरेवेदमावहारः प्रमाणसिद्धः तावत्स्वयासत्त्वहेतिते
 नप्रत्येकवर्णभेदेणा तत्प्रत्येकंयदाशक्तिविशेषसंबंधेनवेदपात्वमेववेदत्वयथाधातुत्वात्त्वात्त्वादिविशेषपदोपादानात्रवेदसंज्ञकशरी

त्वमादायोऽंशतः सिद्धसाधनमिति वाच्यं। पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात् अतएव निखिलवेषानामेकधर्मावच्छेदेन पक्षत्वेऽप्येक
 तो निबन्ध इति दिक्। तज्जातीयत्वादिति तज्जातीयस्य भेदादुक्तित्वात् त्रिष्वप्यपार्थातीतत्वस्य चाविवक्षितत्वादिति भावः। सजातीयोच्चारणेति स्वसजातीयो
 च्चारणार्थोच्चारितजातीयमात्रवृत्तित्वसाध्यं। तेन देववस्यस्य च वेदमादायनसिद्धसाधनं विजातीयोच्चारणं वार्थवत्स्वार्थज्ञानविशिष्टत्वेन विशेषणी
 यः प्रमाणात्वेति अत्रेदानीं तत्र वेदादिमात्रवृत्तितत्त्वमिति त्वेदानीं तत्र वेदत्वादिधर्ममभिचारवारणा यप्रमाणातावच्छेदकेति प्रमाणातावच्छेदकत्वं
 अध्यपना नानातरविधिविषयतावच्छेदकत्वं भवति स्वाध्यापोऽप्येतमः स्मृतिरप्येतमेत्यादिविधिविषयतावच्छेदकत्वं वेदत्वस्मृतित्वादित्युच्यते
 त्वस्य शब्दधर्मत्वादप्यभिचारवारणा यवाक्यवृत्तीति अथ मेधत्वादेरपि अथ मेधेन यजेतेत्याधनुषानविधिविषयतावच्छेदकत्वात्। वस्तुतस्तु प्रमा
 णातावच्छेदकप्रत्ययनविधिविषयतावच्छेदकत्वं वाक्यवृत्तीति स्वरूपकथनमिति ध्येयं। शब्दजन्येति। शब्दज्ञानाप्रयोज्येति। तेन न तादृश
 स्मृत्यादिजन्यत्वमादायोऽंशतः सिद्धसाधनमर्थीतरं आनुपूर्वीयार्थज्ञानजन्यतयांशतः सिद्धसाधनस्य चाप्यंतरस्य च वारणा यवाक्यार्थेति। स्ववा
 क्यार्थेति। तादृशेति। अत्र सजातीयेति शब्दविशेषणादेयं तेन स्मृतौ भारते च न अभिचारतादवस्थ एतदभावादिति। स्वसमानजातीयोच्चारणानवे
 द्योच्चारितजातीयत्वशब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यजातीयत्वयोरभावादित्यर्थः। ज्ञत्यर्थेति। प्रत्यक्षादिनागरीतार्थकलौकिकवाक्ये तथा दर्शनेन तत्
 कल्पने इत्यर्थः। लौकिकवाक्येति मीमांसकसिद्धेति। लाघवादिज्ञानसमकृतेत्यर्थः। न्यायोः। उमाने। अध्यपनेत्यर्थप्रतीतिरिति। अध्यपनेति तदर्थप्र
 तीतिरित्यर्थः। ततो वेदप्रयोग इति शेषः। स्वतंत्रपुरुषेणेति। सजातीयोच्चारणानवेद्योच्चारितपुरुषेणेति। तादृशोच्चारणावेदवेदोच्चारित

चि.टी०

ईषुषादेरित्यर्थः। ननु सर्गाद्यकालीनवेदप्रयोगस्य वेदजन्यवाक्यार्थज्ञानप्रयोज्यत्वं न संभवति प्रलयवेदेद्येदादतो भगवत्सिद्धिरित्यत आह किं
 चेति पर्वकाल इति हेतुतावच्छेदकमित्रस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वं पर्वेति एतत्कालपूर्वकाल इत्यर्थः। न वेदशून्य इति यद्यपि वेदवानित्येव वक्तुं मुचितं तथा
 पि परमिमतवेदशून्यत्वाभावत्वप्रकारकसिद्धयर्थमित्यनभिधानं ग्रंथेः प्रलयरूपोऽंशो चेति। सर्गाकाले चेत्तर्थाः आश्रयासिद्धिः सिद्धसाधनात्पक्षत्वा
 भावः अंशत्वेन विधिष्यप्रलयत्वादिना उद्देश्यप्रतीतेरिति। यत्तत्तावच्छेदकावच्छेदेन प्रतीतेरित्यर्थः। गुर्वध्ययनेनेति पर्वकत्वं प्रयोज्यत्वं अन्यथा पर्व
 सर्गाध्ययनपर्वसत्वेन सिद्धसाधनात्। गुर्विति स्वरूपकथनामिति मतम्। अध्ययनत्वात्। अतो न व्यभिचार इति लिपेरयोनिः साक्षात्परसाधारण
 प्रयोज्यत्वांशो प्रवेशादिति भावः न चैवमिति। भारताध्ययनं भारताध्ययनपर्वकं भारताध्ययनत्वादित्यनुमानसंभवादिति भावः। तस्येति तथा च वाधा
 नसिद्धिरिति भावः। अन्योन्याश्रय इति वाक्यार्थपक्षार्थज्ञानपर्वकत्वाधीनं वेदप्रामाण्यं तद्देदप्रामाण्यं च न प्रमाणीभूतपदज्ञानत्वाधीनमिति परंपर
 यावेदप्रामाण्याधीनं वेदप्रामाण्यमित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः। प्रमाणांतराभावादिति स्वतः प्रामाण्यभावादित्यर्थः अंधपरंपरेति प्रमाणाभावात् स्वतः
 प्रमाणात्मकत्वव्याप्तिभेदप्रसंगादित्यर्थः। स्वतस्त्वचात्तु भवप्रमाणीन प्रामाण्यकेतरत्वमिति भावः वेदे वेदजन्यज्ञाने परवेदापेक्षत्वेनेति। अपर
 वेदप्रामाण्याधीनप्रामाण्यकत्वेनेत्यर्थः। विष्वासवीजेति प्रामाण्यत्वं व्यापकैत्यर्थः परानपेक्षेति स्वतः प्रामाण्याधीनप्रामाण्यकैतरेत्यर्थः। अंधपरं
 परेति स्मृतिजन्मज्ञानस्याप्रमात्वप्रसंगाभेदेनेत्यर्थः। ननु वेदप्रामाण्यमप्यपरप्रामाण्याधीनं महाजनपरिग्रहादेव तत्प्रामाण्यवधारणादित्यत आह
 अनादीति परिग्रहादिति महाजनपरिग्रहादित्यर्थः। परिग्रहोध्ययनाध्ययनतदर्थानुष्ठानादिः तन्निर्वीरुकेति महाजनपरिग्रहनिर्वीरुकेत्यत महाज

राम०

नानां तान जनकं प्रमाणात्तद्वेत्तरामाणाधीनप्रामाण्यकेतरमूलभूतप्रमाणाकत्वाभावेनेत्यर्थः। अनास्वीस्यवेति वेदजन्यप्रमाणाः प्रमाणा
प्रसंग एवेत्यर्थः। एवमिति महाजनपरिग्रहीत्यर्थः। प्रमाणा मूलकत्वेति वेदमूलकत्वेत्यर्थः। आस्वीसवीजेति प्रामाण्यवीजेत्यर्थः परानपेक्षिते
तिनेत्यर्थः। इष्वरप्रत्यक्षेति ईश्वरीयोपादानप्रत्यक्षेति। अनुमानमपीति अभ्युपगमपक्षकानुमानमित्यर्थः। प्रत्यक्षं विनानित्यप्रत्यक्षमूलकं विना
प्रामाण्यानुपपत्त्या स्वतः प्रामाण्यानुपपत्त्या सत्यतिपक्षमाशङ्कते न चिति वेदत्वेन पौरुषेयद्विधेयनविधिविषयताबध्नेदकत्वेति स्मर्यमाणाकर्तृत्वा
द्वितीयाद्यतिरेके नभारतत्वेदं तदस्य तत्रात्यर्थं यथाश्रुते साते साते भवत्वित्यादौ अभिचारादिति मन्त्रव्यस्मर्यमानैर्कर्तृकत्वेन विवोधे कृतपौरुषेयक
त्वं तादृशस्मृतेरनुपस्थितत्वेपि कपिलादीनां दर्शनकर्तृत्वा तादृशस्मृतिस्मरणसत्त्वादेतुः स्वरूपसिद्धिरित्येवमाधत्ते कपिलेति सकर्तृकस्मरणस्येति पौरु
षेयत्वबोधकस्मृतेरित्यर्थः नन्वीश्वरस्य वेदप्रयोक्तुः साक्षात्केनचित्सर्गादवदत्त्वादननुभावे स्मरणाभावात्। स्मृतिप्रणयनासंभवात्। कपिलादेनपि
तज्ज्ञानं नास्तीत्यभिप्रायेण शङ्कते न च मूलभूतेति स्मृतिकर्तृत्वेदेव पौरुषेयत्वाभावभावादित्यर्थः। उद्धेधकस्य लेभलभत्तस्मृतिविरहादिति भावः
स्मरणानुपपत्तिः स्मृतिप्रणयनानुपपत्तिः मूलभूतवाक्यार्थस्मरणाभावादिति भावः। अनुभवादिति स्मृतिकर्तृत्वेदेव पौरुषेयत्वा अनुभवादित्यर्थः तथा
चानुमानाद्देवपौरुषेयत्वमवधार्य स्मृतिप्रणयनमिति भावः। अस्मरणमेवेति अत्र स्मरणं पदे स्मरणं कर्तृकत्वं न परे स्मृतिकर्तृत्वेदेव पौरुषेयत्वविषयस्मर
णाभाव एवेत्यर्थः। तत्र बाधकमिति वेदगोचरपौरुषेयत्वा अनुभवे बाधकमित्यर्थः। स्मृतिकर्तृत्वेदेव स्मरणाभावेन तदोच्यते अनुभवाभावः साधनीय इति भा
वः। अस्मरणाननुभवयोरिति अस्मरणाननुभवसिद्धे इत्यर्थः। अन्योन्यप्रत्यादिति स्मरणाभावेनानुमानेन स्मरणभावात्तन्मानमित्यर्थः स्मरणा

चि.टी०

भावेनानुमवाभावसाधनेनभिचारमप्याहअथेति। उवेत्ताशानस्यलइतिभावः अथयोजकत्वमप्याहनहीतिभगवतोवेदकर्तृत्वेवेदस्ययोरुषेपत्वानुमा
नेप्रमानर्थकोऽतिस्मृतिमपिप्रमाणपतितस्मादितिप्रत्यक्षपायनाहपरमेष्ठशतम्प्रवेदोभाविशेषः एवंसाप्रामाण्यवितथाकर्तृत्वंवरात्। भगवतोवे
दकर्तृत्वबोधकम्भूतेः अथेतिविभिन्नानुपेक्षीकेत्यर्थइतिप्रदायः विभिन्नव्यक्तिकेतिपरमार्थः आनुपूर्वीभेदकल्पनायोगोऽवरात्। कर्तृस्मरणादिति
भगवतोबोधकर्तृत्वबोधकस्मृतेरित्यर्थः अर्थवादमात्रत्वस्यनित्यत्वेएवबोधकेभारतायेवबोद्धेदस्ययोरुषेपत्वेबाधकमितिजटस्याशकायामाह। स्वम
रितिनिमित्तइत्यर्थः। अर्थवादमात्रत्वस्यस्तुतिमात्रस्यननुवेदस्यनित्यत्वेएवबोधकेभारतायेववेदस्ययोरुषेपत्वेबाधकमितिजटस्याशकायामाह। स्वम
यभरितिनिमित्तइत्यर्थः। एवमभगवानित्यपिवेदस्यविशेषाकाकार्यपरमेवेतिविधिसमभिव्याहृतमेवेत्यर्थः तस्यादित्यादिश्रुत्मादिश्रुततयेतिनप्रमा
णमितिभावः। कर्तृस्मरणस्येतिकर्तृत्वबोधकस्मृतेरित्यर्थः। अविध्यर्थत्वादितिविधासमभिव्याहृतत्वादित्यर्थः। तथाचभारतदिरपिवासादिकर्तृकता
नस्यादितिभावः। कर्तृत्वार्थवादस्यतिसादित्यादिविध्यसमभिव्याहृतत्वाकस्येत्यर्थः स्वर्गेतिषत्रुः। त्वेत्यादिअर्थवादस्येत्यर्थविधिशेषत्वाच्चेतिअर्थ
वादस्याः प्रामाण्यवादिनाविविधिशेषीभूतस्यानुवादस्यप्रामाण्याद्युप्यामादितिभावः। इष्ट्वरमित्यत्रकईष्ट्वरइतिजिज्ञासायातस्मात्तदइत्यादेःप्रवृत्ति
रितिभावः। सिद्धर्थेतिविध्यसमभिव्याहृतस्येत्यर्थः। नचैवमितिनिमित्तविज्ञानमनन्देवस्येत्यनुवादसत्त्वादितिभावः। तत्रेतिमुखत्वावच्छेदेनपुण्यजन्यत्वे
कल्पनात्तत्रानन्दपदेनदुःखाभावादिभिधानादितिभावः। भविष्यत्वेनेतिबहुतरदोषाश्रयत्वेनेत्यर्थः वेदेकत्रविद्धेदेनस्वसिअप्रामाण्यप्रसंगः वक्तुंश्रमा रास०
दिसत्वेनकदाचिद्धमादिष्टेनजन्यत्वसंभवादितिभावः। शब्दपरिच्छेदरहस्यतात्पर्यप्रसरहस्य॥ नित्येतिनित्यत्वेनपञ्चिदायत्वेनेवप्रामाण्यापपत्ते

रित्यर्थः। नचनिर्देशत्वेनप्रामाण्यप्रयोजकंतेषां वर्णमात्रस्यनित्यतयाविसेवादिमांवाक्यमात्रएवतत्सत्वादितिवाच्यं। निर्देशत्वपदेनदोषो जन्मानु
पूर्वीकत्वस्यविवक्षितत्वात्। आनुपूर्वीचतन्मते शब्दसमवेतपदार्थोत्तरसाववेदेनित्याश्रयत्वनित्याः। अथावर्णानां सर्वत्रनित्यत्वेननित्यानित्यविभागो नस्या
त्वेनचैवंनित्यत्वेननिर्देशत्वप्रयोजकंसदोषवाकोपितत्सत्वादितिवाच्यं। नित्यत्वेनापिनित्यानुपूर्वीकत्वस्यविवक्षितत्वादितिकेचित्तुनित्यत्वेननिर्देश
त्वेनचैजिप्रयोजकत्वपरतयाव्याचक्षुः। तदसत्नित्यत्वेपदियथाश्रुतेतदाविसेवादिवाक्यमात्रेः। त्विवातेननुपूर्वीविशिष्टानां वर्णानां सर्वत्रनित्यत्वा
त्पदिनित्यानुपूर्वीविशिष्टत्वंतदालौकिकवाक्यमात्रएवाव्याप्तेः। एतेजनित्यत्वविशिष्टनिर्देशत्वपेतिविशिष्टप्रयोजकपरतयाव्याख्यानमपिपरांस्तेनि
त्यत्वनिर्देशत्वेपदियथाश्रुतेः। तदाविसेवादिवाक्यमात्रेवातिव्याप्तिंनित्यत्वेपदिनित्यानुपूर्वीकत्वेतदालौकिकवाक्यमात्रेः। निर्देशत्वाशवैयर्थ्या
पत्रेः पदिनित्यत्वेपथाश्रुतेनिर्देशत्वेविवक्षितेतेननित्यत्वाशवैयर्थ्यादितिदिक्। पक्षेवमपिनिर्देशत्वेनप्रामाण्यप्रयोजकंविसेवादिशुकादिवा
क्येतिव्याप्तेभ्रान्तप्रकारकवाक्येः। व्याप्तेः तथापिप्रसंगाद्वर्णानांनित्यत्वेवव्याप्येतिनृत्तदोषपुपेक्षवर्णानांनित्यत्वेतद्व्यानुपूर्व्याः। पिनित्यत्वंसाधयति
वर्णानामितितत्समहस्यवर्णानांनृत्तपूर्वीविशेषस्यसुतगमिते। अथवाः नित्यसमवेतनित्यस्यजातिनित्यमेनानुपूर्व्याजातित्वापत्तेरितिभावः। नन्
वर्णानामनित्यत्वंतथाहीतिपक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनसाध्यसिद्धेहृदयेत्येधनादेशतः। सिद्धसाधनवारणापवर्णात्मकइतिवर्णशब्दवाच्येत्वं
र्थः। तेनरूपादावर्थोत्तरवारणापशब्दइतिध्वंसेवमिचारवारणापसमवेतत्वेसतीतिनृत्तव्यजकेतिकेदतात्वाधमिद्यातादिरभावादित्यर्थः। इपंचागानु
पलभेहेतुः तस्यउक्तप्रत्ययस्यविषयइतिशेषः। उत्तररतिउत्तरवगाहित्वमनुभवसिद्धमित्यर्थः। औपाधिकः भ्रमरूपः अगृह्यमातापाअननुभवमाना

त्वन्निर्वाणिकत्वे हेतुमाह मंदरति। मंदोगकारस्तागेकारस्यैव विरुद्धं ते हेतुमाह तागरिति मंदतावच्छेदेन तारभेदस्य ग्रहादिति भावः
तसिद्धेरिति तयोः शाब्दवृत्तिविरुद्धयोः सिद्धेरित्यर्थः तथाप्यस्त्वत्वादः पटादिधर्मसंख्यात् अथ धर्मतेति स्पष्टिकादितरधर्मत्वव्यव
स्थितावित्यर्थः प्रमाणीतरमाह स्कटिकेति हेतुमाह। ज्ञेयेति अन्वयेति स्पष्टिकादौ रक्तप्रत्ययेति स्पष्टं बाधेन रक्तताभावस्य
प्रमानसिद्धेर्न अनुविधानमिति तारत्वादिस्य यदिति शेषः। न चावश्यमिति भवतामपि तारमंदरादौ सत्ताविज्ञातीयवायुसंयोगस्य
वर्तियामकत्वादिति भावः स्यर्थाग्रहस्यर्थाविषयकसाक्षात्कारेभ्योपारम्भावेन न न्यत्वाभावेन। अवापनीतेन अवापनीयवृद्धि
रिद्रियतेन न मनसि यमिवारः सात्रपदे सत्ताद्वयतवारणाद्येव मुत्तरसर्वत्रयव्याप्यमात्रपदमध्याह्न्ये अग्रहादिति
वंग्रहासंनवादित्यर्थः तथा च अक्रियं विना कथं जातेत्यह इति भावः ननु तारत्वादिनैव ध्वने स्पष्टासंभुपगम्यतामत्र आह तत्
कारणोत्तिगकाराण्यसि सम्यग्निः कारणीभूतस्य संस्कारमावादि स्यर्थः। ननु तारत्वादिनैव जातिविशेषः तस्य शाब्दवृत्तिरपि तत्र
यामकत्वावापुवे जासमावश्यकं तथा च लापवात्तदेवास्तु निशेः जासांतरंगोत्तिगोरवमवअधमिसस्वरमादाह प्रथमत इति ता
दृशविशिष्टाकारादिचुद्धिनिर्णयः सादृश्यविशिष्टधर्मिणा न स्यस्य मानागेपहेतुतादिति भावः सजातीयेति वा अथ सजातीयस्य
र्थः प्रतिबंधकतावच्छेदे केति। ज्ञानविषयतयस्यातिबंधकतावच्छेदे केत्यर्थः। मंदबुभुत्सा विरहविशिष्टरत्नोत्तिगसाक्षात्कारेन नोकि

चि.शे.

कविषयतया तारशब्दवत्तेनेव वाकार्ये सहवर्तितया प्रतिबंधकतादिति भावः तारशब्दस्तु स्वरूपतो न प्रतिबंधकदे शान्तरे तारशब्दसत्तेपिमं
रशब्दग्रहणापत्तेन पदशतारत्वात्प्रयत्ने पादशर्मदत्तात्प्रयत्ने पि जायते तादृशमंदत्वात्प्रयसाक्षात्कारप्रतितादृशतारत्वात्प्रयसाक्षा
त्कारत्वेन प्रतिबंधकत्वेन सर्वेषामेव शब्दाः नास्ति चिदेष्यतारत्वमर्दतेपिनक्षतिः प्रतिबंधकाभावोत्पत्त्येतुः तमेव विधमर्दता
मुपगते नानाविधतावेता श्रयहस्यप्रतिबंधकत्वेरपिनक्षतिः अत्र स्वावच्छिन्नाभावसाक्षात्कारप्रतिबंधकतावच्छेदके गंधादौ
मधुरतेश्चेन उत कुटविषयकतया स्पष्टादिग्रहप्रतिबंधाच्छेदश्च निसधुरत्वे चातिव्याप्तिवारणाय सा अप्रसज्यतोपेतिसा जा सं च
गुणतयाप्यजात्यातेन स्पष्टादेर्गुणत्वादिना मधुरतेश्च सजातीयत्वेपिनक्षतिः न च मधुरतेश्च स्पष्टसंममानवदुष्टग्रहप्रतिबंध
धरतया सजातीयसाक्षात्कारप्रतिबंधकतानुच्छेदमपिमधुरतेश्च संगतावच्छिन्नाभावसाक्षात्कारस्यापि गकारविषयकतयापता
दिमपिमजातीयसाक्षात्कारप्रतिबंधकतावच्छेदकमिति वा तां गुणतयाप्यजात्यात्वात् अप्रसज्यतोपसाक्षात्कारमावृत्तिमुप्यो
वच्छिन्नत्वनिर्णयितप्रतिबंधकताया विवक्षितत्वात् मधुरतेश्च स्पष्टत्वाविषयकसाक्षात्कारतावच्छेदेनैव प्रतिबंधकता तत्र कुटमधुर
रस्यापि सांतरसाक्षात्कारप्रतिबंधकतया तज्जातीयति प्रसंगवारणापशब्दवृत्तिपदं समवायेन शब्दवृत्तितात्पर्यायजातिपदे
तन्मधुरनिष्ठउत्कटस्यापि कालिकतया शब्दवृत्तिनेपिन तदोषतादवस्थानचात्रप्रतिबंधकतावच्छेदकमपि तत्पव्यामधिकरातंतदातारत्त

एष

संभवः मंदबुद्ध्या विरहसहकृततारनयेवप्यथा श्रुतिप्रविष्टं तदा मंदबुद्ध्या विरहो मंदबुद्ध्या विप्रवेष्टा
नंदतेः तिप्रसंगरतिवाच्यं प्रतिबंधकता केदुत्तरपदे नानाविधयंत्या प्रतिबंधकता केदुत्तरसमयं ततया तत्केतिप्रविष्टः त्वम्यविप्रवि
तत्तातननुतथापि तारबुद्ध्या विरहविशिष्टमंदबुद्ध्या सहकृतमंदबुद्ध्या साक्षात्कारेन तारशब्दप्रतिप्रतिबंधकता नीदत्वा जिप्रसं
गमयमंदबुद्ध्या नानापतामंदबुद्ध्या बुद्ध्याः बोधायनामिमादिभेदेन तत्तद्वैसाक्षात्कारेण जायतां तत्तद्वैसाक्षात्कारेण जायतामि
मादिभेदेन च मंदबुद्ध्या या अननुगमात्कथयनेन ह्येतादृशं तत्तद्वैसाक्षात्कारेण जायतां तत्तद्वैसाक्षात्कारेण जायतामि
वाच्यं तत्तद्वैसाक्षात्कारेण जायतां तत्तद्वैसाक्षात्कारेण जायतां तत्तद्वैसाक्षात्कारेण जायतां तत्तद्वैसाक्षात्कारेण जायतां तत्तद्वैसाक्षात्कारेण जायतां
धकताया विप्रवेष्टा नीयत्वा तत्तद्वैसाक्षात्कारेण जायतां तत्तद्वैसाक्षात्कारेण जायतां तत्तद्वैसाक्षात्कारेण जायतां तत्तद्वैसाक्षात्कारेण जायतां तत्तद्वैसाक्षात्कारेण जायतां
यहप्रतिबंधकता ननु मंदबुद्ध्या साक्षात्कारेण जायतां तत्तद्वैसाक्षात्कारेण जायतां तत्तद्वैसाक्षात्कारेण जायतां तत्तद्वैसाक्षात्कारेण जायतां तत्तद्वैसाक्षात्कारेण जायतां
भवविरोधात्तत्तद्वैसाक्षात्कारेण जायतां तत्तद्वैसाक्षात्कारेण जायतां तत्तद्वैसाक्षात्कारेण जायतां तत्तद्वैसाक्षात्कारेण जायतां तत्तद्वैसाक्षात्कारेण जायतां तत्तद्वैसाक्षात्कारेण जायतां
ननुतया बुद्ध्या विरहविशिष्टोदवपितप्रवशात्तत्तद्वैसाक्षात्कारेण जायतां तत्तद्वैसाक्षात्कारेण जायतां तत्तद्वैसाक्षात्कारेण जायतां तत्तद्वैसाक्षात्कारेण जायतां तत्तद्वैसाक्षात्कारेण जायतां
त्यक्त्यंतावच्छेदकेन तारशब्दकोली नमंदबुद्ध्या साक्षात्कारेण जायतां तत्तद्वैसाक्षात्कारेण जायतां तत्तद्वैसाक्षात्कारेण जायतां तत्तद्वैसाक्षात्कारेण जायतां तत्तद्वैसाक्षात्कारेण जायतां
कारणैरेव तत्तद्वैसाक्षात्कारेण जायतां तत्तद्वैसाक्षात्कारेण जायतां तत्तद्वैसाक्षात्कारेण जायतां तत्तद्वैसाक्षात्कारेण जायतां तत्तद्वैसाक्षात्कारेण जायतां तत्तद्वैसाक्षात्कारेण जायतां

वि टी-

नमंदराक्षोतकोरेवसंताश्चक्षुषाक्षातकारेनेवप्रतिबंधकमितिहावसाक्षात्कारपव्याप्यधिकरणतादिमाहः। तदसत्कार्यकार
णभावद्वयकृत्यनेगोरवातमानभावावमचतवापिभिक्षोषणविशेषमावमेदेनकार्यकारणाभावद्वयमितिवाच्यंतवास्तवतितवपिकार्यकः
रताभावेचमुपपाततन्नादिहान्यमंबुभुसाचरुतकांयतावेहेरुद्वयकृतथायाकार्यतावेहेरुगारवंपुनरधिकमितिहू। तदप्रतिष्ठाने
तादशप्रत्ययस्यद्वयाविदयनापसंगतादाहरंतारतमंदसंचेतिनकादृतीतिनथाचुदादायननयानानुगमसंभवइतिभावः। शब्दरुती
तितिस्रहूपवृथंमंतेनतमोतनाप्रसिद्धिसंप्रतिपादित्तनदितिसावधिकतादिसर्थः। अममसमानारः। अपमसमानांरइसेवंप्रत्योपादि
तिभावः। एतादिहानिउक्तुषोपवृथंजीनस्तनोतश्चभावाच्चव्यामिचारः। शब्दरुतिजातिहप्रभुपेयाहनापीतिआसीदितिउपलब्धे
त्यर्थः। अन्यथाअतीतानन्यपारुक्तमेदेनचेतिपणवेदेवदेननतारे। उरितंसपवेचेनरागंदइतिवक्तुमेदेनचेत्यर्थः। तयोः तारत्व
मंदतयोः तारेपेनतारेनरइतिदृष्टांतार्थः। अत्वीतिअधिकरणमेप्रत्यमिजावाधिकारक्षेपः। भासमानइतिप्रमाणासिद्धेयर्थ
ः। धर्मतितारतादिधर्मभेदविषयतादिसर्थः। तीव्रतातीव्रगकारसाक्षात्कारेणेत्यर्थः। मंदबुभुसाविरहसहृक्ततेनेतिशेषः। अ
भिभवादितिसाक्षात्कारप्रतिबंधादिसर्थः। अभिभावकमितिसाक्षात्कारप्रतिबंधप्रसाक्षात्कारविषयतावेहेरुक्तमित्यर्थः। तेनेवपुरु
षरावृत्ततेनमतिबंधकतेनवापिमंगादितिवायास्तेनसहसमानाधिकृत्यादिसर्थः। तथाचतीव्रगकारसाक्षात्कारेनप्रतिबंध
कमित्तुआत्रावेहेदेनविजातीयसवापुसंबंधएवप्रतिबंधइतिभावः। अभिन्नएवेतिषाटताररूपातकारेसंबंधोमिजाः मंदरूपार्थकारः सवः। मि

पुम

तारस्यैः ननु तारा नमो देवो मे देवति भावः । प्रत्यभिज्ञानेति स एवायं तारः स एवायं देवति सर्वो तत्तारयोः एवोक्तं संदृष्टो भवेत् । प्रत्यभिज्ञायां
प्रमाणे वाधकमावादि सत्यः । नापोसादेरभ्युपगमवोदेनोक्तता तस्वमन्ते नोयमंहरतितस्मादिति वापुधर्मः वापुसमेवतारं वदोपाधिः
पा सटममेवतस्मिन् गतादिनाशंकरसंगेन नातोपागममकारककारसाधारणाकारानुगतप्रत्ययानुपपत्तिपुसंगोदिति भावः । न च वंमत्त
रिक्तमपि वापुधर्मस्तु तारतादिवरवर्णस्तस्य एवास्तुलाद्यवादिनिवाच्यं एवमकारस्तारआपेवप्रतीतेरिति दृश्येय्यशोपुरकारेणाति
त्यर्थो विषयीकृत्येव सत्यः कुर्याति कर्तृशक्त्यवच्छेदेन तमिद्रिसमन्निर्कषणे सत्यः अथावक्ष्यं गोलकावच्छिन्नतमिद्रिपसन्निर्कष
येव धर्मस्य श्राहकत्वेन त्याकर्तृशक्त्यवच्छिन्नतमिद्रिपसन्निर्कषयेव तादृशस्य श्राहकतादिति भावः । अतएवाप्यावच्छेदेन तम
सन्निर्कषणवत्तद्वहणमिति । उक्तं च तिस्र्यन्यथाकार्यवेजासंनस्यादिति भावः । उद्भूततिस्र्यन्यते विजगद्युद्भूतस्य वायोः शब्दाजनकतादिति
। उक्तं च तिस्र्यन्यथाकार्यवेजासंनस्यादिति भावः । उद्भूततिस्र्यन्यते विजगद्युद्भूतस्य वायोः शब्दाजनकतादिति भावः । न च वं कुशाद्युपहत
न्यासत्वेन स्यात्तारं एव शोभाय नुव्यवसापापेन चेतश्चादृशो वेति तद्वहणमिदं नुव्यवसापेन चेतश्चादृशो वेति तद्वहणमिदं नुव्यवसापेन चेतश्चादृशो वेति तद्वहणमिदं
त्यनदसत्यः तथा दर्शनादिति स्वगुणाश्राहकत्वे दर्शनादिसत्यः न पार्थिवरूपेति रसनादेः पृथिवीसमवेतसत्ताश्राहकतया व्यभिचा
रतारणापरूपपदं चरसेतरयणापरं अतएव वदन्ति व्यभिचारवारणापहेतवपार्थिवेति न च स्वयं सप्तमया तत्र व्यभिचारो न दोषाय

चि. टी.

तत्राद्येन वागुणो विशेषणीयः न चेति तद्वचनवापुः हे विना तद्वृत्तिना त्रिगुहसमर्थे इति भावः तत्रात्तरत्तग्रहपक्षे इदं वापुः नेति वापुः स्वस्य
 तस्य तत्तत्रापो गयेति पिदा या दप्रद्वृत्तिभावः तत्रात्तरत्तग्रहपक्षे शंक्षेतेन निति परमतेनाह व्यस्तुवेति स्वमेतच्च त्र्यथाख्यातेरभावात्तत्त
 रिति उत्पत्तिप्रतीतेरित्यर्थः बाधितेति व्यक्त्यभेदविषयत्वेन बाधितेत्यर्थः न व्यक्त्यभेदविषयेति यावत् किं तद्विहितस्यावोपपत्तयस्तु आ
 ह गतेति गतजतिरिति गकारस्य कृते तेन व्यक्त्यभेदविहितेति भावः ननु जातेरसिद्धावपि अनुगतधर्मांतराभेदः प्रत्यभिज्ञाविषयश्च
 स्यादप्यहंकोलाहलधीरिभूतो दोषांतरमाह भेद इति भासमाने अनुभवसिद्धे त्र्यथा घटादिवात्तपभेदप्रत्यभिज्ञानेपि दत्तजज्ञा
 जज्ञिः स्यादिति भावः लनुत्तरादि विरुद्धधर्मोभेदोऽनुभवरसत आह तारत्तद्वृत्तिभेदे तमेदानुमायकोक्तचित्तधेवपाठः परेवेति
 तयोर्विरुद्धत्वाभावे त्वभेदसिद्धत्वमिति भावः गकारानित्यतेपि गकारस्यासत्तिमत्तपित्तयेति व्यक्त्यभेदप्रत्यभिज्ञेत्यर्थः आगे
 परस्परवृत्तिभावः तद्विहितस्यापतपाउत्पत्तिमत्तप्रत्ययस्यापि भ्रमत्वं संभवतीत्याह तद्दीति बाधित्वमिति आगेप्यतमिति सार्थः त
 याचविनिगमकाभावादेत्यतिप्रसंगे हि धासिद्धमिति भावः अनुभूयमानारोपं निषेधात्तमेवेति व्यक्त्यभेदविहितेति भावः न
 नुतदानीं निषेधमतो ता राघनुभवकृत्यनवाख्यानानुभवप्रतिबंधकदापकृत्येन च मानाभावागोरवं चेत्यत आह व्यस्तुवेति सादृशाग्र
 हे विना तादृशधीरसिद्धेवेति भावः तद्विहितत्वादि व्यापारः व्यंजक एव शब्दस्य व्यंजक एव उक्त्येति परममहं तद्व्यभिचारवाराणां विशेषणपर

एम०

मातुपेरिमामोमहतापेक्षयाः पक्षेयमिचारवारणापसत्तेनचतथापिपरमाणापुनस्तथानुकाणुतापेक्षयाउक्तृतातेदोषतास्व
स्यामितिवाच्यंअपद्वर्षदेनस्वाप्रतातीपप्रतियोगिकापद्वर्षविवक्षिततास्वपदमपद्वर्षपरमाणासंचगुणतयाक्षयाप्यजासा
नन्वेवमसंतवेयर्थमितिवाच्यंअग्रिम्यर्शपेक्षयाःसंतायकृष्टेग्रीष्माभाधारंभक्तपरमासुगतोपस्येक्ष्यमिचारवारकृतातसवाप्रप
समानाधिकरणाद्व्यविमानुकावाधिमद्वितितेनसजातीयंविशेषत्वाचन्मरारसाधपेक्षयाःपक्षेयंतदुत्तरसाद्यपेक्षयावउतकृष्टेन
नपरमागुरसादोयमिचारःजतरसीपेक्षयातत्रापद्वर्षविरहातस्वपक्षेयंतदुत्तरसाद्यपेक्षयावउतकृष्टेनपरमागुरसादोयमिचारःज
तरसीपेक्षयातत्रापद्वर्षविरहातस्वपदमपद्वर्षपरंपरिपरमागुपरंमागोक्षवक्तपरिमाणापेक्षयापिनेवांक्तर्षोस्तिक्लितपद्वर्षएवंतस्यासं
तापकृष्टेनअप्रतिदुत्तराधिकरेक्षयायकलेनैवपरिमाणास्याकृष्टमितिगुणद्विरगावसाभावांष्यमिहितत्वाद्यंतदाततसजा
तीयेतनुपादपतादोषाधिमद्वितिप्रतियोगिकतेनापद्वर्षविवक्षणीयःकेचित्तुप्रसक्षितेहतीयेननविशेषणोत्रपरमागुपरिमा
णादोयमिचारःनचससंतवेयर्थहेतुद्वयेतात्त्विकंतुउक्तर्वक्तव्यदितहेतोमसक्षंवहिरिंदियुतेनविशेषणीयमतआत्मपरि
माणाप्रत्यक्षनयेनतत्रव्यमिचारइतिप्रहःअनुमिसातानुमानेगोरादाहअतएवेतिःअनित्यमितिज्ञेयाधनोयमितिशेषसा
धारण्येतिनथाचरुत्तुक्तर्षोपद्वर्षघटितव्यापिरेवासिद्धेतिभावःसजातीयेतिहेतुद्वयेतात्त्व्यंगनपरमागुपरिमाणादितिजात्यानिरुक्तप्र

चि. टी.

तिबंधकतावच्छेदकत्वपतिबंधकतावच्छेदकत्वयोरसत्तेनयमिवागमावाटुमयनिवेशेप्रयोजनविरहादितिव्येपंअपूर्वमप्रवृत्तिदितादो
साध्यव्यापकतयासाधनावच्छिन्नेतिदंद्वसन्निहितहेतुद्वयापेक्षयाअन्यथासुखादो कर्मणिगुणसाध्यव्यापकतापातात्तुंगुणपदंचस
मभापेनपूर्जं वृत्तितालाभायधनिश्चयायुधर्मनिर्मितनेदमितितत्त्वनोसाध्याव्यापकताअश्रोत्रोत्प्रेक्षायात्सर्गुपसर्थः अतोअश्रो
त्रसंपोषादोव्यभिचारः धनिभिन्नतारत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वोध्यतेनधनितसंप्रधानेसाध्याव्यापकताअस्मन्मतेशब्दतादेः
तअतेधनेः परिदियेव। यद्वा नस्यचव्यावर्तनेनपक्षेनत्वंउत्तर्यतेसतिपूर्वोक्तहेतौदोषांतरमाहअप्रयोजकताच्चित्तसत्तातीयेता
दिहेतुपरममहतौ साधयिष्यंथविरोधात्। अनुकूलतर्कमाशंक्यनिराकरोतिउद्योति। यत्तुमेकैकत्वादितितथोचप्रत्येकसत्ता
निपस्रज्ञादेवएवत्रोभयसत्तापपत्तेनेतत्प्रसङ्गात्तत्प्रयोजकमितिभावः। अत्रव्यापारानंतरमितिअत्रमनः संयोगानंतरमि
त्यर्थः। ननु। सत्तिमेवानित्यत्वंतच्चमप्रत्यक्षसिद्धमित्यत्रआहविनशिभावतेनेतिउत्तमितिमतानुमानादितिशब्दानित्यत्तमिनुष्यते
अभावतेनधुंसतेनः। तेननपूर्जसिमा न्याभावेव्यभिचारः। धुंसस्यशब्दधुंसस्यविनाशग्रहेविनाशप्रसङ्गेधमाभावेतिधर्मधुंसेत्यर्थः
ननुत्वग्रहेकेद्रियग्राह्यसयोः ननुतद्द्रियग्राह्यप्रतियोगिधुंसत्वंप्रतियोगिसमवायिनो लोकिन्नप्रत्यक्षचद्वषंनप्रत्यक्षेत्तत्रमित्य एम
तआह नोभयमितिस्मृतघटेतिस्मृतघटोपार्थसंयोगधुंसप्रत्यक्षंरतनादौ तस्याभावप्रसंगंरगदित्यर्थः तदानीप्रतियोगिसमवायिनो लोकि

प्रसक्षविद्वद्वादिभिर्भाक यदा दृष्टावितप्रसक्षविषयप्रतियोगिसमवापिक्रियासत्त्वप्रयोजकत्वेमान्नाभावइतिदूरयंप्रसक्षय्यादितिवापो
प्रसक्षय्यादिसर्थः अन्यथाकात्वादातरप्रसक्षाभ्युपगमादिष्टापत्तेः संभवातः ग्राहकेतिवापुर्धारितेद्विषयसन्निकर्षविरहादिसर्थः
नन्वेतावताशब्दसंप्रसक्षसंभवेपितदानीं श्रेयस्कृतपरोगकारेनास्तीत्यसंताभावप्रसक्षासंभवः अधिकरणातयातद्वैशि
ष्ट्यावगाह्यभावप्रसक्षेतदोप्यताविशिष्टप्रतियोगिमतानुपलब्धिरूपयोग्यानुपलब्धेर्हेतुत्वात् अन्यथाजलपरमाणोद्विषयी
त्वेनास्तीत्यपिप्रसक्षायतेः ननुमहददृष्टत्वरूपवदिद्विषयसंबन्धनिर्देशगतायागचद्विषयीतापभावग्राहकत्वात्तदभावोदवनादृष्ट
प्रसक्षमितिवाच्यंतथापिस्थलजेलेद्विषयीताभावसन्निकर्षदशायामुपनीतजलपरमाणुप्रकारकतादृशलोक्तिकप्रसक्षयदु
र्वात्तात्तेचतदानीतादृशलोक्तिकप्रसक्षेदृष्टापत्तिरेवजलपरमाणोद्विषयीताभावसाक्षात्कारेनभवतीतिप्रामाणिकप्रवा
दस्यचजलपरमाणुघटितसन्निकर्षगद्विषयीताभावसाक्षात्कारेनभवतीत्यर्थइतिवाच्ये। जलपरमाणुमनिकपदशोयां
विषीतृशत्ययोग्येवत्वंतरसन्निकर्षस्यावश्यकतयातदानीद्विषयीताभावलोक्तिकसाक्षात्कारस्यावश्यकत्वेनतत्रजलपरमा
णुसन्निकर्षजन्यत्वस्यशयथनिर्णयत्वापत्तेरित्येतात्वंताभावग्रहप्रत्युपपादयति किंचेतिपस्यसत्त्वमितिप्रतियोगितावेच्छेद
कसंबन्धेनयद्वर्मावच्छिन्नसत्त्वमित्यर्थयत्रअधिकरणोनुपलब्धिविशेषोपलब्ध्यादकः लोक्तिकसाक्षात्कारत्वापादकइतिवा
च्यतत्त्वस्याभावः तद्वर्मावच्छिन्नासंताभावः तत्रगृह्येतआधारधेयभावसंबन्धेनतद्विशिष्टतयासाक्षात्क्रियतेअत्रादौसमवायादिनायथा

वि. म. श.

सत्तनप तंभापादनासंभवादतोद्विपसंयोगादिनापिघटाद्यभावप्रसक्षेतापत्तिवारणायप्रतियोगितावेहेदकसंबंधेनेमुक्तं पदमोवस्ति
 त्रेषुपादानात्तमनश्चिमहत्तसमानाधिकरणादुत्तरूपाभाववाक्येनोद्भूतरूपत्वावच्छिन्नाभावइतिध्येपेष्टयिचीत्ताभावइतिजलपर
 माणोष्टयिचीत्तास्तीतिनसाक्षात्कारइत्यर्थः जलपरमाणुर्पदिष्टयिचीत्तवानस्यात्तल्लोकिक्वाक्षपविषयः स्यादित्यापादनस्य
 परमाणोष्टयमिच्छावगसंभवादितिभावः वापोरूपाभावइतिमहत्तिवापादुद्भूतरूपाभावइत्यर्थः वापुर्पदिमहत्तसत्तिवक्तुः स
 न्निकर्षादिमतेचसमुद्भूतरूपवभूस्यात्तल्लोकिक्वाक्षपविषयः स्यादित्यापादनसंभवादितिभावः य
 दप्येवेतलपरमाणुवपिष्टयिचीत्ताभावसाक्षात्कारेदुर्वीरः जलपरमाणुर्पदिमहदुद्भूतरूपवत्तेसत्तिवक्तुः सन्निकर्षादिमते
 चसत्तिष्टयिचीत्तवानस्यात्तदाष्टयिचीत्तवत्तयाउपलभ्येतस्यापादनस्यसुकरतात्तनचयक्षारतिधर्माविशेषितेनपदमोवस्ति
 सत्तनेतिविवक्षितमितिवाच्यं एवमपिजलपरमाणुर्गंधवद्विज्ञतेसत्तिउद्भूतरूपवत्तेचसत्तिवक्तुः सन्निकर्षादिमतेसत्तिचष्टयिची
 त्ववाभूत्यात्तदाष्टयिचीत्तवत्तयाउपलभ्येतस्यापादनसंभवेनतन्नष्टयिचीत्ताभावचाक्षपस्यदुर्वीरत्वात्तथापिपक्षारतिधर्मेण
 प्रतियोगिग्राहकातिरिक्तेनचविशेषितेनपदमोवस्ति सत्तनेतिविवक्षितगंधवद्विज्ञतादिकंचप्रतियोगिग्राहकातिरिक्तमेवेति
 नातिप्रसंगइत्यमिमानः नचेतस्ययोग्यानुपलब्धार्थवत्तेष्टवृत्तिभूतलेद्यदाभावप्रत्यक्षप्रमासंभवः वास्तव्यसत्तनापादनासंभवा
 दिनिवाच्यं अस्याभावलोकिक्प्रसक्षप्रमानुपेयोगितादितिदिक्विस्तरस्तस्यतत्तानुमानरूपेअतिरेकिगुण्येअनुसंधयः प्रकृतयो

एव

नपतिअस्तिचेतिप्रमाणेनसमवायेनसदृशसत्तेसमवधानेवमनःसंयोगेवप्रतिप्रसंगादितिप्रत्यक्षापादनसंभवादित्यर्थःश्रोत्रंय
दित्येनःसंपुक्तंतेसतिशब्दानस्याततदाश्रावणासाक्षात्कारवानस्यातदिआपादनस्यानिरूपद्वयत्वादितिभावःवस्तुनस्तुतत्सत्तेयमे
वायसंबंधेनसदृशाधिकरणत्वेनसमवधानेवसमवधानेननानासमवायसंबंधेनशब्देननेतिपावतंशेषंशब्देननिरधिकरणोतिअधिकर
णानवगाहितीत्यर्थःअधिकरणस्यचप्रकृतेभानंनसंभवतिश्रोत्रस्याधिकरणस्यश्रोत्रायोग्यत्वादित्याशयःइतिप्रतीतेरितिप्रसन्नोतःश्रो
त्रादिविषयकप्रतीतेरित्यर्थःदेशेदिगुपाधोप्रतियोग्यतादित्याशयःइतिप्रतीतेरितिप्रसन्नोतःश्रोत्रादिविषयकप्रतीतेरित्यर्थःदेशेदिगुपा
धोप्रतियोगिवर्ततेइतिप्रतियोगिसत्तेनायलंभमायादपितंशकोतौसर्थः।तुत्रतदभावइतितत्रैवतदभावानिरूप्यतइत्यर्थःननुतस्यापिपोग्य
त्वेनप्रमितिभावःतदाध्वंसादौलौकिकप्रत्यक्षवरपध्वंससमवाधिकरणकालविषयकमुनतर्देशेनौकिकःकिंनुमानसादिमेवेतिभावः
अतएवेतिपतएवसद्गोप्रामाणिकाभ्यामधिकरणाप्रतियोगिभ्यामभावोतिरूप्यतइत्येवोक्तंननुयोग्याधिकरणप्रतियोगिभ्यामित्यर्थः
ननुश्रोत्रस्यश्रोत्रासंबंधुतपाशब्दाभावेद्विषयसंबंधविशेषणान्नाभावात्कथंप्रत्यक्षमित्यतआहशब्दाभावेत्यतिस्वतएवसाक्षादेवश्रोत्र
यश्रोत्रेद्विषयितयावशब्दाभावोनाध्यक्ष्यः।अभावतेसतिसाक्षात्कारकारणोद्विषयसंबंधविशेषणान्नाभावोद्विषयित्यानुमेयमितिभावःअ
योग्यतयेतिअयोग्यत्विषयतयासाक्षात्कारजनकत्वयोग्यावुपलब्धिरहितत्वात्अस्यतिसहचारदर्शनमात्रेकत्वनेइत्यर्थः।एतादेत
दितिशंकायांसमाधेनेमेवमितिक्वद्विप्रनुपश्चिमात्रतिनिपलब्धिमात्रमित्यर्थःननुगकारःसर्वदासत्तदानौकृतएवोक्तकारेनास्ती

[illegible]

84

नात्रयोग्यानुपलब्धिः संभवत्येवमभिप्रायेणाशङ्कतेवापुरिति किं विनिगमकं प्रमाणं प्रसमिजानमेवेति निगमकमिदमुक्त्यतेनेते
वैधटोरेवपिलाघवाच्चिसत्संस्तुविदुष्टप्रतीतेः न्यदी पद्यं सविषयतेनेवापपत्रेरिसतआहपटधंसेतिअतएवेतिअपास्तमिसमेत
नेनात्रपएतास्वसतीषपिः तारुतारुहप्रतीतिनामपथाश्रतेपोत्तमर्थः। अमेदप्रत्यभिज्ञानादितियथायोभेदप्रत्यभिज्ञानसंभ
वादित्यर्थः तत्प्रतीतीनांसाप्रपन्नमत्तात्मरूपरंपरासंवधेनवापुनिष्ठतारुताघवगाहिसारितिभावः एतदनामियंमपतइतिबंध
कृताविधूननदोतापुपलब्ध्यंगवदत्तादोअभिचारचारणापससंतप्रयत्नजन्मगोकिप्रत्यक्षाविषयकालादोअभिवारवा
रणापतदनेतरमुपेतममानतादितितदः अपत्यतिरेकानुविधयितोकिप्रत्यक्षविषयतादित्यर्थः यद्यन्नन्यसाक्षात्कारविष
यतेपदत्तपत्यतिरेकिविधापिमासातकारविषयोभवतिसुनन्नन्यदतिसामान्यमुखीआसिनातः अन्यमात्रप्रयत्नजन्म
तयाघटन्यत्यतिरेकानुविधापितार्थेनस्यतदनेतरपदस्येवेयथ्येदंघनमियंयापूर्वदेवदन्नतादिजातोअभिचारइतिवाच्यं
जातिमत्वसतीतिविशेषणात्तदसंचसामोअतोआसाचक्षुगदिमादापद्यटादिरूपादोअभिचारचारणापससंतनचशब्दापि
बुभुत्सावशात्कर्षासंक्षुन्यवद्विन्नमनः यसंयोगतत्तादाप्रजन्नेयंगतादसिद्धिरितिवाच्यं तद्विप्रशब्देस्यपक्षीरूपादितिभावः
सामान्यतोआस्यमिप्रायेणादृष्टातः षट्चदितितत्रप्रतिबंधकविधूननदोराप्रयत्नयंमपतवितंतुसंयोगादिमादायसाध्यहेतु
सतादितिभावः ससंतविशेषणस्यस्वरूपासिद्धिनिगमरोतिअभियंनंकलंहीतिप्रयत्नस्यतिशेषः इदियमनिधापकतादितिविषय

५५

35

कारपक्षोक्तसककाराद्यं न कथं गता भावः साधः सामान्यमुक्तामिरेति वाच्यं तद्वद्वैकतसमानदेशसमानेन्द्रियग्राह्ये घटे कथं कृतं व्यभिच
रत एव कृतस्य एकस्यायं न कावधिज्ञानं गतात न न एव कृतं व्यंजकमवधिज्ञानमेकत व्यंजकमेव एव कृतसाक्षात्कारस्य निय
मत एकत्वसाक्षात्कारकृतस्य तादिति वाच्यं तद्वैकतसमानदेशसमानेन्द्रियग्राह्ये घटे कथं कृतं व्यभिच
भावः सिद्धसाधनाय नैः ककाराद्यं न कवित्तक्षणापुंसयोगस्यापि ककारावकाशजननकृतन्यसाक्षात्कारविषयता भावः सिद्धसाधना
यतः ककाराद्यं न कवित्तक्षणापुंसयोगस्यापि ककारावकाशमपविषयकसमूहात् न कसाक्षात्कारजननकृतनस्वकारसाक्षात्कार
जननस्वरूपयोग्यतात्किं नु तत्साक्षात्कारत्वावच्छिन्नजननकृतन्यसाक्षात्कारजननकृतनस्वकारसाक्षात्कारजननस्वरूपयोग्य
त्वात् किं नु तत्साक्षात्कारत्वावच्छिन्नजननकृतन्यसाक्षात्कारविषयता भावोक्तव्यः तथा च व्यभिचार एव भवति हि एकत्वसाक्षा
त्कारत्वावच्छिन्नजननकावधिज्ञानजन्यसाक्षात्कारविषय एव एव कृतं न च तद्विषयकसाक्षात्कारमुपधापकग्राह्ययोगस्यापि क
कारसाक्षात्कारजननकतादिति वाच्यं तथापि तद्वैकतसमानदेशसमानेन्द्रियग्राह्ये तत् घटे कृतं व्यभिचरत एव कृतस्य दृश्यत्वं
साक्षात्कारानुपधापकस्यावधिज्ञानविरहकालीनालोचनसंयोगस्य व्यपत्तादिति मैवं कृत्वा साध्यं न कथं गता भावः साधः सामान्यमुक्तामिरेति वाच्यं तद्वद्वैकतसमानदेशसमानेन्द्रियग्राह्ये घटे कथं कृतं व्यभिच
यं पमिन्नतमेव हि यस्य साध्यं न कथं गता भावः साधः सामान्यमुक्तामिरेति वाच्यं तद्वद्वैकतसमानदेशसमानेन्द्रियग्राह्ये तत् घटे कृतं व्यभिचरत एव कृतस्य दृश्यत्वं
द्विजकारसमानदेशसमानेन्द्रियग्राह्ये तत् घटे कृतं व्यभिचरत एव कृतस्य दृश्यत्वं

चि. म. श्री. इंजकर्मपक्षद्वयद्वितिसामान्यतोवाप्तिरसंवनोक्तव्यभिचारः एकतत्त्वद्वयकृत्यांजकव्यंगताभावात्वायंजकव्यंगतंयस्यसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नजनकवृत्तिकारणाताप्रतियोगिककार्यतायाः लौकिकसाक्षात्कारविषयतावच्छेदकतयथाश्रुतेसिद्धसाधनपि नः स्वकारव्येज्यवापुर्स्यागविशेषस्यापि स्वकारककारोभयविषयकसमूहात्जननसाक्षात्कारजनकतेनककारसाक्षात्कारजनकत्वात्तन्मतेपि स्वकारककारव्यंजकव्यंग्यताभावेनस्वाव्यंजकव्यंग्यस्वकारकतेसतिस्वकारव्यंजकव्यंग्यस्यककारः भावसत्तात्तनचसिद्धसाधनवारणापस्वसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नजनकजन्यसाक्षात्कारविषयितमेवतदस्त्वितिवाच्यं तद्वद्वैतत्समानद्वयमानंद्रियग्राह्यतद्वद्वैतकथ्यत्वेव्यभिचारतत्त्ववृत्तिरिदृशकृतसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नजनकत्वमनः संयोगादिजन्यसाक्षात्कारविषयमेकतरेकते एकताव्यंजकारविज्ञानव्यंग्यमप्यकथ्यतमिति कारणात्तत्त्वितरभाववृत्तितेनविशेषणीयास्वयदंचतुष्टयं परं अन्यथातद्वद्वैतसमानंद्रियग्राह्यतत्त्वद्वैतकथ्यत्वेतत्तुक्तव्यभिचारतादवस्थातएकतत्त्वकृततेनएकतसाक्षात्कारजननकार्यकारणभावः किंतुतत्तद्वक्तितेनतद्वक्तिसाक्षात्कारत्वेन तेनएकतावृत्तिरवृत्तिकारणाताप्रतियोगिककार्यतानवच्छेदकतयातद्वद्वैतस्यनव्यभिचारः एवतद्वयंजकव्यंग्यतमपिततसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नजनकवृत्तिकारणाताप्रतियोगिककार्यताया लौकिकसाक्षात्कारविषयतावच्छेदकत अन्यथातन्मरजनकतेनस्वकृतात्कदरिस्वकारस्वकाराव्यंजकव्यंग्यमपि त्रिविस्तनसिद्धसाधनापत्ते नचसिद्धसाधनवारणापत्ततसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नजनकजन्यसाक्षात्कारविषयतमेवत

रामः

रस्तुतन्मतेनकारस्यसकारेसाक्षात्कारावच्छिन्नज्ञाननकारव्यञ्जकवायुसंयोगविशेषवत्तज्जन्मसाक्षात्कारविषयत्वेनतद्विन्नताभावात्
सिद्धसाधनाभावादितिवाच्यंतथासतितद्वृत्तकृतयकृतसमानदेशसमानेन्द्रियग्राह्यतद्वृत्तकृत्यभिचारात्भवति हि एकताव्यञ्जकावधितो
नव्यग्यमेवदृष्टकृतैकदृष्टकृतसाक्षात्कारावच्छिन्नज्ञाननकारसमनःसंयोगत्वात्साक्षात्कारविषयमप्येकत्वमितिस्वरूपकृतसाक्षा
त्कारविषयतयाआत्मनःसंयोगादिजन्मतानेकदृक्त्वाच्चव्यभिचारःअत्रापिकारणतास्वरभावरुतिर्त्वेनविशेषणीयास्वसदंसाधी
मतान्याभ्यामप्रतियोगिण्यभ्युपगच्छेत्कृतयकृतसमानेन्द्रियग्राह्यतद्वृत्तकृतोक्त्यभिचारात्भवति हि एकतासाक्षात्कारावच्छिन्ना
जनकावधिज्ञानवृत्तिकारणताप्रतियोगिककार्यतायाःसाक्षात्कारकारणत्वेप्रतिबंधदूरोपविशेषाभावात्साक्षात्कारविषयतया
अर्थतावेकैक्येकत्वमितिपितृवरणास्तुतद्व्यञ्जननव्यग्यतत्त्वाव्यञ्जकव्यग्यतत्त्वाकारविषयतयाःवेकैक्यमेवदृष्टकृतैकदृष्टकृत
साक्षात्कारावच्छिन्नज्ञाननकारकृतसमाकेताभ्यामावृत्तवृत्त्यस्यव्यञ्जकव्यग्यताभावःतथाचापंप्रयोगःककारःसंकारव्यञ्जकव्यग्यत
त्वाव्यञ्जकव्यग्यककारकृतसमावृत्तवृत्त्यस्यकारणमानदेशसमनसतिस्वरकाराहर्कद्रियग्राह्यतातत्पसमानदेशसतिपद्माहर्कद्रिय
ग्राह्यतत्तद्व्यञ्जकव्यग्यतत्त्वाव्यञ्जकव्यग्यतत्त्वाभ्यामावृत्तवृत्तीतिस्मात्समतायासिद्ध्यमेदन्नाभावमात्रस्यसाध्यतेतद्वृत्तकृत
समानदेशसमानेन्द्रियग्राह्यतद्वृत्तकृतयकृत्यभिचारःएवमेवत्वस्यैकताव्यञ्जकावधिज्ञानव्यग्यतातद्व्यञ्जकव्यग्यकृतसाभा
वेनाभ्यामावृत्ताव्यभिचारःवामदन्त्याभावात्समात्रस्यसाध्यतेपितृद्वृत्तकृतयकृतसमानदेशसमानेन्द्रियग्राह्यतद्वृत्तकृत्यभिचारः

चि. टी.

एकस्य संज्ञका कवधिज्ञानव्यंग्यत्वकतात् इत्येव च यकता व्यंजनकव्यंग्यताभावेनोभयभासता न्नयमिचार इति प्राहुः । अत्रापि तद्व्यंजनक
व्यंग्यतादिकं प्रवेष्टव्यं । एका वच्छेदेनेति तेन समानाकारवच्छेदेन तत्समाने देशे सति तत्समानेन्द्रियग्राह्यतादिसंर्ध इदं व्याप्यतेत्य
वच्छेदकताभ्युपगमेन अन्यथापरेषां शब्दस्य निमित्तकताकांतिवृत्ते शिबु व्याप्यवृत्तितयोरभावस्य ह्यसिद्धौ पक्षः । अत्र स्वस्वमधितान्मात
व्यंग्ययोर्व्यधिकृता एव कृतयोर्विभिन्नसंस्था न विशेषधी व्यंग्ययोश्च गोताश्च तयोर्व्यमिचाराणां समानदेशे सतीति समनियते देशे
सतीत्यर्थः । अन्यथा समानाधिकृता योऽपि परस्य गभावसमानाधिकृता योः पदावधिकृष्टपठवृत्तिद्विष्टयकृतवृत्तवधियुष्टवृत्तिद्विष्ट
यकृतयोः स्वस्ववधिज्ञानमात्रव्यंग्ययोर्व्यमिचारायने विभिन्नसंस्थानविशेषधी व्यंग्ययोः पाषाणस्य आघटनपाषाणत्वयोर्व्यमिचाराय
निः । नन्वेवमपि मित्रमित्रावधितिहपितसमनियते कष्टयकृतयोर्व्यमिचारातिवा व्यं अत्राधिभेदेनेकदृष्टकृतेदाभावात् समनियते देशे
च समवाये मनविवक्षितेनाभावसाक्षात्कारप्रतिप्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वे पिष्टपटत्वयोरन्योन्याभावो संताभावयोर्नैवमिचारः ।
एकस्यैव वस्त्रसंज्ञादेशे यमस्माद्विज्ञानरक्ष निष्ठसंयोगयोः स्वस्ववच्छेदकगृह्यव्यंग्ययोर्व्यमिचारावारणापेका वच्छेदेनेति न चावच्छेदकगु
होन संयोगादिग्रहे हेतुः । अत्रावश्यकतादवच्छेदकावच्छेदेनेन्द्रियसन्निकर्षे एव हेतुरितिकथं व्यमिचार इति वाच्यते । हेतुत्वाभिमततदिशेषणा
पादानात् नन्वेवमेकदेशावच्छिन्नाः भावव्येकशाखावच्छेदेन चरणादयावच्छिन्नाभ्यां ह्येवैः सहृक्षसंयोगाभ्यां च शावच्छेदकचरसाग्रद्वयं
गाभ्यां व्यमिचारे दुर्वारः तयोः क्वचनचरणात्तावच्छिन्नत्वेप्येकशाखावच्छिन्नतस्य सत्तात् एव देशावच्छिन्नतपदनास्य नानानतिरिक्तदेशावच्छिन्नय

एव

विशेषणसमानदेशविशेषणवैयर्थ्यादिति चेन्न चरणादयवहिनयोः श्येनवृक्षसंयोगस्तपोर्वात्स्योगव्यक्तिर्पुंश्व्यापिनौ। तत्र परस्परया उद्देशा
भासोः वेच्छेदको ननु संप्रयोगाद्वात्वाभ्यन्तरेच्छेदकतिपयाश्रितेनैव तत्र अभिवारनितसद्विभिप्रप्यातवस्तुतस्तु अभावसाक्षात्कारप्रतिप्रतियो
गिज्ञानस्य हेतुतया घटताद्यत्वं ताभावघटान्यान्याभावयोर्व्यभिचारवारणाय समानदेशात्पदसमवायसंबंधेन नृनिमित्तार्थकं स्वस्वावधिज्ञा
नमात्रव्यंग्ययोः समानकालीनव्यधिकरणपृथक्त्वयोर्विभिन्नसंस्थानविशेषधीत्यंग्ययोः गताश्रययोर्व्यभिचारवारणाय तेन सममन्य
नानतिरिक्तावेच्छेदकावेच्छेदयत्ने सतीत्यर्थकं ननु तद्वच्छेदकावेच्छेदयत्ने सतीत्यर्थकं श्रुतो व्यधिकरणपृथक्त्वोपरपिकानह्येकावेच्छेदकावेच्छेद
तान्न तदायतादवस्थ्यंतयोः काले स्वस्वागप्यस्वरूपविभिन्नावच्छेदकावेच्छेदयत्नात् न च तत्र कालह्येकावेच्छेदकमादाय व्यभिचारतादवस्थवा
रणापेक्षदेशावेच्छेदयत्ने विवक्ष्यता किमनू नानतिरिक्ततेश्च देशेनेति वाच्यं। तथापि परस्परभावसमानाधिकरणोपरैथ्यसमा
नाधिकरणयोर्न तदधिकघटपरवृत्तिरिति पृथक्पदावधिघटमद्विद्विध्यकृतयोः स्वस्वावधिकज्ञानमात्रव्यंग्ययोर्व्यभिचारपतेः
विभिन्नसंस्थानविशेषधीत्यंग्ययोः पायागत्वाप्यद्वयतायापागत्तयोर्व्यभिचारपतेः तेषां पतकिंविदाश्रयमादाय काले एकदेशावेच्छेद
तात् न च एकदेशावेच्छेदेन समवायसंबंधेन नृनित्यं यथास्थितिवाच्यं परन्वेव रणानामेकतया समवायसंबंधेनाप्यवृत्तित्वाभावात् सम
वायसंबंधेन नृनोवेच्छेदकविरहात् स्वरूपा सिद्धापतेः व्याप्यवृत्तेरवेच्छेदकतेमानाभावात् तत्कविवक्षायां त्वरणिनां समवायसंबंधेन व्याप्य
वृत्तितोपिकालिकादिभ्यः संबंधेनाप्यवृत्तित्वादाश्रयपक्षावेच्छेदकमादायैव हेतुसंभवः न चैवं व्यापनयेभागेति गं सर्वथा वरणात् नान्नानति

यामावर्तितुनिष्कर्षः। तदर्थं निगमितप्रयोगः ककारः स्वकारविषयकसाक्षात्कारविषयितविषयितासंबन्धेन स्वकारविषयकसाक्षात्
कारनिष्ठान्याभ्यामावर्तितो गितावच्छेदकत्वाभ्यामावर्तान् स्वकारणसहकारवच्छेदमसमानदेशकत्वेन सति समानेन्द्रियतासत्तात्वेव
तत्त्वमात्रमुखी व्यभिः साधेयमपदप्रयोगजनतुर्वचमद्वैतकृष्टयत्ने कद्वयार्थप्रापयेवाधः। उभयेत्रैव साक्षात्कारादौ द्विविधः
अन्यथाऽदौ किञ्च प्रसह्यमादाय तदघटे कते कृष्टयत्ने वा व्यभिचारपक्षे लोडिकप्रत्यक्षमादाय वा प्रापयेत्तत्र अथमायनपवाधः
एकैकशेषिविधो साक्षात्कारः। पुपगमात्तन्नेकावच्छेदेन वत्तेमानमेव उक्तानां पक्षे तसिद्धिरिति वाच्यं रणानां क्रमिकोपपत्तेनेका
वच्छेदेन तेमानानामपि द्वैक्यः साक्षात्कारादिति चेन्न एकसाक्षात्कारविषयभूतानां वृत्तानां यक्षत्वात् एवं च स्वकारसाक्षात्कार
विषयः ककारस्यादिकमरापक्षत्वेन चेरे सिद्धसावनमिति वाच्यं परन्तपे ककारस्वकारहीनामेकैकत्वेनेतेषां सत्प्रत्येकमभिधेते
हेतोः चपत्तया सामान्यतो व्यक्तिः समाननियतदेशकालयोरेकपुरुषवत्कर्मोत्राद्यायोर्धसविशेषयोर्व्यभिचारवारणपक्षमान
देशतेसतीति समवायसंबन्धेन वृत्तिसंज्ञसंज्ञीत्यर्थे मूलायावच्छिन्नपक्षः समनियतेन्द्रियग्राह्यतरपुरुषसंयोगाः संयोगाश्च भेदज्ञाने
व्यग्नतया तादृशद्वयतदभोगावयवद्वयसंयोगयोरेकशाखावच्छेदेन चरणादयावच्छिन्नयोरेकपक्षसंयोगयोर्विभिन्नकाले एकपुरुषमा
त्रमतीतयोश्च व्यभिचारवारणाय येन समानकारणावच्छेदेनेति पेन समानाभ्यानां निरिक्तावच्छेदकावच्छेदोत्तमतीर्थद्वयतः कालरूपे
कावच्छेदकमादाय शाखास्यैकावच्छेदकमादाय च तदोपपत्तदवस्थं अत्र नानातिरिक्तावच्छेदकावच्छेदयत्नं प्रवृत्तदोषं अथथेवं समनियते

वि.म.

द्विप्राप्तसमनियतकालाधिकरणरूपद्वयादिपुन्यमिचारः नचेतेषां मित्रावचारद्वेषतात्रयमिचाररतिवाच्यरूपादीनां देशिकेया
 प्यवतितविरहेणतेषामवयववद्वेदतेमानाभावात् एकत्रधर्मिणिभावाभावोविरोधेनेवावच्छेदकमेदाभ्युपगमादिति न्वेन्यधि
 करणरूपादीनां काक्षेकालिकसंबंधेनहेतोरास्यमभिज्ञानांस्वस्वाश्रयानामवच्छेदकेतेवमिचारभावात्समनियतस्वरसायवे
 मिचारवारणावविशेषतदर्थश्चपरंपर्याग्राहकंद्रियवत्तुग्राहकंस्वाग्राहकंद्रियवत्तुग्राहकंद्रियवत्तुग्राहकंद्रियवत्तु
 ग्राहकमिति पावतनतुतद्वाहकवद्विरोधेयार्थक्यात्तत्तद्विषयवैकल्यासाक्षात्कारविषयत्वेवाद्येकसाक्षात्कारविषयस्य
 जेकदंथकृतयोयमिचारापेक्षेयधितामविरहदशायांविनाष्टयकृतंवाप्यशेष्यविनाष्टयकृतंवाप्यशेष्यविनाष्टयकृतंवाप्यशेष्य
 व्यक्तितेनापादानादिभिन्नपुरुषीयापेक्षावृद्धिजन्यसमनियतद्विषयास्तद्विषयपरत्वाद्योऽन्यमिचारः ग्राह्यतग्राहकतयापेक्षा
 यधानाद्येति तत्कारानवतथाप्येकैकपहंप्रतिबंधकदोषवशेन कदाचित्तयस्यराविषयकसाक्षात्कारविषयः समनियतंद्रिप्राप्त
 पोः समनियतस्तेहः द्रव्यव्यक्तिविषयेयमिचाररतिवाच्यदोषविरहदशायापरस्यराविषयकसाक्षात्कारविषयतस्यसाध्यता
 दितिसंक्षेपः एकैकगोप्यापरवर्गीयंजनक्यंग्येताभावएवप्रतिनिपतयंजनक्यंग्येताभावः सस्यचसाध्यरतिभ्रमेरापन्नभ्यासमा
 यतोव्याप्तवचयचिनभादायावपवृत्तिसंयोगवृत्तयोहंघचवृत्तिनीतद्वयमादापो। तत्तत्तद्व्यवसायापवेद्वृत्तकृतकमेराव्य
 मिचारसाक्षेकतेनवत्यादिनाच्यमिचाररत्येतेनचपवेसंयोगेतिअवयवसंयोगवृत्तयोरितिशेषः व्यमिचाररत्येतेनचसंबंधतपोरव

गम

५०

परमं ननु तावुपमेत्यहं ग्यतादिति भावः अव्यासस्य इति ते सती सने न हेतोर्विशेषणोपेतद्व्यभिचारकारणं संभवादाह उत तत्तेति नो
लीयेति उत तन्नो लिखादुरगभूतेन सत्यः उत उत इति शेषः व्यभिचारस्य तनेन संबन्धः नीलोत्पलनीलिमाव्यंजकप्रत्युत्पत्तिप्रत्यक्षेदा
वस्तुतया सप्रतिबंधकं तथा चोक्तं प्रदीपे सनुपपत्त्येति जातिर्ननु नान्नोस्ति मेति जातिः उत तत्तादिनीरजसुत्पत्तिमिति तेनेदं ननु त
दव्यंजकव्यंग्यत्वं तत्साक्षात्कारत्वावच्छिन्नजनकवृत्तिकारणताप्रतियोगिकार्यतया साक्षात्कारानेव वततयाऽवच्छेदकमता नापि
व्यभिचारः उत तत्साक्षात्कारतस्य दीपकार्यतानवच्छेदकत्वादित्यत आह घटवृत्तीति घटवृत्तिश्च कृतव्यंजकस्य तत्तदवधिज्ञानस्या
व्यंग्येन घटकतेन न कुरगभूतेन सत्यः घटवृत्त्यकत्वरतिशेषः हेतुभावादेवावयव्यमलनीलमादायावयवसंयोगात्पलतया न व्यभिचार
इत्याह। अवयवसंयोगवयविनोरिति अथाप्यव्याप्यवृत्तिनारिस्येत नमन्त्रैव संबध्यते एकावच्छेदेन वस्तुभावादिति एकावच्छेदेनाप्यना
नतिरिक्तदेशवृत्तित्वाभावादित्यर्थः पयवयवसंयोगावयविनोरकदेशावच्छेदात्तमन्यनानतिरिक्तदेशवृत्तित्वं वास्त्येव न हाकदेशावच्छे
दत्वं समानदेशतविशेषगावैषय्योपत्तेः तथाप्यवयवसंयोगव्यक्तियंदेवापि नीपरंपरयां तद्देशभागा एव तत्रावच्छेदकमनुसं
र्णकपालिकाऽवयविनितुकपालिकेव साक्षादवच्छेदिकेति भावः। इदमुपलक्षणासाध्यस्य परस्परगर्भतया सत्त्वादिपिनतत्र व्यभि
चारः अवयवव्युत्पलनीलिमोनिदुक्कावयवसंयोगात्पलताव्यंजकव्यंग्यत्वाभावादित्यपि बाध्यं अवयविनमादायावयववदुत्तघटे
कृतमादायघटे कथ्यकते च व्यभिचारं परंपरयंचेतत्साध्यसत्तेनोक्तं वंति वृत्तेति वृत्तवृत्त्यकृतव्यंजकव्यंग्यत्वं वृत्तवृत्त्यकृतव्यंजका

चि. म. टी.

व्यंग्यतन्त्रमुपसाक्षात्कारावच्छिन्नजननवृत्तिकेराताप्रतियोगिककाप्येतायाः साक्षात्कारविषयतया शब्देदकताभाववृत्तिपावत्
 मपरस्यस्यमिवादिच्यंजनकव्यंग्यतन्त्रमितिनिस्तुप्रस्यस्यस्यंजनकव्यंग्यतन्त्रमित्यर्थः अतएवेतिभाववृत्तेः कारणताघटनेनिवृत्तपरप
 रव्यंजनकव्यंग्यतन्त्रस्यसाधनतादेवेत्यर्थः नीलाकनोकेतिबलाकावकपंक्तिः तस्यां चमे अमानिधानरूपदोषवशात्तत्तत्तदपिपरिमाणा
 ग्रहः कदाचिच्चाद्वैमिथुनादिदोषवशात्परिमाणाग्रहपिपरिमाणाग्रहवृत्तिपरंपरया व्यंजनकतन्त्रदोषाभावव्यंग्यत्वाद्वाभिचारसंभ
 ववृत्तिभावः पितृचरणानामेतनुस्त्वप्येसापवर्णाविषयकसाक्षात्कारविषयताभाववृत्तिनिपतव्यंजनकव्यंग्यताभाववृत्तिप्र
 मेणयत्तभ्यासासाधनतावृत्तिः अवयवनिष्ठसंयोगबुद्धत्वादायावपविनिउत्पलवृत्तिनीलमादायोत्पलतपदवृत्त्यंकट्यकत्वमा
 दापचतद्वत्त्वमभिचारमाशङ्कतेनचेसादिना अचपवसंयोगबुद्धता व्यंजनकव्यंग्येनेति अवयवसंयोगबुद्धताविषयसाक्षात्का
 रविषयेनेत्यर्थः संपागेवृत्तयोग्रहः आश्रयभेदग्रहस्यापिहेतुतपतिनविनापिअवयविनाग्रहादितिभावः ॥ ३ ॥ उत्पलत्वेतिनीलरूपविषय
 कटीपजन्त्यात्पलसाक्षात्कारविषयतेनात्यलत्वेनेतिवृत्तमेणपोजनाद्यत्ताव्यंजनकव्यंग्येनेतिवृत्त्यक्तविषयकसाक्षात्का
 रविषयेनेत्यर्थः परस्यगानवृद्धकानवृद्धवृत्तपदवृत्तिविशेक्ता व्यंजनकव्यंग्येनेतिवृत्त्यक्तविषयकसाक्षात्कारविषयेनेत्यर्थः परस्यगान
 वृद्धकानवृद्धवृत्तपदवृत्तिविशेक्ता भावादवावयवसंयोगात्पलमादायावपविउत्पलतप्योन्वयमिवातिस्मायत्तं अवयवसंयोगेति
 अथाप्यवृत्तिनारितुमधेवैवमव्यंतायाप्यवृत्तिनीलस्यउत्पलिकात्वावृद्धेनाप्यवृत्तितात्प्यवृत्तिचावयविनादेशिकत्वेउत्पलत

राम

एकात्मिकं प्रकृतं विहितं तेनावयवसंयोगनोत्पत्त्योरवयवपुत्रतानवच्छेदकावच्छेद्यतं नास्तीत्यवहितवयवसंयोगस्यावयवान
 वच्छेदकादेशावच्छेद्यता तनीत्यवयवसंयोगनोत्पत्त्योरवयवपुत्रतानवच्छेदकावच्छेद्यता तस्य नित्यतया कालस्य तदवच्छेदकत्वात् इदमुपलक्षणं
 उपवयवसंयोगावयवयवनवच्छेदकावयवयुक्तिकालावच्छेद्यतामपि बोधयति न तेषां नित्यतया नित्यतया नवच्छेदकानवच्छेद्यतं नास्तीत्यवयवसंयोग
 च तिसृष्ववयवयवनोत्पत्त्या नान्यथापि बोधयति न तेषां नित्यतया नित्यतया नवच्छेदकानवच्छेद्यतं नास्तीत्यवयवसंयोग
 वच्छेदकानवच्छेद्यतामिति भावः एकावच्छेदनस्य भावादिति परस्परानवच्छेदकानवच्छेद्यताभावादित्यर्थः इदमुपलक्षणं तस्य परस्पर
 ग्राहकद्रिपयास्तत्तद्व्यतिरेकविशेष्यताभावात् साध्यपरस्परगमनसाध्यसत्ताज्ञानीत्युक्त्यादाय अभिचारः उत्पत्तिर्नोत्पत्त्यस्य त
 विषयकसाक्षात्कारविषयताभावादित्यभिवाच्यं। अवयववृद्धत्वमादाय तत्तमनियतकारोऽवयविनिष्ठत्वे कष्टद्वयमादाय घटे
 कृतव्यभिचारपरस्परघटितसाध्यसत्ताद्वयवृद्धत्वेति वृद्धत्वेत्युक्त्या विषयसाक्षात्कारमात्रस्यैव विषयत्वेत्यर्थः। तथा च वृद्ध
 द्यवृद्धत्वावयवयवेन साक्षात्कारविषयताभावेनामयाभावे साध्यसत्तामिति भावः परस्परव्यभिचारित्वं न कथं तदपरस्परविष
 यकसाक्षात्कारविषयत्वं अतएवेति दोषाभावगमसाध्यसत्तादेवेत्यर्थः रूपपरिमाणाद्योरिति अवयवपरिमाणापदं ताका निष्ठशुक्लरूप
 ग्राहकद्रिपयास्तत्तद्व्यतिरेकविशेष्यताभावादेव व्यभिचारस्यासंभवादिति दिक्। ननु इति
 पूर्वापदर्शितसाध्यसत्ताविषयताविषयतापक्षोपि प्रवेदवच्छेदकारत्वाद्यवच्छेदनसाध्यसिद्धत्वे इत्येतेन आपनयेनांशतः सिद्धसाधनं।

वि. सं. २.

आश्रयेनेति स्वकाराद्यप्यशङ्कं द्विप्राप्त्यात्वादिति यथाश्रुतः ॥ १ ॥ यदाश्रयलोकिनसाक्षात्कारविषयग्राहकं द्विप्राप्त्यंतत्वेन समं नि
रुक्तप्रतिनियतमंजकं अंशं यथासंभवं धृतिरसामान्यतो व्याप्तिः पद्यपत्रद्वयकादावती द्विप्राप्त्यादिवृत्तिरूपदिमादाप्यभिचारः ३
पनीतमानमादायसिद्धसाधनापत्याप्रतिनियतमंजकं अंशं तस्य साध्यस्य लोकिनसाक्षात्कारघटितत्वेन तत्र साध्याभावात् तस्य
पिनज्यत्यासेन लोकिनसाक्षात्कारविषयतदाश्रयाग्राहकं द्विप्राप्त्यंतत्वेन तयोर्विवक्षितः इत्थं चातींद्रियादोग्राह्यत्वाभावादेव न
व्याभिचारः घटादिवृत्तिगुरुत्वादिक्रमादापतद्वृत्तिर्गोपाद्यो व्याभिचारवारणापलोकिनसाक्षात्कारविषयेति तदित्यस्य विशेषणं ननु
तथापि स्वकाराद्यप्यस्य गगनस्य ग्राहकमसिद्धापक्षेहेतुसिद्धिरिति वाच्यं परन्तु यगगनं स्यात्कथं यो ग्राहकप्रसिद्धिर्द्विसंभ
वात् स्वग्राहकं द्विप्राप्त्यात् लोकिनसाक्षात्कारविषयतदाश्रयकृतं वा विवक्षणीयं लोकिनसाक्षात्कारविषयतयेति तदित्यस्य विश
यणमिति दिक् अत्र समुद्देशेन साक्षात्कारमात्रविषययोग्यधोः प्रामाणिकत्वे तत्र व्याभिचारोद्भूत इति व्यर्थं ॥ आपाततः स
त्यतिपक्षत्वादिवृत्तिमाणावुक्त्याऽप्याधिदूरसंबन्धेन समानवत्त्वाभावात् सतप्रतिपक्षत्वमित्यत्र ग्राहदा आपातत इति अनन्य
थासिद्धेति अभेदे विनानुपपद्यमाने तर्थाः ॥ ननु शब्दस्य निमित्तेशब्दोत्पादस्य शब्दजनकत्वादि कं कथमुपपत्त्यत आह शब्दस्येति
वीचीतरंगन्यायेनेति कदंबगोत्रकन्यायेन शब्दोत्पादस्य गोत्रपराहतत्वात् पारिभाषिकः ॥ कलनमेवेति मानाभावादिति भावः साधकोभाव एव
मुक्तगोत्रकमप्याह शब्दस्येति अत्राद्येति वरणात्मकः शब्दानशब्दननकः ॥ न वा शब्दनाशकः ॥ वीचीतात् अत्र शब्दवत् आद्यशब्दवत् इत्यर्थः

एव

[illegible]

रूपसिद्धिवासाय शब्दभिन्नेति अखंडाभावघटताच्च नैवेयर्थे विशेषपदमपि स्वरूपा सिद्धिवाक्यमायुष्यश्रुतादृशस्वसमानाधिकरणाद
 तिनतत्रयमिचारः कदाकाशनिवृद्धितादौ व्यभिचारवारणाय एकद्वितितमितिः एकद्वितित्वेकमात्रद्वितित्वे उभया समवेततमिति त्रिधा
 वत्त। समवाये आभेचारवारणाय गुणपदं समवेततार्थं केन च मनो निवृत्तमेवोपरतायतेषु व्यभिचार इति वाच्यं तन्नेन मनसो वि
 विभुतपातत्रतेषा मनभापगमात् मनसो विभुताभावतु सुखायदं विभुसमवेतपरमिति न काप्यनुपपत्तिः समपपरिमाणवदिति
 महाकाशपरिमाणवदित्यर्थः। एषिगीतरेति परमाणुगंधादौ व्यभिचारवारणाय एषिगीतरेति भूतविशेषणं जलावपविरूपा
 दौ व्यभिचारवारणाय निमित्तेति भूतविशेषणं भूतपदं जनादावेने कातिकृतवारणाय भूततया धिभिन्नत्वमात्रं न भोघटसंयोगा
 दौ व्यभिचारवारणाय विशेषेति ध्वनिश्चयदिवापुपरिमाणुगुणोपितरातरं न्यतेनापि विशेषणार्थं अपाकृतं तत्तिपरमाणुगंधा
 दौ व्यभिचारवारणाय सती तं तेन संयोगात् सवापिकरणा का न्यतार्थं कुनवेतेन संशरीरकं ठा घमिधातज्जमवर्त्तुमापनेप
 भागासिद्धिरिति वाच्यं तदतिरिक्तवर्गीयपक्षतात्तज्जलावपविरूपादौ व्यभिचारवारणाय निमित्तेति भूतविशेषणं भूतपदं जना
 नादावेने कातिकृतवारणाय पदेन अपाकृतं तमवसा मायतः संयोगसमवापिकारणकाम्यं अतो जनादौ व्यभिचारः आद्य
 शब्देतरादस्य पक्षजन्तयापनेये भागासिद्धिरतो घटसंयोगादौ व्यभिचारवारणाय एकैति एकसमवेततत्वं अथासज्यगुणाद्वितित्वं
 तन्नतपरमाणुद्वयसंयोगे परमाणुकर्मणा च न व्यभिचारः वेगः गतिसंतानः परतापरतमपि संयुक्तसंयोगपृथक्तात्मीयत्वं मेव अतः

परमाणुनिष्ठेषु नव्यभिचारः तद्व्यतिरेकविशेषणोपमिति भावः अवाप्त्येति संयोगादौ व्यभिचारकारणाय सत्यं तं तानादौ व्यभिचार
कारणाय अवाप्तेति घटादिस्यैव व्यभिचारकारणाय विवक्षितं न प्रयत्नादिसमवापे व्यभिचारकारणाय गुणपदं समवेताद्येति तद्विदुः ॥
तदप्यंशानि तत्पूर्वपक्षनिष्कर्षः ॥ लाघवात्कृत्वा रयोर्योगानित्या एकेका एव विनष्टः ककारः ॥ अत्रः ककारमादिप्रत्ययसुप्रो
गुपलब्धानुपलभ्यमानरूपदोषप्रणादुर्मनश्चर्यानां नित्यते घटपदत्वादिकं दुर्वचं अव्यवहितोत्तरस्य अनित्यत्वं संभवादिति वाच्यं
। घटानां तत्र मध्यवधानेन तज्ज्ञानं भवति न मिश्रयविषयतसंबन्धेन घटतस्य च तत्तातः मुक्ताधुञ्जरिते च शिश्नस्यैव मरुप्यवाभिप्रायमा
हापतत्संभवः अथ सर्वेषां ककारादीनां मेकते तारतारतरे मंदमंदतया दिवित्यक्षराप्रत्ययाः नुपपत्तिर्न चैकस्यामेव ककारादिव्यक्तेता
रत्वतारतारत्वमंदतत्वादिसादिना नाधर्माभ्युपगमात्तद्व्याप्रत्ययानुपत्तिरिति वाच्यं तारत्वादेः नुत्यव्यक्तिवृत्तिज्ञेयतातिरूपतानु
पपत्तेः न च भवन्मतेपितारत्वादेर्जातितमसिद्धं कत्वगत्वादिना संसृष्टसंसादिति वाच्यं कत्वगत्वादि व्याप्यनाना तारत्वादिस्वीकार
तनचतारतारत्वादेर्जातितमसिद्धं कत्वगत्वादिना संसृष्टसंसादिति वाच्यं कत्वगत्वादि व्याप्यनाना तारत्वादिस्वीकारतनचतारत्वा
दिकं वानाना कत्वगत्वादिकं चैतन्न विनिगमनाविरह इति वाच्यं कत्वगत्वादेर्नाना तारत्वमंदसाधारणं स्वकृत्याधाकारनुगतम
मनुपपत्तेः न च मयापितारत्वमंदमंदतया दिक्ककारादिव्यक्तीनां परस्परभेदः भ्युपपत्तएव परतुसमानजातिषु ककारादिव्यक्तीनां
भवभेदो नाभ्युपपत्त इति वाच्यं तथापि तारत्वतात्त्रतरत्वादेः जातितानुतिपपत्तिः तारत्वादेः ककारगकारादिभेदेन भिन्नत्वानभ्युपगमेत्यव्य

चि. म. टी.

क्तिवृत्तितात्त्रयमथाकृतगतादिनाशंकरादिति चेन्न तत्रादेः कृतादिव्यापनानाजातित्वेककारखकारादिसाधारणताराद्याकारानुगतप्रप
यानुपपत्तेः न च तदसिद्धिः अनुभवोपपत्त्यात् तस्यात्तारत्तारतरत्वादिकमेवाखंडोपाधिः तच्च सर्वस्यामेव कृतादि व्यक्तौ वर्तते
ति न तादृशप्रत्ययानुपपत्तिः अतएव पञ्चककारस्ताप्रासी तस्यैव तदानीं मेदशतिपत्तीतिरपि साधु संग्रहे विनक्षणावाप्ये
जकृतपाचनसर्वदातारत्वादिसर्वधर्मग्रहः तारमहाधुत्यतिनियमाथं वा पुनिष्टवेत्तक्षयपस्यतपाप्यभ्युपगमात् न चैव तारोयं न तार
रतारतामेदामरमादिप्रत्ययानुपपत्तिरिति वाच्यं श्रिखी विनष्टत्वादप्रतीतिवद्विशेषणमेदप्रतियोगित्वेव विशिष्टेन नावगा
हनात् न च तारकृतादिसाक्षात्कारस्य कार्यसहभावेन मेदकृतादिसाक्षात्कारप्रतिबंधकत्वात् न चो मेदसिद्धिरिति वाच्यं ॥ ता
रतप्रकारकसाक्षात्कारस्य मेदप्रकारक साक्षात्कारप्रतिबंधकत्वात् न चो मेदसिद्धिरिति वाच्यं ॥ तारतप्रकारकसाक्षात्कार
स्य मेदप्रकारकसाक्षात्कारप्रतिबंधकत्वेनामेदपितुपपत्तेः ॥ अस्तु गता रतत्वादिकं वा पुनिष्टवजातिः ततस्तदोपविशेष
वशाच्च निष्टतया भासते दयेन निष्टतया मुखादिरिव तवापितारतरतराधुत्यतिनियमाथं वा पुनिष्टवेत्तक्षयपस्यतपाप्यभ्युपग
मप्रत्ययैव लाघवेन तारत्तारतरत्वादिस्य स्याचित तात्तन च तस्य गीधुर्मे तैव तदुहं कृतासुख्यवच्छिन्नतगिंदियोपनोतस्य
तस्य प्रवसामानाभ्युपगमे तारत्वे एकासी सनु व्यवसायापत्तेः कृतासीत्युपपत्तेस्तैवाथं वा पुनिष्टधर्मीतरस्य अत्रायाग्येत
सितारत्वादेस्तयोप्यत्वाभ्युपगमात् योग्यतायाः फलवत्त्वत्वात् न च अत्र सावापुनिष्टतारत्वात्तु भ्युपगमे अत्रात्मसंपुक्तस्य समवायतिरिक्तप्र

रम०

[illegible]

नि. म. ग. निष्ठतमोऽनुत्तमतो न पुष्पांतरोपकारो वहेदेनोत्तमशब्दस्य पुरुषांतरेण ग्रहणादनुत्तरे च तत्तद्विलक्षणवायुसंयोगानां ककारादिसाक्षात्कार
 रं प्रतिपादयामास साहेतुत्वं च अविच्छिन्नपूर्ववर्तिताभावेण हेतुत्वपुण्यत्वं सर्वेष्टाद्यप्यनुत्तरे वा रतात्सर्वदेवाद्यर्थे यमकिंचित्कर्णो वहेदे
 नतत्र द्विलक्षणावायुसंयोगसत्तात्करोप्यज्ञानावेष्टेदकतपायत्रकर्णो वहेदेन ककारादिसाक्षात्कारस्तत्र द्विलक्षणावायुसंयोगादितिक्रमे
 लोहनुत्तस्य वक्तुं मशक्यत्वात् स्वीयवर्णो वहेदेन विलक्षणावायुसंयोगात्तन्महेतुत्वे प्रतिवर्तते तत्र सुखभेदादनप्यकार्यकारणभावा
 पत्तः न च तत्र द्विलक्षणावायुसंयोगसमवायव्यतिरिक्तसामानाधिकरण्याप्रत्यासत्त्यात्मात्मचानिष्ठसर्वकारादिसाक्ष्यत्वादेतः विलक्षणावा
 युसंयोगस्य प्रवृत्तवत्त्वस्य तया ककारादिसाक्षात्कारदशाया मेव तस्यात्मनिसत्ताज्ञातिप्रसंग इति वाच्यं । आत्मनो विभुत्वादेव स्य पुरु
 षस्य कर्णो वहेदेन विलक्षणावायोः संयोगदशायां सर्वेषामेव पुरुषाणां मात्मनित्ववहेदेन विलक्षणावायोः संयोगस्यावश्यकता इति
 प्रसंगतादेव स्यात्तमदि संयोगनिष्ठवत्त्वात्पञ्चनक्ततावहेदकं कर्णजमन्यतावहेदकं संयोगस्य तावहेदकनासो नानातोपपत्तः
 अभिन्नवायुनिष्ठमेवेति चेन्न ममापि तत्तत्तद्विलक्षणावायुसंयोगादीनां शरीरनिष्ठतया ककारादिसाक्षात्कारहेतुत्वात्तन्महेतुत्वाय वहे
 देन विलक्षणावायोः संयोगस्य पि ककारादिसाक्षात्कारजनकत्वापत्तिरिति वाच्यं कर्णो वहेदेन विलक्षणावायुसंयोगात्तन्महेतुत्वा
 त्पुरुषांतरीयकर्णोऽप्यनुत्तमपुरुषांतरीयशरीरनिष्ठसंयोगावहेदकः विलक्षणावायोः संयोगस्य प्रवृत्तवत्त्वस्य तया ककारादिसाक्षात्कारदशा
 यामेव तस्य शरीरे सत्तन्महेतुत्वाय वहेदेन विलक्षणावायुसंयोगस्य हेतुत्वोपपत्तिरिति वाच्यं तत्र संयोगादौ न प्रत्यासत्तिरिति तत्र द्विलक्षणावायुसं

योगानां च ननु तस्यावश्यं तदा तत्र एवातिप्रसंगात्तमं ननु तथापि सायनपेविलक्षणा वायुसंयोगानां दूतादिभ्योऽसमवायसंबन्धेन का
र्यतावेच्छेदकतत्तु कृपा साक्षात्कारादिकु मतो गोरुं व्यापनपेततत्तु कारादियत्किं कर्म न तत्तु सूक्ष्मी यश्च पृष्ठाक्षात्कारं प्रति तत्तु ह्योपप्रा
प्तमवापदिहेतुत्वं ननु लभ्यते मिति वाच्यं। ममापि त्रौ द्विकविषयता संबन्धेन द्विकारादियत्किं रेवावेच्छेदकत्वात्तु कारादियत्किं रेवे
तथा ननु तत्तु तयोर्विशेषात्तु न च तथापि त्रौ द्विकविषयतस्य स्वरूपसंबन्धार्थकस्या ननु गततया कार्यतावेच्छेदकतानि यामकसंबन्धे गोरु
मिति वाच्यं। एकत्वाविषयकस्यापि साक्षात्कारस्य संतेन समवायवत्तौ द्विकविषयतस्याप्येकस्यैवानुगतस्य लाघवेनाभ्यपगमात्तत्
वापिसमवायस्यैकत्वेन समवायसंबन्धावच्छिन्नकलाधारस्यैव प्रतिअक्तिभिन्नस्वरूपसंबन्धात्तु कस्य कार्यतावेच्छेदकतानि यामकसं
धेन संबन्धाननुगमनिबन्धनगोरुस्य तुल्यत्वाच्च न च तथापि तत्तु कत्वादिरूपेण कादियत्किं रेवावेच्छेदिका व्यापनपेविलक्षणात्तु
अक्तिरिति लाघवमिति वाच्यं। ममापि स्वस्वतः कादियत्किं रेवावेच्छेदकत्वात्तु ननु जायतिरिक्तपदार्थस्य किंचिद्वर्गप्रकारेणोवभा
वशादकत्वादिरूपेणोवभावात्तु महिजायतिरिक्तपदार्थस्य किंचिद्वर्गप्रकारेणोवभावनियमस्यैव किंचिद्वर्गप्रकारेणोवभावाच्चेदकतमित्य
पिनियमात्तानाभावात्तु अथ तथापि त्रौ द्विकविषयतया कस्य अक्तिरवेच्छेदिको त्रौ द्विकविषयतया कसंबन्धेन त्रिविनिगमकेभावात्तत्
तु कार्यकारणभावद्वयापत्तिः ननु तत्तु तस्यावेच्छेदकतेपि विलक्षणा वायुसंयोगाभावदशायां कृत्वा साक्षात्कारोपपत्तौ गोरुपक्षकारव
त्किं रेवेच्छेदकतावश्यकसंभवेति निगमकमिति वाच्यं। एवं सति विलक्षणा वायुसंयोगाभावदशायां कृत्वा साक्षात्कारोपपत्तौ गोरुपक्षकारव

चि. म. श.

छदकतावशकतादिति चेन्न कदापि विषयककतसाक्षात्कृतस्या लो कतया साक्षात्कारसामगो विरहो देवतदानो कतसाक्षात्कारमा
 वसमेव न कस्यावच्छेदकत्वात् को लाह न स्थलं कता विषयकस्यापि साक्षात्कारस्य सत्तेन कथं के रच्छेदकतस्य वा वश्यकतादिति संक्षेप
 ॥ ॥ शृनि सत पूर्व पक्ष रहस्य ॥ ॥ अस्मि चेति चोहेतो अस्तीत्यर्थः तद्विशेषेति स्त्री विज्ञेयपुरुषविज्ञेय इत्यर्थः ॥ एतत्तरे वैलक्षण्यादि
 नि अनुभवसिद्धवैलक्षण्येनेहेतुनेत्यर्थः स रूपतो भेद प्रथयति अन्यो न्याभावात्पेपरपर भेद प्रतीतिरित्यर्थः ॥ इक्षु क्षीरादीति रक्षु
 माधुर्यक्षीरमाधुर्यादिवदित्यर्थः ॥ तथा च तत्र यथा वैलक्षण्येन हेतुना परस्पर भेद प्रतीतिरित्यर्थः ॥ ओपाधिकीतिः परस्परान्य निष्ठ
 वेधम्येति पक्षेऽप्यर्थः भेद प्रतीतिः यथोक्त कदापि विषयैलक्षण्यानुभवः अन्य निष्ठे वैषम्ये विषयसंदर्भपत्तिन हीति कुं कुं माहूतो तस्
 मीति वदिति कुं कुमाहणात्तस्मीति युक्त्यपयोः कुं कुमाहणादित्यर्थः ॥ स्त्रीपुंसादिप्रभेदनमिति स्त्रीपुंसादिपदनिष्ठवैलक्षण्यमित्य
 र्थः ॥ स्त्रीपुंसप्रभवतमिति पाठेऽप्यप्यमेवार्थः ॥ आनुभावि कं अनुभवसिद्धं उपाधिरिति कुर्मव्यययापरं परया आशेषयुकारिभूतीम
 मर्थः ॥ इन्द्रियासन्निकर्षेन इन्द्रियसन्निकर्षादिरिहेता शब्दभेदेति भेदो वैलक्षण्येन दत्तानेपि भेद प्रत्ययमानमाह पतदति तेनेव हेतु
 नेति शेषः ॥ अन्यथा तत्तज्ज्ञानानंतदमेव शब्दभेद प्रत्ययतत्तस्त्रीपुंसादिनिष्ठवैलक्षण्यप्रत्ययः शब्दनिष्ठेनैलक्षण्यप्रत्ययः तस्मा
 च शब्दनिष्ठवैलक्षण्येनाना च अनुमानमिति स्त्रीपुंसादिनिष्ठवैलक्षण्यानुपानयित्यर्थः ॥ कृपागो न्वपेति यदाह कृपास्मे मुखप्र
 तीतिस्तदैव मुखे दीर्घे तारो योनपुनरादौ तत्पुनरपदशा पासित्यन्व पच्यति रेकानुविधानादित्यर्थः ॥ कृपागो मुखदीर्घत्ववदिति कृपानिष्ठ

एव

तया मा समानस्य मुखस्य दीर्घतया वदित्यर्थः ओपपत्तिविशेषमिति स्वस्यानुपपत्तिरेकान्यथानुपपत्तिसिद्धमित्यर्थः ओपपत्तिरुक्तमि
ति श्रुतिनिष्ठेन लक्षणप्रत्ययस्य यथा वृत्तिवितर्कपेक्षाणां बहूनामिति स्थितिः । न च केषांतामुपदीयते तदुक्त्या योतादेशदीर्घत्वस्य मु
ले श्रावणमात्रेण तस्यापि स्थित्यर्थमात्रदीर्घता ता एव तन्मिति मिति प्राप्यत । यत्तद्वत्वा यो रिति वा पुनश्चैतन्नक्षरपस्य तत्राथ वश्यं
तादिति भावः । गकारादेन भासत इति प्रतीतिस्तु परंपरासंबन्धेन प्रयासा एव शास्त्रसंबन्धेन भ्रमसंभवस्य न्यदिति भावः यत्तत्तत्तद्विना
कथं तातिगुह्यामित्यत आह गं योरिति वा पुनस्तु दोषास्तथा तदिति भावः अनुशब्दस्य धंसादिकस्य न गोरवमेव साधकमित्यत
आह वा योरिति वा पुनस्तु दोषास्तथा तदिति भावः आह अन्येति मेदज्ञानाभावेन तावमात्रेणैव लक्षणाभावेन अन्यथा ताश्च प्रत्यभिज्ञाने
नयेति तथा च गकारं यद्वा कस्य कस्य चरितेन साधये वा पुनश्चैतन्नक्षरपस्य न पक्षधर्मत्वमिति भावः । पक्षधर्मताज्ञानमुपपद्यते त
च्चान्ता एव पक्षधर्मविदुलक्षित आह तत्र वेतिः गकारादिषु वा पुनश्चैतन्नक्षरपस्य पक्षधर्मता शेष इत्यर्थः अनुमितिः अनुमिनामी
त्यनुमयसाधकस्य तत्रावातादिनिमित्तस्य न्याय्यात्म्यभावेन पक्षधर्मता निष्पत्त्याभावाद् अनुमित्यनुत्पादासंभवादिति भा
वः न च परंपरासंबन्धेन साधुनिवेन लक्षणसिंघमिति वाच्यं परंपरासंबन्धस्य व्याप्यतानवच्छेदकत्वादिति हृदयं अनुमिताविति य
था कृतं तन्न संसृतिविषयानीयेन चरितेन निमित्तमिति प्रमासंभवात्ताननुशुद्ध सारिकादिगकारादीनां परस्परभिन्नत्वेन प्रकारे
ण पक्षधर्मतादिप्रत्यभिज्ञानमुपपत्तिः यत्तत्तद्विना तद्विषयतादिसांशं कामुपसंहारमात्रेण निगच्छति तस्मादिति निमेदेभासमाने इति

जदेसर्थः अगस्त्यमारागानामभेदकाः परस्परविभिन्नागादिअनवयवकोलाहलव्यवहारविषयाइत्यायाशंकतेगकारादीतिष
रपरभेदाग्रहादितिपरस्परनिष्ठोयोभेदस्तस्याग्रहादिरित्यर्थः वैधर्म्यात्प्राप्त्याभावस्वरूपानभेदानुक्रमेणविकल्पदूषयतिते
ष्टितिगतादितोतेस्तपानम्यपगमादितिभावः। तदभावेवैधर्म्याभावेऽप्याभावस्यैवधर्म्येऽप्यप्यत्वादितिभावः ननुवैधर्म्योत
राभावेपिस्वरूपमेवतादात्म्येनवैधर्म्यमस्तुस्वरूपमेवतामेदोवाच्यः तस्याभेदेनाग्रहात्कोलाहलप्रत्ययस्यादिसस्वरसाद
विद्यमानभेदाग्रहावेतिविकल्पाद्येदोषमाहसमोपइतिबुद्ध्यकारेषुबुद्ध्यभिस्त्वरितेषुगकारेषुत्तदग्रहेइतिननुहेतदात्म्यास्या
त्यापत्तिरितिभावः द्वितीयोपआहअनेकेतितनेकोलाहलधीहेतुवेदोपीतिबुद्ध्यभिर्बुद्ध्यकारकोरोच्चारणादतिशेषः अवश्यंगता
दिजातिरितिगतादिजात्यभ्युपगमेवानेकगद्वलधीचरितेषुगकारित्यक्तिरगत्यासिद्धतौतिभावः ननुगतादिकमखंडोपा
धिह्यमेवास्तितिपतिवदिमाहअपिचेतिः परमभिन्नावत्वेनेतिमेवेप्युक्तरीत्यादिप्रत्यभिन्नावत्वेनेत्यर्थः। औपाधिकतादिति
साक्षात्परंपर्यावाच्यनिष्ठोत्पादादिविषयकतादित्यर्थः। उपधेयसंभवतैतिवर्णनिष्ठतयापतीयमानस्यात्पादादौपाधः
संभवतीत्यर्थः। तज्जनकेतिवर्णानुक्रमकंठाद्यमिद्याताभावादित्यर्थः। ननुवैदानीवर्णानुत्पादेपिस्वरूपमाणातद्विशेषोत्पादादि
रेवसाक्षात्परंपर्यावाच्यनोभासतइतिवाच्यंतदानीवर्णभावेतस्मान्निधिरूपदोषविरहात्आश्रयसन्निधिरूपपरंपर्यावाच्यनि
रहाच्चसाक्षात्परंपर्यावाच्यनसंभवइत्यनिष्ठायातवर्णोच्चारणादित्योच्यवर्णोच्चारणादशायापिनिधनेरुत्पादनियमइतिभावः इहं

चि-मश-चसमाधिसौक्योदुक्तं वस्तु तनुवर्णानुसादेपिमासुनिष्ठास्योदेतचिद्यतारत्नादिगैश्चक्षुरपस्यव्यनिनिष्ठास्योदेविनाशतारत्नादिप्रतीतीनां
 साक्षात्पर्यायविषयसंपत्तादिसयिवोधं उभयोर्धनिवर्णयोः उक्तस्यापेनेति धुनो साक्षात्संबन्धे नो सादादिप्रत्ययस्य भ्रमत्वम
 संगेनेत्यर्थः प्रत्यभिज्ञायाः सेवेपेर्गुणोत्तरीयादिप्रत्यभिज्ञायाः तज्जातीयतादिति तज्जातीयतादिविषयकतस्यैपस्येयया। नुमततादि
 सयैतज्जातीयतादीत्यादिपदादुत्तरीयाद्यवद्विज्ञप्रतियोगितोक्तव्यक्तमभेदपरिग्रहः। ननुलाघवाधनेरपि नित्यताभ्युगमे साक्षा
 त्संबन्धेनोसादादिप्रत्ययस्य भ्रमत्वमेवोपेतदसहचरेण ह किंचेतिः प्रात्याजाकाभावरतिप्रात्याजाकस्य दगादित्यंजकस्याभावस्य
 र्थः संज्ञकाभावरतिविरुद्धावापुसंयोगस्य व्यंजकस्याभावस्य र्थः तत्संशयः स्यादिति शङ्कसंशयः स्यादित्यर्थः निश्चयप्रा
 त्यक्षिक निश्चयः प्रतियोगितत्सन्निकर्षादितरसकृदाप्रतियोग्युपलंभकसहकृतोनुपलंभेराभावग्राहिकापाकाभावादिति भावः इदम
 व्यायाततः शङ्काभावरत्यक्षस्य लेप्रतियोग्ये सन्निकर्षादिसाधये व्यंजकवापुसंयोगस्यापि प्रवेशो नाताइशानुपलक्षिसंभवात्स्य
 भावभेदेनोपयोग्योनुपलक्षिमेदाहृदेकस्य चानुपादेयत्वात् वस्तुतस्तु यदादिप्रतिवर्तिरेव शङ्कानित्यतेषां नंतराप्येकजातीयानां स
 र्वेषां घटानामेकतस्य नित्यतस्य लाघवेन सुवत्तात्। अथयवसंयोगादीनां व्यंजकतयैवोपलंभकादाचित्कतसंभवात् उसादा
 दिप्रत्ययस्यानोसादादिमादाद्यैव संभवात् ननु तज्जातत्वेन तत्समवेतनाशेन नानावपनाकभावाकृपालनाशेन यदनाशस्य दुवे
 रतया घटस्य नित्यतासंभवात् न च जात्यादिनाशवारणापस्य प्रतियोगित्यस्य नाशकतावेच्छेदकसंबन्धतया घटादेर्नित्यत्वेन प्रति

योगिजस्यत्वे विरहादेव न नाशरतिवाच्यं लाघवात् स्वप्रतियोगिसमवेतस्यैव नाशकतावच्छेदकसंबंधत्वात् अनंतघटादिकल्पनाया
कल्पमुखत्वात् सत्त्वेन धंसते न नाशनाशकभावात् रादेव नाशदेहनाशो मन्त्रः अनंतस्य त्वेव स्वप्रतियोगिजस्य नाशकताव
च्छेदकसंबंधकल्पनामपेक्ष्यातिरिक्तैकनाशनाशकभावकल्पनाया लघुत्वादिति चेन्न तत्पुत्तना कपालकपालिकादेव विनियत
स्य सुवचनया तन्नाशेन घटादिनाशस्य दुर्बलत्वात् किंचैव मपि सुखादिप्रतिबंधि दुर्बलगतत्रापि पूर्ववर्षानुभूतमेव सुखमास्मिन्नपि व
र्षेनुभूयत इति प्रसंगमिच्छासतादित्यास्तां विस्तरः न निमदति न धंसाप्रतियोगीसर्थः लाघवादाह अनिमदति धंसप्रतियोगीसर्थः सत्त्वे
तोतिस्ममेतनायं हेतुः अस्मदादीति नित्यगुणादौ व्यभिचारवारणाय सम्यंते मानसेतरलौकिकप्रत्यक्षविषयतार्थकं आत्मनिम
मिचारवारणाय मानसेतरेति आध्यात्मभिन्नशब्दस्य पक्षतात्पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धे रूदे इत्यत्र भागा
सिद्धिर्दोषापसामान्यादौ व्यभिचारवारणाय जातिमत्तादिति जातिपदं समवेतत्रमात्रपरमिति भावः लाघवादाह अस्मदादिति लौ
किकप्रत्यक्षविषयगुणादादिसर्थः आत्मनिजात्यदौ व्यभिचारवारणाय गुणोति नित्यगुणो व्यभिचारवारणाय विषयान्तं ननु तत्रा
त्मैकत्वापरिमानयोर्गामिचारइत्यत आत्मैकत्वे इति तत्परिमाणमपि बोध्यं विशेषगुणात्तादितिलौकिकप्रत्यक्षविषये तत्रापि सं
वध्यते आपदसमवेतेति विभुसमवेतसर्थः पद्यप्यत्र आपकसमवेतेति व्यर्थं तथापि व्यापकसमवेतविषयगुणात्तात्पर्यस्य विशेष
गुणात्तादिति हेतुद्वयेतात्पर्यप्रथमे व्यापकसंद्रव्याप्यजातिरहितत्वेन भगवज्ज्ञानादौ न व्यभिचारः न च द्वितीयहेतौ पूर्वोभेदः

या जातिनिष्ठमर्थेऽतस्तत्समिहिततातश्चोक्तं पदशकजातिसत्तात्रोक्तावाकाशादिमहतेयमिचारः सापभूतेति
प्रत्यक्षं बलोकिकं बोध्यं उक्तं यो यकृषं शरप्रवृत्तिनिमित्तेति उक्तं यो यकृषं पदशकोत्तर्यः पदवृत्तिनिमित्तेति पथाश्रुतेतुनसंग्रह
रमेयकृषं पदशकोतिजातिविशेषतावन्मात्रोक्तोद्युक्तपरिमाणोपेक्षया। पृष्ठपरमाणुपरिमाणोऽभिचारस्तु कृषं पदशको
तिजातिविशेषणो न च परमाणुपरिमाणोऽनुगुक्तस्य परिमाणोपेक्षया उक्तं समवततपकृषं अनुद्धाशेतस्योक्तत्वादिति वाच्यं
अधिकृष्टशमसायापकतेनैव परिमाणस्याक्तृष्टत्वं नूनदेहायापकतेनैव परिमाणस्यापकृष्टमिति प्रतेनाप्याभिधानात्। न चैक
स्याजातेरुभयपदशकृषताभावादसिद्धिरिति वाच्यं एकस्याएकस्याएव जातेः किंचिदपेक्षायकर्मतेन किंचिदपेक्षयोक्तृषत्वेनोभयपद
शकृषत्वात्। समवायसंबन्धेन तादृशधर्मवत्त्वभाषजातिपदं अभिभाववतिमदशव्योश्चमानाभाववृत्तिनतत्रभागासिद्धिः मध्यवि
धशकृष्यवापक्षतेन च जलपरमाणुरमेष्टयवीनसापेक्षया उक्तं पदस्य कृषं वति च व्यभिचार इति वाच्यं रूपवदसवेतत्वे सती सनेन वि
शेषणोपत्तात्वं चानुपदेष्टं यकृष्टववक्ष्येति वा पुनहत्वे गमुखादिकंच दृष्टोतः वापुस्य च न किंचिदपेक्षयोक्तृषो यकृषं वतितस्य
रमाणुस्येन व्यभिचारः केचित्तु उक्तं यो यकृषं पदस्य उक्तृष्टापकृष्टपदस्य रसंच प्रवृत्तिनिमित्तपदं यथाश्रुतेमेव जातिपदं
सार्थकं तदनुपादाने मद्रूपेक्षयापकृष्टोद्युक्तोपेक्षया चोक्तृष्टः परमाणुविति प्रयोगविवेकपरमाणोतादृशप्रवृत्तिनिमित्तमनुपरि
माणमादाय व्यभिचारपते जलपरमाणुरमेव व्यभिचारस्य उक्तं नमोऽव निरसनीयतात्तदुत्पादुः तदसतजकृषापकृष्टशकृषयोवोक्तं न पद

धर्मपतिपोगिनुकूलः तर्कविरहादिसमिप्रायेणगुरुशकतेतथापोतिवेदस्त्रेपधंमनितियोमिबुरूपविसताभोवेषीसर्थः। परतंत्रेतिसाप्रयोचा
रानपेक्षोच्चराकट्यानुद्वीकृतयेतयेः स्वयदंभेदप्रतिपोग्यामुपवापरंस्तुतस्तुस्वाप्रयेतिस्थानेस्वजातोयाप्रेपतिवक्तव्यंतेनप
रमपेवर्णानामनिसताभुपगमेवर्णानामेवतत्समवेतानुद्वीकृत्यापिभाशातवाक्यभेदेनानुद्वीकृत्यावश्यं कृतपिनक्षतिः इत्येव
स्वर्गप्रवाहाविच्छेदहेतुत्वेनन्यायनपेतादृशानुःस्वौमित्रानुद्वीकृत्याप्रसिद्धावपिनक्षतिः कश्चित्परतंत्रेसादेःस्वजातोयेच्चारणा
नपेक्षोच्चारणाकाम्यतेयसर्थः। स्वयदंभेदप्रतिपोगिवाक्यपरंस्वयन्यायनयेद्यदपटादवेवप्रसिद्धमित्याहुः तदस्यैवस्वयद्वीकृत्या
कवाक्यंश्रुताचरितेतादृशानुद्वीकृत्यामप्रवाहाविच्छेदव्यभिचास्त्वादितिधेयंप्रमहाविच्छेदेमेवतिस्वजातोयानधिकुराकासका
म्यतेप्रवाहाविच्छेदः स्वजातोयतंचस्वयनिततदानुद्वीकृत्याप्रयतंसकृत्सास्वयद्वीकृत्यास्वजातोयातुद्वीकृत्याप्रयतंवातेनपरनयेवर्णानामनि
सताभुपगमेवाक्यभेदानुद्वीकृत्यावश्यं कृतपिनक्षतिः साजातंचतदानुद्वीकृत्यावितिबेतक्षणेनभेदकतप्रवेशाचनप्रवाहाविच्छे
दाननुगमइतिभावः। शास्त्रीनामीतिअष्टकमंगलादिकर्तव्यताबोधकानामित्यर्थः। उच्छेददर्शनात्स्वजातोयानधिकुराकासका
दर्शनात्तथाचप्रवाहाविच्छेदः। सिद्धइतिभावप्रत्यक्षमिदमेवस्वजातोयप्रतिपोग्यावस्यत्वात्तन्मिनेवदास्तुपात्रकालमनधीताअश्र
तामित्रस्वभावानिसार्वगावच्छिन्नाइतिप्रतातमाशंकतेसादेतदिति। अत्रेवदत्तंअध्ययनविषयत्वव्याप्यंनवाप्रससविषयत्वव्याप्यंनवापि
सत्त्वव्याप्यंनवेसादिविप्रतिपत्तिविरोधिकादिनुनैपापिकावांनिषेधकादिमंगलहोलाकायाचारानुमितेवदानीअष्टकादिबोधकस्यत्यनुमितेव

वि. म. श.

दातो व अतो द्वि यत् नित्यत्वं लोके नो गुरुणा विग्रह पदमिमादि मयश्चेदमूलक स्मृता वंशतः सिद्धसाधन गाराणा परिवार पदमिति उक्तं
अमृतता विवाद पद विषय इत्यर्थः । इहातो तन्मयस्य वेद विषय वेदसमान विषय केत एदितिया वर मातः प्रसक्त वेदमूल के पिकदा
विद्विवाद संभवात् स हो पस्तदवस्थः सोभादिमूलक स्मृतो वारणा पश्च पूर्वो धर्मोति । अथोका धक लं वेद लक्षणी यम संत पद विवक्षितं
वेदसमानार्थक तवाऽता न्याय मये सिद्धिः तन्मते स्म तेव पूर्वो धन ता भावात् अस्मान्ते आद्य वेद न मते नित्यानुमेने वे अंश तो वाध
वारणा पस्ततीति स्मृति चे वेद त र वा न च पक्ष ग वेद क ता वेदे न साध्य सिद्धे ह दे स्प त या अंशतः सिद्धसाधन स्या होष ता दिवाद पद
त विज्ञेय रा वेय ध्ये त द वेदे न साध्य सिद्धे ह दे स्प ते अंश तो वाध स्या होष ता द पूर्वो धन विज्ञेय स वे प र्थ मिति वाच्यं । पक्ष ता वृद्धे
का वेदे न साध्य सिद्धे ह दे स्प ते पि अंश तः सिद्धसाधनं होषायेति प्राची न न वे विवाद पद त विज्ञेय रा पादानात् । वस्तु त स्म विवाद पद सादि
स्वरूप न्यय न मात्रं । पक्ष ता त अष्टकाः कार्या इत्यादि वि शिष्ये अस्म स्येति मित्र विषय चेदेना र्थो त रं युक्तं आत्मानु भाव के स र्थः तदि स ने
न च ने पा पि नै र प्यष्ट का दि गो ध न स्मृति मूल मृत वेदा भुप ग मा त सिद्धसाधन मिति वाच्यं न हि वेद एतानु भव विरोधः । न च अथ मस्मा दुत्सृष्ट
सिद्धिः स्मृत्युप त नंतरं वेदा ह छेदे स्य त साधन संभवा त इति वाच्यं अस्म न्न ये ग्रह स्य सम वाये न स ता दिति ध्येयं अविगीते ति स्मृति स मात्रं
सोभादिमूलक द्वाट मान वे सा दि वा क स्य अ भिवा र त स्या पि वेद मित्र वा व प त रूप स्मृति वेदो विगीते ति अविगीत त म लो विज्ञेय स मात्र
हादिमूलक त र मिति या व र श र्वा प जो वि मित्र प्र मिति विषय ता र्थ मित्र त्वं वा अ भिवा र वारणा पम हा ज न प रिहो ते ति मह ज न त प्र मा त

समा

कप्रवर्तकज्ञानसंप्रतिष्ठोत्तमज्ञायमानार्थवेदकसंनैवंमंगलपक्षकानुमानवतसमाधेयंप्रत्यक्षंउदिशाम्नातेआधवेदेतन्मतेतुनित्या
नुमेयवेदस्यसिद्धत्वेनचद्वयमभिचारवारणापस्मृतित्वादेतिवेदभिन्नवाक्यत्वारित्यर्थननुवेदमूलकत्वेवेदजन्यत्वेतथाचवाधःस्मृतिप्रति
वेदार्थज्ञानस्यवेदतुल्यताप्रसक्तवेदमूलकत्वेदप्रयोज्यत्वेतिभावस्तुवातुनकतमेवमूलकत्वमित्यतआहज्ञानेतिअत्रानुभवतेने
त्यर्थःकालोवावाच्यननुज्ञानमवहितस्यकारणत्वंनकापिदृष्टमित्यतआहज्ञानेतिअत्रानुभवतेनेत्यर्थःकालोवावाच्यननु
ज्ञानमवहितस्यकारणत्वंनकापिदृष्टमित्यतआहकुविंदस्येवेतिआदिनाविकीर्षयपरिग्रहःपूर्वमतंअवच्छिन्नतिननुकारणकारणो
तिवेदमूलकत्वमित्येषःननेवंस्मृतितोऽर्थप्रतिसरिवेदितेदानींतनस्मृतौअभिचारइत्यतआहवेदेस्येवेतिएवकारस्तत्प्रतिसंधान
मित्यनेतरयोऽयंवेदसत्वेतत्प्रतिसंधानएवस्मृतिप्रणयनादित्यर्थःतथाचतादृशस्मृतेरेतसिद्धत्वेअभिचारइतिभावःइदमायाततः
वेदजन्यवाक्यार्थानुभवेविनापिस्मृतितोऽर्थप्रतीत्यस्मृतिप्रणयणास्यानुभाविकत्वात्अप्रयोजकत्वविनाश्याहवेदार्थेतिवेदस
मानार्थस्मृतितामहाजनप्रसिद्धिसिद्धेत्यर्थःतथाचपदोपवेदजन्यानुभवजन्यानस्यात्तदामहाजनानांवेदसमानार्थकेप्रसिद्धिसिद्धो
नस्यात्तदस्यानुकूलतुर्कइतिभावःकेचित्तुदृष्टांतेसाध्यवेकस्यपरिहाणयाहवेदार्थेतिवेदमूलकस्मृतितोऽर्थेत्यर्थःदृष्टांतरतिशेषेइत्याहःन
नुस्मृत्यप्रागज्ञानांतरद्वयानुभावकत्वेनवेदस्यानुमानसंभवात्कथंतेनह्येणानुमितिवेदात्सर्वत्रवाक्यार्थधीरित्यतआहस्मृत्यर्थ
स्मृतिस्मृतार्थबोधकेतिस्मृत्यर्थःबोधकत्वेनवेदानुमानरत्यर्थःअनुवादकेरतिसर्वज्ञानेनप्रकारेणानुमितिवेदार्थप्रत्ययस्येववक्ष्यमाणत्वादिति

चि. म. श.

तिभावः ज्ञानांतरे संभवात्। तद्विशेषकं बुद्धेः तद्विशिष्टबुद्धित्वात् अतएव विशेषणज्ञानांतरे तद्वद्गोता संसर्गकविशेषे ज्ञानविशेषणाविष-
 यकमपि विशिष्टबुद्धिः तथा चानुमितः स्मृत्यर्थविषयकताभावानुवादकत्वमिति भावः न च तथापि तदेव ज्ञानांतरमादायानुवाद-
 कत्वमिति वाच्यं न हि यदाचित्प्रतीयेकतामात्रेणानुवादकत्वं तथास्यैवानुवादकतापत्तेः अपितु समानकालीनानुभवांतरवि-
 षयप्रतीतिजनकत्वेनेतज्ज्ञानांतरेवेदजन्यानुभवसमपवर्तितसमयस्य तत्राशतविशिष्टबुद्धिविषयत्वसंभवादिति किंचि-
 त्कः पाठस्तु प्रामादिकः तद्विशेष्यतेपितद्विशिष्टबुद्धिमित्यत्र तन्मतेनैव दृष्टान्तमाह पाककृतावपिषय्ये सप्रमोसानसप्रत्यक्ष-
 तायां मानससाक्षात्कारपाकस्येति अग्रिमश्च शब्दः असजयोदयत्रचसंवर्धते। पाककृते मातसप्रत्यक्षे यथापाकस्य विशिष्टबुद्धित-
 मित्यर्थः। तत्रापि हि पाकानविषयः वहिर्विषयलौकिकप्रत्यक्षजनने मनसो अस्मा मथोत्तमलौकिकप्रत्यक्षे गुरुमित्रनेगीकार-
 दिति भावः ननु पाककृता मोनसप्रत्यक्षे पाकानविशेषणो स्वाव्यवहितसर्ववर्तिज्ञानविषयस्यैव तन्मते विशेषणज्ञानपाकज्ञानस्यै-
 चपाककृतिकोले एव नाशदिति वाच्यं। कृत्यनंतरं स्मृतिरूपपाकज्ञानासत्तात्। कृत्यमन्यथानैयापिक नपेपितत्र पाकभानं ज्ञान-
 क्षणप्रत्यासत्तैव भावात् संज्ञेति नाम विशिष्टनामिप्रत्यक्षे यथानामविशिष्टबुद्धित्वमित्यर्थः तत्रापि हि संज्ञानामिप्रत्यक्षविषय-
 तसंज्ञायां शब्दरूपत्वेन चक्षुरेदो गपतात् अलौकिकप्रत्यक्षे गुरुमित्रनेगीकारदिति भावः। ज्ञानायथार्थरतिज्ञानायथा-
 र्थतमतेतदनुयवसापेप्रमातव्यवसाये प्रमविषयस्य स्मात्तदर्थेया विशिष्टबुद्धित्वमित्यर्थः ज्ञानयथार्थतेरसत्राह अयथेति अयथा प्रमा

१५०

मुच्यते साये विभ्रमविषयस्मात्तत्तदेरिदमेव विशेषणतया भावे संदुरो भेदधर्मवत्तेनेत्यर्थः सत्यनुमानमिति विषयकतेन धर्ममाह
नन्विति सामुचितिविषयकतया धर्ममाहो नन्वेतस्य भेदार्थस्य असिद्धत्वेनेति स्म तु संगतिर्द्विविधयेत्येतमसत्तेन मानाभावेन मानाभावेन
चेत्यर्थः अत्र ननु कृत्या सत्यजनकतया सत्यव्यापकत्वात् सत्यननुमेयत्वात् द्वावपि द्वारयानुमाने विषयकोटिद्वारा
स्येव विषयतमिति तत्तद्विद्वातास्तस्यैव गुरुनः पकार्यकारणानुमाने व्यापकतावच्छेदकमपि तभावेन द्विनु व्यापकमात्रेण
विनापि नुक्तकमेवाविशिष्टवृद्धासंभवादिति भावः न आस्तकार्यकारणानुमाने विषयकोटौ विभेदार्थे साक्षाद्विशेषणतया
कारणीभूतस्य न मानमिमेव तत्तद्विद्वातः अतएव व्यापकतावच्छेदकस्य गृह्यतां देवकारणते विनमानानुपपत्तिरिति प्राहुः तन्नेताव
नादृशं बोधकं स्मृतिरूपं भूतवेदसिद्धावपि तस्य कथमुच्छेदाभावसिद्धिः कथंचान्तस्यानुच्छेदत्वं दृष्टान्ती प्रत्यक्षमित्यत आह सच वेद इति ता
दृश इति शेषः नित्यमनुमेयमिति नित्य एवानुमान एवेति योक्तुं नानुमित्येतस्य सर्वकारणमेवेत्यर्थः कोशं कुरित्वा नदीत्यादिवच्च
व्यापकमिति द्वितीयार्थमिष एवेत्येव कोरणे इत्येतद्व्यवच्छेदः तथा च वाच्यवत्त्वं सहकारणानुमानादेव तच्छेदाभावसिद्धिरतीति
पक्षे ननु मतेन प्रसङ्गमिति भावः ननु तस्यातीति पक्षे कथंचित्तोऽर्थप्रतीत्यस्मृतिप्रणयनमित्यत आह अनुमितादिति स्मृतिगारणा
पाधनादित्येतेन सत्तादिस्यतेः सर्वमपि स्मृत्यन्तरस्य सत्तेन पक्षसंभवादिति भावः न च सवेदोपवाह इणीतगतिः प्रत्येकतेषां सनिस
तसाधनेन नित्यनुगधत्तेतदिति तस्य भावादिति वाच्यतावच्छेदार्थे तएव नित्योऽतीति द्वयः कदापि केनाप्यनुवर्ण्यमानेनः काश्चिद्वर्ण एव स

आवश्यवृत्तादिति स्यादिति सादृश्यादिवशां सोमाधिस्य रेन वर्णो विशेषाद्या नियमो यत्तानस्ये वा हेतुत्वेणानुसरणीयत्वादित्यर्थेति भावः
ननु यथा च पूर्वोक्तप्रयोगात् तदा यथा नदी शब्दप्रयोगेन यथा नान्यवबोधः तदा हीनेति प्रवरोपितदन्वयबोधायतिरित्यत आहतदर्थेति प्र
कृतं च तद्विनापितदर्थेतापकत्वग्रहणं न तदपेक्षेति भावः स्वविशेषणमिति सुवर्णोदितेति अतएवेति अतएव तदर्थेतापकत्वज्ञानमात्रं प्रयोज
कमतेनेत्यर्थः यवर्णलोपादाविति स्यादित्यर्थः। सुवर्णविशेषानिश्चयेपीति शेषः आदिपदादौ विकारसंग्रहः वाक्यार्थबोधश्चेति तदर्थेतापक
त्वस्य निश्चयादिति भावः। न च संशयसाधारणमानुषवीज्ञानमात्रं ह्यवस्थितिवाच्यं संवेधितावच्छेदकविषयापदार्थमुपस्थापयंतो अन्यवबो
धापोषणपुज्यतेन च संवेधितावच्छेदकसंशये संवेधिनिश्चयपदंति क्रमिकपदवत्तमिति क्रमवत्पदपठितमिति मर्थः उच्चारणाधीनस्येति एक
पदे उच्चारणविषयत्वरूपस्योच्चारणाद्यदित्येत्यर्थः। बुद्धधीनस्येति एकपदज्ञानविषयत्वरूपस्य बुद्धिघटितस्येत्यर्थः तस्य पदक्रमस्य अभावा
त्तवाक्यत्वाभावात् तथा चातिआमिरिति भावः विशिष्टार्थपरतमिति विशिष्टप्रतिपत्त्यनुकूलशक्तिमत्त्वमित्यर्थः। यथा कृते विशिष्टप्रति
पत्तीच्छेपेच्चिरिततत्स्य सापितस्य नित्यानुमेयेः संभवादिति ध्येयां पूर्वापरभावेनोच्चार्यमाणपदमहत्तस्याव्याप्यं आपकतमिममभिप्रा
येण शक्यते अथेति अनुच्चार्यमाणपदपूर्वापरभावेनानुच्चार्यमाणपदसमूहस्य नित्यानुमितानामपीतिकदाचिदपिकेनाप्यनुच्चा
रितानां वाक्यानामिति शेषः उच्चार्यमाणस्य प्रवर्तमानान्नस्यान्नशप्रत्ययार्थत्वात् पूर्वापरभावेन स्वजनकवर्तमानोच्चारणविष
यपदसमूहसंवाक्यत्वमापकतमिममत्तं उच्चारणकृतिरित्यभिप्रायेण दूषणांतमाह किंचेति वाक्यमुच्चार्यते वाक्यतविशिष्टमुच्चारण

वि. म. १

कर्मननुनउच्चारणदितिपूर्वमिति शेषः दृष्टोपरभावेन खजनकवर्तमानोच्चारणविषयपदसमूहस्य वाक्यतयापकृत्या आपकाभावे
न व्याप्याभावात्तथा च विशिष्टस्य उच्चारणकर्मत्वानुपपत्तिः तेन ह्येताभागसत्ता रक्षितानि निमित्तस्वरूपकारकत्वा संभव्यस्यात्म
ते सारस्यानंततया वाक्यतया विशिष्टस्य वाक्यं चिदा कं पूर्वमेत्येवेति भावः । ननु विशिष्टस्योदाहरणकर्मत्वमित्यत आह
अन्यथेति वाक्यतया विशिष्टस्योदाहरणकर्मत्वेऽस्यर्थः । अन्यथापत्तिः द्वितीयार्थकत्वे वाक्यतया निष्ठाननुपपत्तिः । ननु घटं तानातीत्या
दाविचात्राविद्वितीयार्थो न कर्मतं अन्यथा तद्वाक्यमुच्चारयेदिति सत्रानुपपत्तिस्तत्रापि न दुर्वोरसत्त्वे वाह्यनुचारेतेति कदाचि
दपि केनापीत्यादिवाक्यस्य वाक्यतया न च कृतं तत्कृतक्रियमाणं करिष्यमाणं उच्चारणविषयपदसमूहस्यस्यर्थः समुदायशक्ति
त्रापि पदउच्चारणविषयत्वं नास्तीत्यर्थः सामान्यतउच्चारणविषयत्वमपि तादृकमानाभाव इति भावः । ननु विशेषरूपेण तात
ज्ञायमाणं करणं प्रलं ननु जनयतीत्यत आह अतएवेति । अतएव विशेषरूपेण तातमिति ज्ञापमानं करणं प्रलं जनयति अतए
वेत्यर्थः । अङ्गिणं आर्षं अनुमानमिति भवन्मतेऽस्यादि अन्यथा तन्मते व्याप्यतावेदं दृक्ज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वेन तत्रानुमितेरसि
द्दलप्रकृतापत्तेः ज्ञानमात्रं स्मरणमात्रं तद्वाक्यं कृतकर्मत्वानुपपत्त्याभावतानां बोधकं तदर्थबोधकत्वापि ज्ञानप्रदर्शनापदं घ
टमानयतीति व्यतिरेकदृष्टान्तः तस्मात्प्रायः न यबोधाभावादिति सार्थः । अन्यप्रकारेति अत्र यप्रतियोगीत्यर्थः । यदविशेषस्य घटा
दिपदस्य तदुपेयापितेति तदुदाहरणस्यार्थः ज्ञापकत्वमात्रेण तदर्थज्ञापकत्वमात्रेण हस्तकरादिसदृश्यत्वेन नुप्रव्यायं भिवापि वि

ए. म.

६४

भक्त्यादिज्ञानस्य नव्यमिवाहृत्य तत्राहृत्येति तत्र द्विभक्तौ तिष्ठन्ननुविधिमर्त्यः पदविशेषेनेति द्वयदिपदस्येनेत्यर्थः अननु
गमादितिकलमानयद्यदादिवाहृत्यादिताप्यन्यवोधादिति भावः घट्कर्मलमिवादीति अन्यवोधेपदविशेषणाननुः नपवा
धित्वं अन्यानुकूलविभक्त्यादिद्वयतंगत्वं तथाच विभक्त्यादिहितानि नानुमेपदेदवाधात्तत्रयमन्यवोधस्य स्वसादाहार
स्तुतस्त्विति तथैवेति तत्र द्विभक्त्यादिमन्त्रतस्येव विशेषज्ञानमिवेत्यर्थः सामग्र्योत्तरतपदसंविशेषज्ञानस्य हेतुत्वं नशाब्दबोधमात्रे
व्यभिचारात् अननुगमाच्च किंचित्तु जज्ञत अन्यपानुभवविशेषणं ननु मङ्गतस्य लेतदर्थज्ञापकत्वज्ञानमेव कारणं अतस्तत्पदविशे
षज्ञानमिति भावः तथैव स्मृत्यर्थानुभावकत्वेनेव कर्तृत्वेति धर्मिग्राहकमानसिद्धं तत्राप्यन्यत्र क्लृप्तसामग्र्यो विरहितोऽपि नित्यतमे
वैदृष्यानुभावकत्वं धर्मिग्राहकमानसिद्धमित्यर्थः अन्यथा धर्मिग्राहकमानसिद्धमित्यर्थः अन्यथा घटादिकार्यविशेषविशि
ष्टस्यैव कर्तृत्वदृष्टमित्यं नुपेक्षितं घटस्यातन्तयाचक्यमस्मिन् अतएव तथैव धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वादिव पदार्थस्थानोपतस्य
वाक्यार्थः इत्येनेनेति केन युज्यः अविद्वत्स्वरणोत्तराद्यदितशरीरस्य वा शब्दस्य वा र्थे निद्ववर्णकत्वं नानुपेक्ष्यताद्येनेनैव वराणां तम
कतस्य सिद्धेरिति शेषः यदार्थस्थानोपः पदार्थोपस्थितिः तस्य वाक्यार्थः तज्ज्ञानवाक्यार्थेपदापदार्थोपस्थितोपदातएवैव
तथातज्ज्ञान्यशाब्दबोधोपपत्त्यर्थः किंचित्तु पस्मिन् ह्येतज्ज्ञान्यवाक्यार्थमेवेन नुपदार्थस्मरणावापादयेत्येति भाव इत्याहः न
नुतस्याख्येतेवर्णोत्तरात्तदहंपदेदत्तपदस्य हतत्वं वाक्यतेचक्यं स्यादित्यत आह अत्र निमित्तानुमेपदेदत्त्यर्थः वरीसमूहः यदमिमे

नांरिसयः नकार्यसिद्धेः शास्त्रोधात्प्रामेय्यादि। संभूतसामग्रीतेन सकलसहकारिसंघतेन अनुपदमेव अनुमानात् सिद्धति
ननु निरपेक्षबोधकतमित्यत आह योपवादी त्रिषोपना अवाधितायकता। स्मृतिस्थलोपकारमाचारेव्यतिदिशति। एवमिति मं
गलाचारस्य आचारविषयमंगलस्यैकविमंगलस्येवपारः कर्तव्यतानुमितौ बलवत् निश्चाननुबंधोपसाधनतसमाधिकरणाक
तिसाध्यतमित्यर्थः हेतोरेषसाधनताशममानयत्वांश्चिष्टं अविगीतं तद्वदनिष्टाजूनकतं तद्वदंगचारविशेषां आचार
तं आचारविषयतं आचारः कतिः विवेचितमिदमस्याभिः प्रसक्षरहस्ये ॥ एककर्तव्यतामंगलीपकर्तव्यतालौकिकेति। कर्तव्य
ताविशेषां शब्दतदुपजैवीप्रमाणानि रित्तुप्रमाणजन्यपक्षे सविषयतं अविगीतं शिष्टाचारविशेषां माचारयदं माच मि
रविषयपरं कर्तव्यतातन्निष्ठकर्तव्यतातकर्तव्यताधाः मंगलकर्तव्यताधीः नुमानद्वयार्थे एकस्मादेव वसमाणा नु
मानात्प्रकृतीने वीद्वादि तिकस्यचित्तमतद्रूपतिन निगितसत्ताचारः आचारविषयमंगलादिः तादृशाचारतातस्यविगी
तशिष्टाचारविषयतातहेतुमाह विमत्तगादि कृमिति अनुमितवेदात् हेतुकर्तव्यतेति मंगलविषयकर्तव्यताकनासंभवादि
त्यर्थः नचेवं स्वमते एव कथमनुमितवेदात् विमत्तगादिकं विना मंगलकर्तव्यताबोधः स्मृतिस्थले एव वाक्यं विमत्तगादिकं वि
नानुमितवेदात्ताकार्यं बोधति वाच्यं अस्यातिविशेषबाधे यक्षतावच्छेदकेण नुमितिरीतिनियमादस्य मते मंगलकर्तव्यतापक्ष

श्री. तवेदो धितानुमाने मंगले पि वेदो धितानुमानां दुभरका लं वेदस्य मंगल बोध कृत प्रहसंभवा विभक्त्या दिक् विनापि मंगल विषयक क
 र्त्तव्यता बोधः अमत्र स्यैव सामग्री तात्तन्मते कर्त्तव्यता पावदो धितत प्रह विमंगले वेदो धितत ता प्रहा त वेदस्य मंगल बोध कृत ता प्र
 हाभावेन विभक्त्या दिक् विना कर्त्तव्यता सामग्री तात्तन्मते कर्त्तव्यता पावदो धितत प्रह विमंगले वेदो धितत ता प्रहा त वेदस्य मंगल बोध कृत ता प्र
 वक्तृत्वादिति भावः ननु विभक्त्या दिक् विना कर्त्तव्यता सामग्री तात्तन्मते कर्त्तव्यता पावदो धितत प्रह विमंगले वेदो धितत ता प्रहा त वेदस्य मंगल बोध कृत ता प्र
 न्यधर्मस्य हेतु तादिति भावः तस्य मंगलस्य तदो धिकेति मंगल कर्त्तव्यता बोध के सार्थः । नन्वेवं प्रथममेव प्रवर्त्तक ज्ञानात् सतो क
 तं वेदानुमानेन सत आह प्रथममिति अविनाभावादि सुपक्षरां अनुमानिक कर्त्तव्यता प्राप्ता एव प्रसक्तं नतः प्रहसं
 संभवादिसि विरोधः एवंच ततः प्रवर्त्तक इति प्रागुक्तमपि संगतमुति धेयं । अत एव तत्तत्तुल्य वेदकृतसाधकादेव प्रसक्तं इति प्र
 सक्त विषयतस्य उद्देश्य भावः आस्यत्वादिति भावः । तथा चानुमाने बाध इति भावः । उद्देश्यं च विषयता भावः नास्ति नन्वेत
 सिद्धिः उपस्थिततादित्यस्यानुमिति पूर्व समेष्वप्युपस्थितं तस्य तदेव उपनीतं सद्नुमितौ मासतेरति नियमादिति भावः । नदोषायेति सामग्री
 वलासिद्धतेन प्रमाणिक गौरवतादिति भावः । ननु पत्र एकस्मिन्नेवाथे अनेकवाक्यापस्थितिस्तत्र कामतिरित्यत्र आह एकार्थेति वेदानुमानेवे
 दानुमानदशा पादवशांतरमाहानेकेति स्वीनुभवेति अनुमातुर्लघुवसहकृतेनानुमानातरेण वेदस्य नाना प्रकारकत्वाभावनियेपादि
 तथैव । एवं स्यात्स्वीनुभवेति अनुमातुर्लघुवसहकृतेनानुमानातरेण वेदस्य नाना प्रकारकत्वाभावनियेपादि

नानेति तत्राचानेकवैक्येनेखानुभवविरोध इति भावः । वस्तुतोऽनुमितावप्यनीतमानेमानाभावरतिधेपंतदर्थस्यावतित्यतानुमेयस्य च प्रदोषे
तियथाप्रदोषकालेकेषामप्युच्चारणविषयत्वेपि सवेरुक्त्याममायीत्यर्थः । श्रोत्रेति स्वरूपयोग्यतावच्छेदकं च वक्तव्यं तत्रोक्तसमवेतविशेष
तत्वात् तत्रान्वित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलोपधानप्रसंग इति वाच्यं तेनैव स्वरूपयोग्यस्य प्रजावर्गभावनियमस्यानंगोकारादिति
भावः । सर्वपूर्वगतित्वे सर्वपूर्वस्य इति नैव । नाध्वपरापराप्रामाण्यसंदेहः । शब्देति यथा शब्दसंज्ञाया व्यवहारलिंगका अनुमानादिति मूलं
तथावापि वेदस्य मूलमित्यर्थः । नित्यानुमेयतमिति नित्यतमस्य अनुमेयत्वमित्यर्थः । ननु वेदः ननु धर्मः स गच्छति न च तदर्थे ज्ञापकसत्ता
नमेव सर्वत्र सामान्यं सिद्धिवाच्यं तदभावेपि अप्रामाण्यवाक्याप्याग्यतादिप्रतिषेधानेव पदार्थानां इति भावस्तत्र सामान्यं विना न
सांकेतिकभाव इत्यत्र तदुक्तं दोषमुद्धरति । अत एवेति नन्वेवमिदानीं विभक्त्यादिविशिष्टस्य मंगलमाचरेदित्यादिव तत्पश्येदस्यानुमातुं
शक्यत्वादनुमितवेदात्तरत्नं व्यतस्तानसंभवेन ननु प्रवृत्तिरित्यत्र आह इदानीं चेति एवं सत्येनानादिप्रवृत्त्युपपत्तौ किं वेदोति किं वेदानु
मानेति । ननु सत्ता तत्रापि नु सत्ता तत्र सत्ता न वेदानुमानं पक्षधर्मेति तत्र प्रत्यक्षेव दृष्टं ननु तेन बाधादित्यर्थः पक्षधर्मेतावन्मवेदश
निति न्यथेति । अप्रत्यक्षे सहकारिधूनानुपपत्त्यादिसांभावात् तत्राप्रत्यक्षत्वेन तत्त्वज्ञानस्य गोप्यत्वात् तत्त्वादिति भावः । अनुमिते व्यापकताव
च्छेदप्रकारकतानियममभिप्रेत्य स्वपक्षे तत्रानादर्शयति तस्मादिति अध्वपरादत आह एतन्नकाध्वपुनंगोध्यते न हेतो न वेपथ्यं प्र
थमसाध्यात्वात् तमेवेतुतया व्यवस्थिता अप्रामाण्यजनकमशक्याह अन्यथेति । सुतीति सुतिनिर्दिष्टा रूपोऽप्येवाह सार्थः अनुवादो वा

वि. म. श.

धसममिअदं वा कं कयितुमिता प्रवृत्ति निवृत्ति हेतुरिति प्रवृत्त्यादि हेतुज्ञान विषय इत्यर्थः सवृत्तसाधनत्वादिकमनिष्टसाधनत्वं च
कल्प्यते इति सोमो राजन ममृतात् सोमाद्रास्य पलाशां रात्रां सादौ सोपद्रुसाधनी भूतोप्यस्य को वेदस्त्यमाणात्वात्वापुर्वं सोपिष्ट
स्वताज्ञानविषय इत्यर्थः । वापुर्वं इति मुमीयेत इत्यर्थः सोमं चंद्रस्त्यमाणात्वात् तत्कर्मत्वेनावधारणासोपिष्टाक्षिप्रपुलहाप्रवायव्य
वापुर्वं ताकंदंष्टोतस्वतत्वागलान्नमनमवावापमां नागोरवितहेतुक्ति यथा एवोपासनत्वात् गोखादिति विध्यनुमानतात्पर्यं विवेच्य
भोरितिज्ञानद्वयकल्पनविषयस्यैककल्पनेव गोरवादिमर्थः । उक्तेति तादृशोत्तमाभावादित्यर्थः तदर्थेतिः प्रवृत्त्यादि हेतुत्वज्ञान
द्वयकल्पने विषयस्यैककल्पनेव गोरवादिमर्थः । उक्ते विषयान्नावगम इत्यर्थः भवतीति भवति ह्युभयमवति प्रसहस्योऽप्येवमर्थानपेजे
तदसंप्रतिपत्तिं प्रतिरूप्यते इत्यर्थः तत्र कल्पनापीति नार्थक्यं नापीत्यर्थः । अपिष्टाद्वयकल्पनं समुच्चिनोति नवानुवादात्कथं यामेप्रवृत्तिहेतुज्ञा
नविषयेष्टसाधनत्वज्ञानसाधनत्वात्तथागमः विधेर्विषयद्वयकल्पनात् इति वाच्यं हेतुहेतुमतेति मिसत्रप्रवृत्त्यात्तत्त्वकारणमुच्यते नक्रा
रस्यवृत्तसमुच्चयप्रवृत्त्यात्तलेपि कश्चित्साध्यसाधनबोधकत्वात् अतएव भवत्येतेपिविधिप्रतिरूपकोऽनुवादः प्रमाणात्मेव कल्प्यतावो
धकत्वादिति नैवेवं तथा भूतसाधनस्य विधेयत्वव्याप्यत्वादेव नाभावेन तत्रापि विध्यकल्पनमिति विधिवाटसहयोगेति रिति वाच्यं त
स्यमतांतरत्वात् तस्यैव प्रयोगाननाभावाच्च तत्र तत्कल्पनमिति तत्रैव वक्ष्यमाणमतावत्तद्विज्ञादि निरुद्धमायाततः वस्तुतस्तु त्रानुकल्पनमा
वश्यं नैव अथवा केतिसीधतेष्टसाधनत्वे जायमानेपिवृत्तनिष्ठाननुबोधितस्यानुगमात्कल्पनमकारस्तु अथमेवोपासनात्तद्विधान

एत

नुबधितकृतिसाध्यतसमानाधिकरणवृत्तहसादितरणाधनतवानवृत्तहसादितरणासमानाधिकरणतेनेवेदोधिततास्यप्यत
समानाधिकरणतेनेवेदोधितंभवतिततभवतीति सामान्यमुखीआप्तिः रतिधेयंअध्यात्मकौशक्तिग्रहधारणादिशक्तिः ननुप्रसक्षवे
दत्तंसर्वथापनविधयानुपूर्वीकतयाप्यमितेतादृशार्थत्वस्येतितरमाहरसादिननिदानौमपिनिखिलशाखाविहंग्यासादीनांसहा
तकथंतदुद्देश्यतआहयद्यपीतिअध्ययनाभावरतिनिमित्तसममीउच्चारणाभावनिमित्तकउद्देश्यर्थः वाक्यार्थप्रयोगयोरिति
प्रयोगोमंत्रादिशरीरं नचश्रुपमानानुरूपवाक्यार्थे प्रतीतोकिंवाधकमितिवाच्यं । नचश्रुपमानानुरूपवाक्यार्थे प्रतीतोकिंवाधक
मितिवाच्यः तास्यप्रहातपरिगृहीतत्वंअध्ययनाध्यापनविषयत्वंतन्मात्रेतिश्रुपवाक्यार्थे प्रतीतोकिंवाधकमितिमानमात्रस्य
ः इतिकर्तव्यताकर्मपरिपाटीअनुष्ठीयमाणात्वात्कर्मणः क्रियमाणात्वात्तद्वर्णादिहानिशंकाविहेतोतिशेषः परिवर्णीपदहानिश्च
स्यात्तदातदवच्छिन्नस्यशाखात्वाभावेन तेषांतदध्ययनादिकं तन्मात्रवोधितांगतिकर्तव्यतायाकर्मोनुष्ठानंविह्वलतिभावः । प्रयोग
निश्चयोप्येवमेववोधः श्रुपमाणात्मात्रस्यमहाजनपरिगृहीतात् अन्यथायदिवर्णपदहानिः स्यात्तदातदवच्छिन्नस्यमंत्रताभावेन
तेषांतदध्ययनादिकंविह्वलतिभावः । मन्वेवंउच्छिन्नशाखावोधितेति कर्तव्यताशंकवाशिष्टानां कर्ममात्रानुष्ठानमेव नस्यात् इत्याशंक
तेनेवेतिअनायासो निष्कर्षप्रवृत्तभावः एवंप्रसक्षशाखेदुद्देश्यवच्छेदनशंकाधीनः कर्मलोपः परिक्षतः संप्रतिउच्छिन्नशाखावोधि
तानुशंकाधीनः सन्निवाक्रियतइतिभेदः अनायासंउच्छिन्नशाखावोधितेति कर्तव्यतासंदेहनानायासइतिनेतिकर्तव्यतासंदेहस्यर्थः

चि. म. श.

इत्युपलक्षणोक्तमात्रबोधितेति कर्तव्यं अतएव विशिष्टेन श्रुतौ यमानत्वा संदेहस्य विबोधं अतएव यत्र स्मृतिर्नोस्ति तत्रापि न संदेहः अस्यो
 छेदानाम्युपगमे सर्वशास्त्रान्ध्यापि नो शास्त्रोक्तबोधकर्तव्येति निश्चयोन स्यादित्यर्थः । अतएव त्वमिदानीमपि प्रत्यक्षतमि
 त्यर्थः तेषां तितेधेवेत्यर्थः । कश्चिद्देह इति यः कश्चिद्देहस्तत्रेत्यर्थः ननु निश्चयोन स्यानुमेयशब्दार्थस्य सदादाहवेदत्वं वेति तत्रय
 तकिंचिद्देह इत्याचार्यमेव नित्यानुमेयशब्दार्थ इति भावः वेदातिरिक्तेत्येव जतिवेदत्वेन निश्चयमानोति स्मित्यर्थः । अत्र प्रत्यक्षसि
 द्धाकोवेदत्वाभाषनिश्चयादिति तथाच वेदस्यानित्यत्वात् सत्यं नानाया दूतमिति भावः यद्यपि निश्चयकं प्रमाणं दुर्वाच्यं तथापि एव
 र्ध्वेषां वाक्यमेव तथेति प्रायः अतएवेति विवृणोति बाधादिति निश्चयेति व्याप्यवत्तयेत्यर्थः । कीदृशं च वेदत्वं तत्रानुमेयमित्याह
 र्मतिधर्मज्ञानजनकत्वमित्यर्थः न च निषेधवाक्याद्याभिः तस्य धर्मबोधकत्वादिति वाच्यं । धर्मपदस्या पूर्वमात्रपरत्वात् तस्यापि निषे
 धापूर्वबोधकत्वात् न च स्मृतावतिप्रसंगः अपोह्येव तस्य प्रयोगोपाधित्वात् न न्वमुमेऽचाभिः तस्यालक्षणादिनेपमस्य क्षत्वादिति
 पनयसहकारेण मानोवेद्यत्वादित्यर्थः तथाच सिद्धसाधनद्वारमानमिति भावः । अयमेवेति अदृष्टविशेषजनकाध्ययनविषयत्व
 मित्यर्थः ॥ यथा एतस्यातिप्रसक्तत्वेन वेदत्वस्य तसंभवात् अधपनविषयत्वमात्रस्य प्रसक्तसिद्धत्वेन तदभावादित्युत्तरग्रंथासंग
 तेः । बाधमाह तदभावादिति अनभ्युपगमादिति त्वया गुणगतज्ञातेरभ्युपगमात्कडः सत्त्वादित्याज्ञातिशोक्त्येति भावः । महा
 तुरेयाचारानुमितामवेदः इदानीमप्यत्राध्ययनगात्रेण नन्वेति वेदः प्रबुद्ध एव ननु नित्यानुमेयो न वा नुक्त इत्याहुः तदसत्तगौरवात्मानाभा

एम

वाचेतिदृष्टव्यंतरस्यः शंकेतेतदनुमानप्रयोजिकेत्यर्थः । तादात्म्येननस्मृतिरेवलिङ्गमित्याशयः प्राथम्यादितिप्रथमंस्मृतेत्यर्थेयकोपस्थि
तिकत्वादिसर्थः साध्यप्रसिद्धानुमितिसमृत्तिज्ञानंविनास्मृतिनः साध्यघटकीभूतस्मृत्यर्थोज्ञानासंभवादितिभावः । तदर्थस्येति३४
धनत्वादितानद्वाएवेदप्रयोजनस्याप्रसूयोरित्यर्थः किंचउक्तत्वेनानुमितेवेदार्थप्रत्ययेस्मृतिज्ञानमत्रस्यज्ञापकत्वेनवेदस्यानु
वादकतापत्तिरित्याहपूर्वस्यापीतिअपूर्वस्यपदिवैदिक्यस्यस्यानरावेदस्यस्मृतितोज्ञानमात्रज्ञापकत्वेनस्यात्रचैवंकिंतुवेदकग
म्यत्नमतः स्मृतिज्ञानस्यस्मृतिज्ञानमात्रस्यज्ञापकत्वेनेत्यर्थः । ततोपाध्यायास्तुननुस्मृतितोयदिअपूर्वोदिवावयार्थज्ञानंत
दाअपूर्वस्यवेदेकगम्यत्वेचापातमित्यत आहापूर्वस्यापिशब्देकगम्यत्वेनेतितथाचवेदेकगम्यत्वेमवअसिद्धमितिभावः तृतीयान्त
खंतत्रोपग्रथः दूषणान्तरमाहस्मृतिरतिताहुः अनुवादकेतिवेदस्येत्यर्थः । ननुवेदमंतरेणामन्वादिसमृतिरेवकथंभविष्यतिवाक्य
प्रयोगमितिवाक्यार्थेज्ञानस्यहेतुत्वादिसत आहसाचेतिप्रत्ययादिकं नास्तीतिमानः तत्रायातिनित्यत्वेकतावादिनस्तेवेत्यर्थः
पक्षीभूतस्मृत्यंतराभावादितिभावः नन्वेवेदमूलकत्वेस्मृतावग्रामाण्यशंकास्यादिसतधर्मचेतिप्रमाणानिश्चितप्रामाण्यकंनचे
दमूलभूतंनानास्मृतिरुक्तमनापेक्षयाचरकेवेदकत्वेनेकव्यपसीतिवाच्यसिद्धांतोवोधनातस्मृतिरपिनिमानुमेयेरस्मृतिमू
लमस्त्वित्यत आहप्रत्यक्षश्रेतिकथंतीर्हितत्रवेदसमानार्थंनप्रसिद्धिरित्यत आहवेदार्थेतिअप्रसिद्धमवहारेः वेदावोधोतेतिवे
दावोधितार्थेकेत्यर्थः प्रत्यक्षमममुक्ता आनुमानिकंतमाहसिद्धीतिस्मृतित्वादिलिङ्गमासज्यवेदमूलकत्वाप्रमादिसर्थः । न

नुमहाजनपरिगृहीतत्वावेदमूलकतप्रसिद्धिर्भ्रममूलकतकल्पनप्रकाशमिति शङ्कोतेऽथेति महाजनेति परिग्रहोत्रपापनिश्चयो बोध्यः वेदमूल-
 कतप्रसिद्धिर्भ्रममूलकतकल्पनमुक्तिवेदमूलकतयथार्थधीजनेत्यर्थः अविगीतेति अविगीतवेदमूलकतप्रसिद्धा तमहाजनपरिगृहीत-
 पवेदमूलकतप्रसिद्धता रतिहेतुनयेन तस्यार्थः अन्यथाऽविगीतस्य वेदमूलकतप्रसिद्धिर्भ्रममूलकतप्रसिद्धिः न शिष्टनिष्ठा य-
 मानत्वं महाजनपरिगृहीतत्वं च महाजने निर्लिप्ता प्रामाण्यकृतमिति हेतुर्मेतः तत्प्रसिद्धिः साध्यप्रसिद्धिः वेदार्थेनेति वेदसमानार्थता प्र-
 सिद्धिर्योमर्थः वेदसमानार्थता यथार्थधीजनेति शेषः । अनुकूलतर्कमाह अयथेति अयथेयस्यैव विवाहमहाजनपरिग्रहात्ता-
 ददति । पुपेति पुपेपुपेहस्तिनो रदृष्टा मा विज्ञेयादिमूलकस्य ताविसर्थः । तत्प्रसिद्धौ वेदमूलकतवेदसमानार्थप्रसिद्धौ शङ्कोते कृते प्र-
 सप्तं भवत्तस्मादेः स्मृति संभवात् विगानं वेदमूलकतप्रमाणधीनत्वेन निश्चयाभावात् प्रामाण्यनिश्चयाभावात् तेषामिति तथा च ह-
 तुद्वयमेव सहासिद्धमिति भावः अप्रसिद्धावपि प्रसिद्धिस्तत्वेपिनन्वियं स्मृतिवेदमूलकवेदमूलकयमितिकृता महाजनपरिगृहीतत्वा-
 दितितदनुमेयमिति आह नवेति परिग्रहो निश्चयः तन्मूलकवेदमूलकमिति कृता महाजनपरिग्रहः किं वेदमूलकतवेदेतदिशे-
 ष्यकवेदमूलकतप्रकारकमहाजननिश्चयविषयतं वेदमूलकतप्रकारकमहाजननिश्चयविशेष्यकृतमात्रार्थोऽद्यो वेदमूलकत-
 वेदेतदित्येव प्रथमदुर्गह मित्याहुर्वेदेति प्राथम्यमेतदनुमानावेक्षया तथा च हेतोरज्ञानरूपासिद्धिरिति भावः असमाशङ्क्यनिराकरोति
 नवेति परिग्रहः निश्चयमूलकवेदकृतसाधक इति शेषः अप्रसिद्धेरिति तादृशनिश्चयस्यैवाज्ञानभ्रमवगाभादिति भावः ननु तदसिद्धो प्रमाण

निश्चयसंभवेण कथं महाजनानां तदर्थो नृपानां वेदमूलकानि श्रव्यात्वेरप्रामाण्यनिश्चयादिसत आह मत्वा दोषोति मन्वादि स्मृतितेन
व महाजनपरिग्रहेण चेति हेतुद्वयं अतएव क्वचिच्चरसंवलितोऽपि पाठ उत्तरे चरसं महाजनानां परिग्रहात् प्रामाण्यनिश्चयात् सर्वे
स्मृतिवदाचारानि नारदमनुमाययतीति व्यवस्थापयति एवमिति आदि क्रियाया मूलोऽर्थः । वेदलिङ्गेन अविगीतशिक्षणाविषयत्वेन
तदर्थे स्येति कर्त्तव्यतादिज्ञानद्वारा वेदप्रयोजनस्य प्रवृत्तारित्यर्थः । अविगीते त्वं तुल्यवदनिष्ठाननुबन्धि त्वं परदारदिप्रवृत्तौ अभिचारा
दिवारणाय अलौकिकं त्वं प्रत्यक्षगद्दीदृष्टसाधनता क्वचिदप्याप्तं भोजनाद्यगोचरे अभिचारवाराणां शिष्टेति शिष्टं तदृष्टसाध
नतां श्रममरहितं चेत्स वरुपाचारे अभिचारवाराणां एव मलौकिकं त्वं विशेषणमपि समुत्तमो वादिसत आह अविगीतेति न त
दर्थं वेदसत तथा च प्रयोजकत्वमिति भावः । शब्देति न अमूलकं त्वं शब्देऽर्थः । त्वं धर्माणां परस्वातंत्र्यं हि प्रमाह्ये प्रलेजनीये
प्रमाणांतरनिरपेक्षतत्वेन तत्प्रामाण्यपाधीनप्रामाण्यकृत्या आधिप्रकृत्यैव स्वीमाह व्याप्तिरिति सर्वेषामिति कर्त्तव्यतानुमाना
नामिदं । अतं निरस्यति नापीति सर्वस्य कर्त्तव्यतानुमानस्य तथा चेति स्वातंत्र्यापत्तेरित्यर्थः प्रमादिप्रामाण्यस्यापि अनुमा
नप्रामाण्याधीनसिद्धिर्न तादिति भावः । अधीनत्वापि दुर्वचसा चेत्यपि बोधः । अविगीतेति अत्राविगीतत्वं तुल्यवदनिष्ठाननुबन्धि
गोचरं महाजनत्वं तदृष्टसाधनतां श्रममूल्यत्वं प्रमाह्ये कालेन न नीये प्रमाणांतरानुयेक्षत्वं स्वातंत्र्यमभिप्रोक्ताह अनुमानस्य
ति तथा च सिद्धसाधनमिति भावः हेतोऽविगीतमाहाजनाचारस्य सापेक्षत्वेन पूर्वपूर्वानुमानसापेक्षत्वेन प्रमाणांतरात्तत्तरेण अनुमान

स्थितिष्वेव। अथवा सापेक्षतया प्रमाणात्ताभावेनैव सापेक्षस्यैवैव विशेषणस्य प्रमाणापदेनैव सापेक्षस्य कारणमिति भावः। नचेतिः अपमा
 चारो वेदमूलकं वेदमूलकतमसिद्धिनादिति प्रकारेणोत्तरार्थः। अप्रसिद्धेरित्यर्थः तादृशप्रसिद्धेरित्येतेन न्युपगमादिति भावः। आभिचारदि
 ति। स्मृतिमात्रमूलक आचारस्यार्थः अप्रयोजकतामाह अयमेति न्यायादिमूलकाचारवेदमयोपपन्नस्तु वेदमूलकमित्यर्थः परिग्र
 हात् निश्चयात् वेदमूलकं सर्वस्मृतिस्मृतिमूले इदमाशङ्कितं दानी स्मृतिस्येतनापो न हस्यं पूर्ववेदज्ञानरूपासिद्धिमाह न होति न
 नु वेदमूलकत्वप्रकारकमहाजननिश्चयविषयत्वेन महाजननिश्चयो हेतुवत्स्युदयत आह न चेति महाजनपरिग्रहे हेतुरिति शेषः गो
 रवादिति मूलमूलवेदकल्पने गो रवादित्यर्थः। तथावा प्रयोजकत्वमिति भावः कश्चित्त्वे वेदमूलत्वेन महाजनपरिग्रहीतस्ये वेदमूलत्वे
 द्वितीयमहाजनपरिग्रहस्यैवैवार्थोदित्यर्थः। अष्टिद्वेष्टेति तादृशनिश्चयस्यैव सिद्धेरित्यर्थः ननु महाजनप्रवृत्तौ वेदतद्विषयत्वेन
 कर्तव्यताज्ञानं स्यात्तस्मैव वदयं स्यात्तस्य कर्तव्यताज्ञानाभावादित्यत आह पूर्वैति पूर्वपूर्वमहाजनाचारवीक्ष्यत्वेनेत्यर्थः। उत्तरोत्तरेषां
 परिग्रहादिति उत्तरोत्तरमहाजनानां कर्तव्यतानिश्चयादित्यर्थः अनुष्ठानं प्रवृत्तिश्च तादृशेति अविगीतादित्येस्यार्थः यद्यपि आचारस्य
 वेदमाशङ्कितं तथापि दृष्टान्तरदानापत्तत्राप्युदावितमिति ध्येयं संभवादिति न निवृत्तप्रत्यक्षमूलवेदकमूलकस्मृतिमूलके सा
 ध्यापकं न वेदतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणा मूलकत्वमर्थः साधनव्यापकत्वादिति मेव साधनव्यापकता संशयेन संदिग्धो
 पाधित्वं संभवात्प्रत्यक्षवेदमूलकत्वेनास्यार्थः अयमेति अलोकि कृतं विहाय अविगीतमहाजनपरिग्रहीतस्मृतिनैव हेतुनेत्यर्थः

सर्वेष्वेवमन्ते स्मत्तरोत्तरस्मृतिरिति पूर्वमुक्तं इदानीमाचारस्मृतिस्मृते वाचा इत्याह स्तुवेति नेपापिकः समाधत्ते प्रत्यये इति वेदमूलतमि
ति वेदमन्तानामित्यर्थः तदानीं स्मृत्याचारोत्तरयोर्भारवादिति भावः । ननु मन्वादीनां सर्वेष्वसंगीयहभूततत्तर्थास्मरणदेवाचा
रदेरूपपत्तेः किं वेदेनेत्यत आह अन्यथा ते संगीदो आचारदिजन की तज्ज्ञानस्य वेदजमन्वाभावे इत्यर्थः मन्वाभावेने अंधपरंप
रेति तस्मिन् ज्ञानेन अनाध्यासप्रसंग इत्यर्थः वेदमूलकस्मृतिमूलतश्चिष्टाचारमूलादिज्ञानानामेव विश्वासमूलतादिति भावः केचि
नु अन्यथा संगीदो स्मृत्याचारयोर्वेदमूलत्वाभावे मन्वाभावाभावेन अंधपरंपरेति तेनासाद्यतां वा तथापि बोद्धव्यमाचारपक्षे न
प्राहृभिभावेरस्येतमित्यर्थः इत्याहुः नच मन्वादीनामितितथा च प्रत्यक्षमूलतस्तस्मिन् ज्ञानेनाप्राप्त्याप्यशंकेति भावः एवं
संगीति पूर्वसंगीतानवर्तमानयोगजधर्मजनितविश्वविषयसाक्षात्कारवर्ण इत्यर्थः प्रमाणाभावादिति मन्वादीनां सर्वज्ञतमिस
र्थः । तेषां मन्वादीनां । निसर्वज्ञस्येति नित्यसर्वविषयज्ञानवत्तः कस्मनादित्यर्थः । तद्वचनादेव संगीदो स्मृत्याचारविति
भावः इदं तु न सप्यदमन्तादिनां स्मृतिकर्तृत्वेन सिद्धत्वात् शिरः संयोगादि उक्तवैवर्तपाकथनेन सुविश्यादिवाक्यादेष्टेति ग्रहा
पपत्तेरित्यर्थः । वाचस्पतिकी भूतपदशक्तिग्रहः उकारोत्तरादिति भावः । आदिपदादप्युक्तादिपदपरिग्रहः अतएवेति पद्यापारोपेक्ष
वावाक्यस्य लघुत्वमित्यर्थः परीक्षकानां पठितानां ननु संगीदो स्मृत्याचारान्यथानुपपत्त्या मूलभूते सिद्धतस्य वेदतत्तत्तः इत्या
मणीततस्य शक्तिग्रहार्थतद्वचनेन अभिचारादित्यत आहतस्येवेति तद्वचन इति पटमानपेसादितद्वानेस्यर्थः । किं तिति इदमुपलक्षणां

वि. म. श.

तस्यैव ज्ञानन न्यतादेव शब्दमवाकर्ष्य ज्ञानान्न न्यतं दृष्टार्थकत्वाभावादेव समंतदनुवर्ततथा च किमपरं वा शक्यते वेदे तदे
 त्यादि उच्यते प्रत्यये सती तिकाले कार्यद्रव्याधिक्यारभेदे सती मर्थः एवमेतदिति एतदृष्टकादिबोधकं स्मृत्यादिकं खं वेदमूल
 मित्यर्थः । एतन्नालेकाप्यत्र यद्विरुद्धाभेदवपथा कृतं सिद्धसिद्धिर्वाची भावतथा च कालेन कार्यद्रव्यानाधारः तदज्ञाप्रमित्य
 विषयतादिति प्रलितं अत्र सुखादिसिद्धिमाहकाराणां कस्यापि कार्यद्रव्यानाधारधारतं कार्यद्रव्यानाधिक्यं च तत्तत्तथा
 चाकारणादेः सौख्योक्तद्वितीयद्रव्याधारत्वे सामान्याभावेन तद्वन्नित्यमादापार्थीतरस्यादितितद्वन्नित्यवधारणापपक्षका
 रकृतात्मान्यादितिरितिकालप्रपासा न्यादितित्वं च स्वप्रतियोगिपाटशविशेषणाता विशेषेण भागभावस्तादृशविशेषणाता
 विशेषकालिकान्यतरसंबन्धेन विवक्षितं तेन घटप्रागभावस्य दिगादौ । तानानामपि स्मृतिजनकत्वे सिद्धत्वात्परं तु तत्र शब्द
 त्वेति विवादः तथा च गौरमिति वस्तुतस्तु पूर्वसंगतेषां सर्वतोपापयोगादिति कमल एव गौरमिति श्रेयः । तत्प्रणीतार्थश्च
 रप्रणीतार्थतथा च किं वेदेनेति भावः स्मृताविति रकारोपधर्मश्चास्त्राणामनुविष्टयमोगिराः श्यादिस्मृतेरित्यर्थः । स्मृतवेति
 यत्तद्वस्य विदुर्मामनुनापरिकीर्तितः स सर्वः सिद्धितो वेदेत्यादि स्मृतावित्यर्थः । भावतीति परंपर्याभवति प्रमाणमित्य
 र्थः अतएवेति यत्त एवमलये विद्धे भगवता वेदः प्रतीयते इत्यर्थः अपसंदूरतिः एवं चेति प्रवृत्तिरिति आनुश्रुत्योद्वेगिष्टस्य वेदस्या
 नुमातुमशक्यत्वात् तस्यानुभावकत्वादिति भावः । तदिदानीमाचारलिङ्गज्ञानादेव प्रवृत्तिस्तो हिसर्गादावपितथा सिद्धाति संकतेन

७५

नैवमिति मंगलाद्याचारः आद्यमंगलाद्याचारः इत्येतिरेवमस्याचारसिद्धेः घटीति प्यादौति स्मृतिरप्याचारसौभवाचारमूलसंभवति
तथाप्यदृष्टार्थे न स्मृतेर्वेदमूलकतदायेन स्मृतौ नार्थकितं बहु व्यापारेति प्रजातिरूपमंगलाचारतद्वेषानुदुतरत्वापादित्यापारसाध्य
त्वादिसर्गः । ततश्चाप्येति प्रजातिरूपमंगलादि क्रियायाश्चार्थः मंगलमिति तत्रानुपूर्वो विज्ञेयो विवक्षितः तदनुमानस्यासंभ
वात् शक्तिग्राहार्थमिति ईश्वरस्यैव प्रयोग्यप्रयोगजनकदेहं परिगृह्य प्रथमं शक्तिग्राहकत्वादिति भावः स्वर्गादिपदवदिति पद्या स्वर्ग
दिपदस्य पप्यदुःखे मसदि नमिथादि वीर्यस्य शक्तिग्रहस्तथा मंगलादिपदस्यापि मंगलं नति स्यतीति नतिस्वरः पदज्ञापनाश्र
या सिद्धिः । पद्यपि कपालस्यापि कालोपाधितया कालायादृष्टी सावश्यकतया पिश्वरुहप्रबुद्धोपाधिरिति पेनेदं कपालपदं च सप्रतियो
गिसमवापपर्वते नोदासीनतादृशसिद्धतेनाप्यतिरंधरथं समागभावघटबाधवात्तापघटपदं घटपदप्रागभावत्वावच्छेदेन च द्रव्य
इत्याधिक्रूरणावृत्तिरसिद्धि रूपाते न भाविप्रत्यया सिद्धानार्थोतरवृत्तप्रत्ययविमाधनादिसनुपदं वक्ष्यमाणतयाऽन्यानुमानस्य वृ
त्तप्रत्ययसाधकतात्वे प्रत्ययानकार्यगुणादिसत्त्वान्महान्महाप्रलयः प्रागभावसत्तातस्वमते बाधवात्तापसाध्येदं पदमवे
वमपितदानीव सांतेरे कार्यद्रव्यसत्तादाधः पुगपतस्ववृत्तां प्रत्ययपाभावादिनिवायं कार्यद्रव्यस्य एतद्वृत्तां रीयतेन विषे
षणात्तत्त्वतः तदानीव सांतेरे सत्त्वमानमेव नास्तीत्यनेनैव तदभावस्यापि साधनात् कार्यद्रव्यानाधिक्रूरणात्तं च संबंधसामान्येन वा
यं अन्यथासयोग्यसमवायेन वा अनधिक्रूरणात्तौ कोट्यौ काली नस्य दद्यात्तमकालवृत्तितपा सिद्धमभन कालिक संबंधेन तदुक्तौ

वि. म. श.

जममात्रस्य कोलोपाधित्वेन गौकृते मते कपालवृत्तितया सिद्धि साधनापत्तेः अतस्ति त्वेव प्रतियोगि समवायिनिष्पादशविशेषताविशेष
 रागमागभावस्तद्विशेषताकादिकाम्यततसंबंधेन विवाक्षितं अथवा कासिकसंबंधेन वृत्तित्वमिधोनेतस्यैव प्रागसिद्धः संयो
 समवायाभ्यां तदविधाप्रागभावस्य पक्षतावाधायकः संबंधसामान्येन तदभिधानेन तस्यैव प्रागसिद्धः संयोगसमवायाभ्यां तदविधा
 प्रागभावस्य पक्षतावाधायकः संबंधसामान्येन तदभिधाने विशेषताविशेषताकादिरिति तस्मादपार्थक्येन यथोक्तमंतर
 संबंधेन कालेकपालान्यावृत्तित्वस्यैव पक्षे विशेषताकातनचैवमपि कथं प्रययसि हिरिति वाच्यं । कपालस्य कार्यद्रव्यानधिकरण
 भिन्नतसंभवात् पक्षधर्मतावलेन कालस्यैव तादृशस्यासिद्धेन च कालमिन्नादिद्विविशेषसिद्ध्या र्थांतररूपानान्यावृत्तित्वविशेषो
 वतद्वारणादिति नन्वत्रमहाप्रलयतत्त्वक्षणावृत्तित्वमादापार्थीतरप्रलयेद्रव्यगुणादीनां क्रमेणानाशाम्युपगमान्तत्वेक्षणा
 स्यापि कार्यद्रव्यानधिकरणतातनचप्रागभावस्य तदुभयवृत्तित्ववाधादेव नार्थान्तरमिति वाच्यं गुणानां तस्याविनाशिनोभ्युपग
 मादिसत्त्वसत्तासाध्यांतरनहिकार्यदेवेति उक्तरोत्तममहाप्रलयतत्त्वक्षणावृत्तित्वमादापार्थीतरप्रलयेद्रव्यगुणादीनां क्रमेणानाशाम्युपगमान्तत्वेक्षणा
 नस्य स्वस्य विनाशिपरलाभोद्धंसं विनश्यदवस्थगुणादिकंचोदापत्तदोषतादवस्थं शेषं दर्शितारशावसेयमिन्ना सुप्रागभावस्यम
 हाप्रलयतत्त्वक्षणावृत्तित्ववाधादेव पूर्वसाध्यविमहाप्रलयतत्त्वक्षणावृत्तित्वमादापार्थीतरप्रलयेद्रव्यगुणादीनां क्रमेणानाशाम्युपगमान्तत्वेक्षणा
 क्षणावृत्तित्ववाधादेव पूर्वसाध्यविमहाप्रलयतत्त्वक्षणावृत्तित्वमादापार्थीतरप्रलयेद्रव्यगुणादीनां क्रमेणानाशाम्युपगमान्तत्वेक्षणा

एम

नितेनाद्यकार्थद्वयानधिकरणरहितमागभावसंयुक्तप्रत्यक्षरूपत्वायथोक्तस्यसंयुक्तप्रत्यक्षानाथेकतादितिध्येः। अभा
वतादितिनचकार्थद्वयानधिकरणान्याभावादिकीर्णद्वयानधिकरणतत्प्रमाधिरणान्याभावादौचयमिचारदितिवाच्यं। प्र
त्यक्षकार्थिकातिरुद्धेनतेषामन्याभावसत्तात्देशिकविशेषणान्नविशेषणोवप्रतियोगितावच्छेदकान्याभावापोर्विशिष्टा
तनचद्वितीयस्यामहाप्रत्यक्षकथंसेमहाप्रत्यक्षवहितसर्गहृत्पदार्थधुंसेचयमिचारदितिवाच्यंएतद्व्यलीनाभावसत्यत
वेहेतुत्वात्तनचतन्मतेअर्थविशेषणान्नमहाप्रत्यक्षानंगीकारादितिवाच्यंस्वमतंचहेतुवारणान्नअत्रालेतिहाध्यस्तप्रदर्शनाया
काशदत्तितोपादानाएतद्वोपलक्षणंआकाशं हृत्तिसत्प्रमागभावदेवदृष्टान्तंवाधेनचाकाशस्यसोरोलोकादिकार्यद्वयाध्य
रतयादृष्टान्तसिद्धेरितिवाच्यं तथाप्रतीत्यभावेनतस्यतदाधारत्वसिद्धिकार्यद्वयसंयोगितामात्रेणनकार्यद्वयाध्यरतयादृष्टान्त
सिद्धेरितिवाच्यं तथाप्रतीत्यभावेनतस्यतदाधारत्वसिद्धिकार्यद्वयसंयोगितामात्रेणनकार्यद्वयाधारत्ववैपरीत्यस्यापिदुर्वीर
तायनेरितिभावः अहृत्प्रत्यक्षविनादितिरुत्प्रत्यक्षेनहृत्प्रत्यक्षसाधनादित्यर्थः घटप्रागभावतावच्छेदेनकार्यद्वयानधिक
रणरहितस्यहेतुप्रत्यक्षविनानुपपत्त्यापक्षधर्मतावनाहृत्प्रत्यक्षरूपेनतत्सिद्धेः हृत्तित्वेनैतत्सर्गीवहितपूर्ववर्तित्वमपिना
तनत्सर्गपूर्ववर्तित्वमात्रेणघटप्रागभावतावच्छेदेनहृत्प्रत्यक्षरहितेनवाधितमितिभावः भावेसंसीपुटप्रागभावस्यापि
हृत्प्रत्यक्षमादायेवकार्यद्वयानधिकरणरहितसंभवेनघटप्रागभावपक्षकालुप्तान्नमविष्यप्रल- तपत्तेनसिद्धिसंभवेदस्यतोधुंस

वि. न. श. यत्सौकुसमाविप्रत्ययसाधयति। अत्र कार्योन्मिद्विरादिति तं साध्यं प्रथमसाध्यमहाप्रत्ययेनार्थोत्तरं। एतत्तत्त्वमेषद्वयपदनात्कालीनय
 त्परां अतो न चरमध्वमेवाधोतशब्दप्रत्ययानार्थोत्तरं नैवमपिमहाप्रत्ययपूर्वक्षणेन सिद्धसाधने प्रत्ययेद्वयगुणादीनां क्रमेणानासा
 भ्युपगमादिति वाच्यं कार्योधिकरणकरणाद्विरादिति अविनश्यदवस्थविनश्याधिकरणतंत्रज्ञाद्वेन दृष्टाधिकरणतंत्रज्ञानेनैव
 काश्वर्यमन्याभावस्य कथं दृष्टं तत्राकाशस्यादृष्टाधिकरणताभावादिति वाच्यं अदृष्टाधिकरणतंत्रयध्विने दृष्टातत्र संभ
 वारणतत्कालीनपदार्थप्रतियोगिकतंत्रहेतौ विशेषणंदेवं अन्यथा भावतमात्रस्य महाप्रत्ययाव्यवहितसर्गोत्तरमत्र दृष्टसंभवे व्यभि
 चारपत्तेरिति धेयं। आगामिप्रत्ययसाधनमिति भाविप्रत्ययतेन भाविप्रत्ययसाधनमित्यर्थः एतत्कालीनघटध्वंसे कार्यद्रव्यानधि
 करणकार्योधिकरणद्वितित्वमाविप्रत्ययं विनानुपपत्त्यापक्षधर्मतावलाद्भाविप्रत्ययतेन भाविप्रत्ययसिद्धेरिति भावः प्रकारंतरे
 नागामिप्रत्ययसाधयति पदेति घट एतत्कालीनघटः अतो न महाप्रत्ययाव्यवहितसर्गद्वितित्वेवाधः कालकृपालान्तरतिध्वंसा
 पतियोगितेन विधेयविशेषणीयः तेनाकाश इति तेनार्थोत्तरं महाप्रत्ययेनार्थोत्तरं चरतापसाध्यकार्योधिकरणतिकाव्यं प
 दमविनश्यदवस्थविनाशिकार्यमादापर्यधिकरणात्तादवस्थं न महाप्रत्ययाव्यवहितप्राक्कालमादापार्थोत्तरं तत्समवेतगुण
 नाशादृष्टादिनाशोयुगवेदेव साकारेण तत्कालस्याविनश्यदवस्थेनाधिकरणताभावात्प्रागभावापादानेन भाविप्रत्ययसिद्धि एव
 एताध्वंसेतीति भावः कार्योत्तरादिति एतत्कालीनभावकार्योत्तरादित्यर्थः तेन ध्वंसे महाप्रत्ययाव्यवहितसर्गीयकार्येन व्यभिचारः अतो न

नागतस्वरूपमात्रं साधयति कर्मद्वयमिति कार्यपदपूर्वककार्यतमात्रस्य पक्षे तेन शब्दवृत्तिर्मादाय सिद्धसाधनमतो द्वयपदस्य स सि
द्धिगारणापकार्यपदपूर्वककार्यादिमादायार्थोत्तरवारणापसम्यद्वयसमवायिभिन्नवृत्तिर्मात्रं न च कार्यद्वयसंज्ञि
शेषणीयं। साध्यमहाप्रत्ययमादायार्थोत्तरवारणापकार्यपि भूतलोत्तिकार्यपदं च विनश्यदवस्थविना विपर्ययेन ध्वंसमादायतद्वेषता
दवस्थं न वा महाप्रत्ययमवहिततया कारुमादायार्थोत्तरकार्यमात्रेति अनेन तेन व्याभिचारवारणापकार्यपदसाधारणार्थेन च ध्वं
सस्य व्याभिचारकार्यपदस्य भावकार्यपदोत्तरमात्रपदवेपथ्व्यापत्तेरिति वाच्यं तादात्म्येन भाविवृत्तिरेव ती सनेन ध्वंसगता ततश्च ध्वं
सतन व्याभिचारः न वा मात्रपदवेपथ्व्यापत्तेरिति वाच्यं तादात्म्येन भाविवृत्तिरेव ती सनेन ध्वंसगता ततश्च ध्वं
सवहितमंगीपकार्यमात्रवृत्तिर्मात्रादिजातो व्याभिचारवारणापकार्यपदानीतनेति भावविशेषणं शब्दवृत्ति
तिसुनपेपरनपेसुसुखादिकुं दष्टांतः तन्नपेवर्णीयनिस्त्वात्परमाणवेति अत्र परमाणुत्वं निस्पृथिवीतादिकुं मेव न तु निसा
नुपरमाणुवत्तंसो मांसकृश्रयासिद्धेस्तेन नुपरिमाणुभाषणमात्रस्वापादे पदव्यापसिद्धमेव न संशयः साध्यामसिद्धापत्तेश्च
। समग्रनिपातसमवेतप्रवृद्धश्रव्यादसर्थः श्रव्यत्वगतं ताभाषणं अत्र पदविंशितसमवेतप्रवृद्धप्रतियोगिकाभावमादाय सिद्धसा
धनवारणापसमवेदितिसामान्याभावताभाषणप्रत्ययपि गुणादेः सत्त्वादायः प्रवृद्धपदस्य कार्यमात्रपरत्वादिनिवाच्यं समवेतं
कार्यमवधातीति युक्त्या प्रवृद्धपदस्य प्रवृत्तात्समवायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावताभाषणसमवेतं निस्पृथिवीतावच्छिन्नं

चि.म.श.

भावमादायनसिद्धसाधनमिति ध्येयं आरंभकतात्तद्व्यसमवायिकारणतावच्छेदकावच्छिन्नत्वात्तद्व्यसनादिति पावता न च साध्यस्य केवलान्न
 पितृप्राप्तेष्वपि तादृशैव कथं न कृतमिति वाच्यं । तस्यापि हेतुत्वे तत्त्वान्न च प्रकृतं किं मानदृष्ट्यामिति भावः न च महाप्रलयमादापार्थीतं
 अदृष्टाधिकरणत्वेन पक्षतावच्छेदककालविशेषणत्वात्कालपरं च स्थूलकालपरेनेन तादृशक्षणाभावात्तद्व्यसनापार्थीतं मिति संतर्कं
 न न तावता एकदावर्तमानानां सर्वपरमाणुनां समवायसंबन्धेन पत्रद्वयसाध्याभावात्तद्व्यसनापार्थीतं न स भिन्नमिति
 द्रुतं तावतेव पत्रकालावच्छेदेन परमाणुमात्रस्यैव समवेतद्व्यसनापार्थीतं भाववत्तत्तस्यैव प्रलयतादिसत्त्वात्तद्व्यसनापार्थीतं
 रक्षायामिति शेषः एककालावच्छेदेन पञ्चनपरमाणुनां नष्टपवनारंभकपरमाणुनां अंशतसिद्धसाधनमिति तस्य दृष्टान्तत्वात् अप
 क्षत्वे प्रलयसिद्धेरिति भावः उद्देश्यप्रतीतेरसिद्धेनांशतः सिद्धसाधनमित्याह । पक्षेति एककालावच्छिन्नसाध्येत्यर्थः । ननु माधूतसिद्धसा
 धनं तथापि कुतश्च दृष्टान्तं पक्षस्य दृष्टान्तं पक्षस्य दृष्टान्तं विरोधादित्याह अमेदेति श्रुत्वा न बहिमान् आलोकात्पथामहा
 न समिप्ताधनुमानवदित्यर्थः । निश्चितसाध्यसाधनवत्तद्व्यसनापार्थीतं तत्र प्रपञ्चकननुपक्षान्यत्वं मपीति भावः परमानवइति अत्रापि प
 रमाणुनां पूर्ववत्पक्षयोक्तपरमाणुपक्षादस्य सिद्धातितयापि सर्वेष्वप्रत्ययो साध्यमानाः कार्यद्वयविरहाणा एव तिष्ठन्ति इति
 बोधनाय बुद्धवचनं कार्येति परमाणुनां कार्यद्वयनधिकरणत्वाभावात्तादृशकायसिद्धिः अत्रादिगम्यत्वं कार्यद्वयानधिकृतो वि
 शेषणत्वेन तादृशदिशा पार्थीतं ननु परमाणुकाशसंयोगमादायसिद्धसाधनं अत्राद्वितीयं कार्यपदस्यैकाग्रितकार्यपत्वात् अतो न

एव

समादायमहाप्रलयेनाप्यर्थोत्तरं काश्चित्तं वगुणकिरणवत्पुक्तमिति भावनि सद्रव्यत्वादीतिकयात्वादीव्यभिचारवारणायनिसते
तिगुणादीव्यभिचारवारणायद्रव्येति नन्वेवमेव व्यभिचार इति वाच्यं निसेपिका त्रिकाधारत्वाभ्युपगमेन तत्रापि साध्यसत्तादिति
भावः ईश्वरान्यतेन आत्मान्यतेन विविशेषणोपपत्तिकश्चित्तद्रव्यपरमाणुव्याप्यत्वा सिद्धप्रसिद्धवेत्यतएव तेऽकेचित्तत्वा
र्थाद्रव्यानधिकरण इति स्पर्शवद्भूतं काश्चित्तायभावकार्यवत्साध्यतया चैवरेत्याकाशेश्वर इति तादिकमादायसाध्यस
त्तात्रयमिचारः साध्ये चोपपन्नकविशेषणानदोषोपेयाद्भूतगोलेति भूगोलावसादः सगुणं वा संतानः समूहः इदं रूपकथ
नमात्रप्रत्येकपक्षतायामप्युद्देशसिद्धेः साध्ये वा संतानपदमववापगमः ननु त्वं भूगोतयत्वनधिकरणकालयत किंचित्प्रमाणका
धिकरणकालमादायसिद्धसाधनवारणाय सामान्याभावप्राप्तये प्रसंगात्कृत्वा प्रत्ययसाधारणमिदमतीमहाप्रलयं महाप्रलयाव्य
वहितपूर्वक्षणां चादायनार्थोत्तरं अविनश्यदवस्थविनाशापधिकरणत्वेनानाधिकरणो विदोषानुमहाप्रलयादिमादायार्थोत्तर
ईश्वरविनश्यदवस्थविनाशापधिकरणत्वेनानाधिकरणो विदोषानुमहाप्रलयादिमादायार्थोत्तरमिसपिकाश्चित्कार्यत्वात्तद्रवानी
तरतारकार्यत्वात्तिनचरमसंगोत्प्रेक्ष्यसेनव्यभिचारः एतदितिक्रियत इति कार्यद्रव्यं ननु त्वं प्रलये परमाणु कर्मणा मभ्यु
पगमात् पद्यापि कर्मत्वावच्छेदेन यत किंचित् किंचित् कर्म प्रतिबंधकत्वसाधनेपि उद्देश्यसिद्धिर्भवति तथापि पक्षातिरिक्तस्येव दृष्टांत
तमिसमिमानेव तत्कर्मोतिरिक्तानीति पक्षाविशेषणं एतत्प्रतिबंधकेति एतावता पक्षधर्मतावत्तात्सकलकार्यद्रव्यप्रतिबंधक एकका

वि. म. बो.

ल. सिद्धातीति मिश्राः तदसत्तत्तावता सकलकार्येष्ट्यो मुनिप्रतिबंधो न सिद्धावपि कार्येष्ट्या नधिकरणा कालाहिद्या प्रलपा सिद्धेः तदानीं
 द्रव्यानुसारेण च तत्र द्रव्यानां सत्तेवधकाभावात् तवस्तुतस्तु एतत्कर्मप्रतिबंधके तस्य एतत्कर्मो नधिकरणाकारेण सत्यः तत्प्रतिबंधत्वं
 कालिकविशेषणतया तन्निश्चयोऽपि भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं एवं च सकलद्रव्या नधिकरणाकः न काले प्रसिद्धेति तत्तन्न चोत्रे
 ति एष नुमानेऽपि सत्यः सर्वेषामिति सर्वेषामेव हेतुना एव सत्ता तस्या ध्यायामि चरिते निश्चितता ह आनवरतारसाध्यव्यभिचा
 रिते सभावेनोपाधिकत्वा नुभवः द्रव्यत्वात् प्रत्ययापत्तेः तथा च नोपाधिकत्वं प्रत्ययव्यभिचारभावनिश्चयेन मिति भावननुनि
 रूपाधिरव्यभिचारोऽप्यत्र नियमेनैकनियामक इत्यत आह अन्यथेति । नन्वि नोपाधिकत्वा नुभव इव एव सीधामसिद्धः न च पक्षे
 तत्तादमेपितारुहः संभवतीति वाच्यं कार्येष्ट्या नुपादानदेशकालत्वेऽः संभवात् पक्षेतरतस्तस्याप्यसमत्वं कुतश्चैव सिद्धो
 पाधितसंभवात् अन्यथा अयं दृष्ट एतदपाधतिरिक्तधर्मो नानघटज्ञात् अथ यद्यदवदित्येता रूपाधतिरिक्तमिति द्विपधर्मसिद्धेः
 गौरवापत्तेः अथ आस्तां केयुके चित्तव्यभिचारं कानुबुद्धकालीन सर्वपरमाणावदस्य तथा हि द्रव्यमेवायमवपिकारणम
 यथा तत्तामनिखिलद्रव्यगुणानिमविना दं आधमापि द्रव्यात्पत्तिप्राकृत्यमपि निखिलद्रव्यगुणमित्यत्र केषामपि संदेहः न च तथा
 पि अमुकसतर्कभावनकृत्यप्यग्रहरति वाच्यं कर्मस्य आसत्तादृक्तादिति चेन्न एतादृशानुमानादपि वर्गा सिद्धौ प्रागभावाधि
 करणा कालीनाः सर्वेषां परमाणावः यावत्समवेतकार्येष्ट्या द्रव्यत्वात् तस्मात् कालावच्छिन्नद्यदवदिसमानुना तस्यागभावकालाव

एम०

हेदेनापि सकलपरमाणुनां यावत्समवेतकर्मण्येव सिद्धापत्तेः इयं हि ग्रैवा सव्यवधि विषयवत्तत्राद्यं उक्तिकालावहेदेनानि
खिलसमवेतकार्याणामपि विवादे अंत्यमापि महत्प्रलयावहेदेन निखिलकार्यशून्यामित्यत्रापि भवतां न विप्रतिपत्तिरित्यस्वरसा
दाह आगोमयीति समुदितप्रमापपत्तिश्च। सितेते प्रमाणं यावत्प्रपत्ते हि मादरसौम्यदमग्रीदेकमेवादितोपमिति अस्यार्थः एकं
एकतसंख्यायोगितामिति यावत् अद्वितीयत्वे वस्तुमेव अग्रे प्राकसौम्येति संशयने तेन प्राकमित्यं द्रव्यमेव आसीत न काप्ये
इयमिमां गतं प्रागभावाधिकरणाकार्ये कांसे रवं नाहो न एतदस्यागमेय नु संदेह इति दिक् ॥ ॥ उक्तप्रपत्तिरहस्यं ॥ ॥
उक्तप्रपत्तिरग्रे तेन वेदस्याचारमूलकत निरूपणानंतरं प्रवर्तकज्ञानं निरूपितं प्रवर्तकज्ञाने आचारमूलकस्य उपपा
दकतस्य सुषोढातसंगतिप्रदर्शयन्निष्ठावधानाया प्रतिजानीते आचारेति आचारः प्रवर्तिः तन्मूलकतत्प्रयोजनकसं
प्रवर्तकज्ञानजनकत्वेन जनकता संवेद्येन प्रवर्तकज्ञानवत्त्वेन तेन प्रवर्तकज्ञाने संगतिलाभः भवति। निर्वहति। निरूप्यते वेद
स्याचारमूलकत निरूपणानंतरं निरूप्यते। एतेन प्रवर्तकज्ञानजनकतस्य सत्त्वत एव आचारमूलकत निर्वहकता तन्निवादाय
न निरूपणमनुपपुक्तं न च प्रवर्तकज्ञानजनकतज्ञानं विना आचारमूलकज्ञानमतस्तज्ञानार्थे प्रवर्तकज्ञाननिरूपणमिति
वाच्यं प्रवर्तकज्ञानजनकतज्ञानं विना आचारमूलकज्ञाने विरोधाभावात्। तथा स्यात् आचारमूलकज्ञानं वेदस्य प्रवर्तकज्ञानजन
नकतज्ञानं विना न भवतीत्येवमुक्तं मुचितत्वाच्चेति पूर्वपक्षाभासो निरस्तः संगतिप्रदर्शनेन परोक्षयं यो ननु निरूपणप्रयोजनप्रद

विम-श

शेनपरइति छेये अत्र मद्याः प्रवृत्तिजनने विधिव्यापारी भूतो विधिसमवेतो भावनापरनामाः तिरिक्त प्रदार्थविशेषोऽभिधातस्याएव
ज्ञानप्रवर्तकं तत्रैव च भावनात्वरूपेण विधिशक्तिः सावतज न्यतसंबधेने कपदोपात्तप्रत्यासमाख्यातसामान्यशक्तिवत्तुभ्येक
तिरूपव्यापारे विधेर्योतरे विशेषणतयानेति । प्रकृत्यर्थो विविधपितया व्यापारे विशिष्टा । तथा च यागविषयक भावनाजन्यव्या
पारानुसूयदसन्धयः नवेतादृशशास्त्रुदावपि प्रयोजनानाज्ञानेकतः प्रवृत्तिः प्रयोजनज्ञानस्योत्तुते विध्वजिदादो प्रकृत
नानुपपन्नोति वाच्यपागविषयकव्यापारेऽभिधातक भावनाजन्यतस्यान्ये व्यापारनिष्ठेषु साधनतस्यान्यप्रयोजक
पतया योग्यतात्वेन पोष्यतावलादेर व्यापारेतद्वानात् यदा विधित्तु एव सगोदिसाधनत्तग्रहः तच्च प्रवृत्तिरूपव्यापारे आख्यातार्थे
अनेति प्रवृत्ताविष्टसामनताज्ञानमेव प्रवर्तकं नवेन व्यापमता विधेषः दृष्टसाधनतस्य विध्यर्थेनादिति वाच्यं क्रियागतमिष्ट
साधनत्वं न विध्यर्थोऽपि तु प्रवृत्तिगतमिति विशेषात् अभिधाभ्युपगमानभ्युपगमाभ्यामपि विक्षेपसंभवाच्च न चैवं तादृश
भिधायां मानाभावइति वाच्यं विधिः प्रवृत्तिजनकधर्मसमवायिकात्तांतज्जनकद्रव्यतादात्म्यदिसनुमानोदयतत्सिद्धिः प
रमते शब्दस्य द्रव्यज्ञानासिद्धिः । न च प्रवृत्तिजनकशरीरेवमिचारः तस्य शरीरप्राणसंयोगोपादानत्वात्तनच विधिर्न प्रवृत्तौ का
रणां प्रवृत्तिसामान्यतया मिचारइति वाच्यं वैधधीजस्य प्रवृत्तौ तद्धेतत्वात् ज्ञानवत्प्रवृत्तावपि चेतस्य रूपसंभवाच्च तच्च ज्ञा
तिरूपमखंडो वाधिरूपे सत्यदेतत्तनस्त्वभिधातया पितद्वीन प्रवृत्तिहेतुः प्रवृत्तिसामान्यतया मिचारत्प्रसंसादिना दृष्टसाध

राम

नतग्रहे विप्रवृत्तेः नापि पागादिविषयिकायां गच्छतेः स्वर्गः स्यादित्याप्रगमादितो विप्रवृत्तेः नापि विधिजन्यायां तज्जामतावच्छेदक
स्येव अपरिचयात् नापि ज्ञातिविशेषविशिष्टायाः गुराग्ननामनमुपागमादिति चेन्न विधिजन्यतावच्छेदकशब्दोपाधौ नैवेदके
तु तातनचभावनादिपदादपि तादृशप्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । विधिजन्यभावनाज्ञानस्यैव विच्छेदात् शक्तिमत्तेऽने संवयेन तादृशप्र
वृत्तिविशेषहेतुतादिसाहः । अपरे तु संकल्पज्ञानप्रवर्तकसंकल्पसंज्ञातैव विधिशक्तिः प्रागद्वयविषयसंवाच्यबोधः इत्यनेन च
सामान्यशक्तायातिरेकप्रमाणार्थोदितद्विशेषार्थकत्वमुपपद्यते साहः । अन्ये तु वैदिकविधिजन्यप्रवृत्तौ अप्रवृत्तज्ञानप्रवर्तकं निमित्तसंध्या
वन्दनादौ प्रलाभावेन तथा कल्पनात् न सा पूर्वस्य तत्रापि स्वीकारात् विधिशक्तिरपि तत्रैव प्रागजन्मपूर्वविषये नान्यगोधसाहः
। केचित्तु भावनाज्ञानवैदिकप्रवर्तकं भावनाचमयत्नः न निष्ठसाधनताज्ञानेनीयेतदभावात् विधिशक्तिरपि तत्रैव आख्यातसामा
न्यस्यैव तदर्थे तात् । अन्यप्यपचतौ सादिविदिसाहः तदेतत्तत्तत्तुष्टपमतिजगत्तमेकैवेत्यर्थे न दृश्यति तत्रामिधेतिः तत्र निरूपण
विषयतंसप्तमर्थः अन्यथास्य प्रवर्तकमिमेनेन तथा च तत्तिष्ठेता विषयीभूतप्रवर्तकमिदमेत्यर्थः । अमिधान्नच विधिसमवेतप
दार्थेन अमिधापरत्वात् तज्ज्ञानेनास्य न्यतेनाप्रसिद्धिः अस्य न्येषादृशकृते वा मिधाय दवाच्यतात्वे चित्तत्रप्रवृत्तौ न प्रवर्तकं न जन
कमिति यावदिसाहः । तस्मिन्सत्यपीति विनेष्टसाधनताज्ञानं तेषां ज्ञानेनैव तैरित्यर्थः । इदं च संकल्पपूर्वभावनाज्ञानं न प्रवर्तकमिम
त्रैवेत्युः अमिधायोमानाभावेन तत्तज्ज्ञानस्यैव कर्मशक्यतात् । असत्यपीति इदं सर्वत्रैवेत्युः । वैदिकविधिजन्यज्ञाने विधिसमवेतपदार्थ

चि. म. श.

संकल्पारविषयकतेः सत्यपि क्रियेष्टसाधनतज्ज्ञाने प्रवृत्तेरित्यर्थः । इदमुपलक्षणावस्तुतस्तु एतादृशमिधायामेव मानाभावः । न बोक्तानुमानमेव
मानं शब्दस्य प्रवृत्तिरामान्ये शब्दप्रज्ञौवयमभिचाशब्दमथासिद्धत्वाच्चाकारणत्वात् शब्दस्य द्वयत्वासिद्धेः । अप्रयोजकत्वाच्च । एवं संकल्प
ज्ञानमपि न प्रवर्तकमानाभावात् । इदं कल्पतस्य स्वस्वरूपसदोपि हेतुत्वेन पितृमित्रस्य तितज्ज्ञानादप्रवृत्तेः । एवं अप्रवृत्तज्ञानमपि न वेदि
कविधिजन्यप्रवृत्तौ कारणं । अप्रवृत्तौ दिपदादपि प्रवृत्तापत्तेः । अतएव भावनाज्ञानमपि न प्रवर्तकभावनापदादपि तदापत्तेरित्यपि बोध्य
मिति संक्षेपः ॥ श्लोदक्षमतया गुह्यमन्तविवि अरूपपितृमाहकार्यताज्ञानमिति कृतिसाध्यताज्ञानमित्यर्थः न च कृतिसाध्यताज्ञानं विना
पि घटयागयाकारिकर्तृत्वेऽप्युपापकणलहविस्तदुलादिसिद्धविशेषकप्रवृत्तिदर्शनाद्यभिचाररतिवाच्यं । प्रवृत्तेर्हि विषयतात्रयीका
साध्यताख्यविषयतीमावयन्निष्ठकृतिसाध्यताज्ञानविकीर्णदिनाप्रवृत्तिस्तन्निष्ठातच्च घटयागयाकायेव न तु तज्ज्ञानकीभूतकण
लहविस्तदुलादिसिद्धनिष्ठा । अतएव घटं करोति यागं करोतीत्याद्यनुव्यवसायो व्यवहारो वा कथातु योगिद्वितीयायाः साध्यताख्यवि
शयतायै कृतानियमात् । न च साध्यताख्यविषयताया एव कृतिवाचिधातुयोगिद्वितीयायै कृतानियमेकपालतंतादेः सिध्यताद
शायं कपालं करोति तंतुं करोतीत्यादि व्यवहारवत् कपालं घटवंतं करोमि तंतुं घटवंतं करोमीत्यादिव्यवहारोपिन स्यादिति वाच्यं । साध्य
वेति स्वबोधकप्रदासमभिआहृतकृतिवाचिधोतु योगिद्वितीयाया एव तथा नियमात् । तच्च कपालादिपदोन्नयद्वितीयाया आधेयत्वमर्थः ।
घटिरपदेन घटज्ञादिपरं धात्वाख्यातपोश्च आकारप्रपन्नौ यथायोगमर्थः । तथा च कपालहृत्तिघटताश्रयानुकूलव्यापारजनकपत्तवानि

एम

साधन्यपरोपः। कृपातेघटं करेणीतिवत्कृपावृत्तं करेमीत्यादिप्रयोगोपपद्यतेत्येवमिति। अपरा च उपादानता परनाम्नी सिद्धताव्यभि
चयतासा च सिद्धकृपावृत्तिस्तदुत्पाद्यतापनिष्ठा। कृपातेन घटं करेमिदं विषयायागं करेमीत्याद्यनुभवसापाततत्र उपादानताव्यभिचय
ताया एव तृतीयायं तातत्तस्य च धातुर्थे कृतावन्यपातनचतत्रनमत्तं विषयतं तातृतीयायं तस्य च घटया गादोवेवान्वय इति वाच्यं स
वेव तृतीयायं स धातुर्थे एवान्वयस्य व्यत्ययनता तत्र मथातुत्पापवेन तं दुर्लभं च तीत्यपि व्यवहाराय ते। अथाच उद्दिष्टताव्यभिचयता
सावयत्साधनताज्ञानाधीनाचिकीर्षी तन्निष्ठा तच्च जलाहरणं स्वर्गादिनादि रूपं प्रत्येव जलाहरणार्थं तया घटं करेमिदं स्वर्गादि
तयायागं करेमीत्याद्यनुभवसापाततत्र उपादानताव्यभिचयताया एव तृतीयायं तातत्तस्य च धातुर्थे कृतावन्यपातनचतत्रनमत्तं
तं विषयतं तातृतीयायं तस्य च घटया गादोवेवान्वय इति वाच्यं स वेव तृतीयायं स धातुर्थे एवान्वयस्य व्यत्ययनता तत्र मथातुत्पा
लापवेन तं दुर्लभं च तीत्यपि व्यवहाराय ते। अथाच उद्दिष्टताव्यभिचयतासावयत्साधनताज्ञानाधीनाचिकीर्षी तन्निष्ठा तच्च जला
हरणं स्वर्गादिनादि रूपं प्रत्येव जलाहरणार्थं तया घटं करेमिदं स्वर्गादि तयायागं करेमीत्याद्यनुभवसापाततत्र उपादानताव्यभिचयता
मिदं स्वर्गादि तयायागं करेमीत्याद्यनुभवसापाततत्र उपादानताव्यभिचयतासावयत्साधनताज्ञानाधीनाचिकीर्षी तन्निष्ठा तच्च जला
वयत्साधनताज्ञानाधीनाचिकीर्षी तन्निष्ठा तच्च जलाहरणं स्वर्गादिनादि रूपं प्रत्येव जलाहरणार्थं तया घटं करेमिदं स्वर्गादि तयायागं करेमीत्याद्यनुभवसापाततत्र उपादानताव्यभिचयता
वयत्साधनताज्ञानाधीनाचिकीर्षी तन्निष्ठा तच्च जलाहरणं स्वर्गादिनादि रूपं प्रत्येव जलाहरणार्थं तया घटं करेमिदं स्वर्गादि तयायागं करेमीत्याद्यनुभवसापाततत्र उपादानताव्यभिचयता

नि.म.श.

तुलोपगमादितिभावः यद्युपपत्तेर्विषयतात्रेविध्यमानाभावः किंतु कृपात्तात्तद्विस्तृतुत्वाद्युपाधयप्रवृत्तिविषयः प्रवृत्तिविषयतमेवोपादा
नतमवेवंप्रवृत्तकरोतिचापं प्रवृत्तिपाकं करोति स्यादित्यवहारानुपपत्तिः कृतिवाचकधातुयोगिदितोयायाविशेष्यतायै कृतनियमादस्य
थाकृपात्तत्वं करोतीत्यादित्यवहारापत्तेरितिवाच्यं। तत्राप्युपगमायाकाटिपदस्य कृपात्तत्वं विस्तृतुत्वाद्योलाक्षारि कृतात्कृतिवाचक
धातुयोगिद्वितीयायाविशेष्यतानुकूलत्वान्यतरार्थकृतनिधमेनानुकूलत्वात्तत्रद्वितीयाथेदतिप्रोचोनेयापिकारदंतितदसतन
क्षरायाश्चप्रयोगरूपव्यवहारसमर्थेनपिप्रयादि विशेयकृतावग्राहितेनानुपपत्त्यानायाः घटं करोमीत्यादिप्रात्यक्षिकप्रतीते
रनुपपादनात्तलक्षणा योमानामावाच्चकिंचनत्वाहरणस्वर्गारिरूपप्रसूयउद्भूयताख्याविषयतायाद्यदपाममाकाटिप्रसाध्यताख्या
विषयतायाश्चनभ्युपगमेदृष्टसाधनताज्ञानकृतिसाध्यताज्ञानचिकीर्षीणां नार्थकारणभावोपिदुर्वचदतिउक्तप्रायमेवदृष्ट्यामश्र
परिष्ठादितिदिक्। अत्रचतुस्तप्रकारकृतहिशेष्यकृतसाधनताज्ञानतंतसाध्यतावेच्छदकृतसाध्यकृतदार्थिप्रवृत्तिकारणतावेच्छद
कृतसा। तदर्थेप्रवृत्तिंततसाधनताज्ञानजन्यवृत्तिनवेसादिविप्रतियत्तयः तेननेयापिद्वैरपकृतिसाध्यताज्ञानस्यचप्रवर्तकृताभ्यु
पगमेपिनक्षतिः तदर्थितंततदुद्देश्यकृतं ननुदृष्टसाधनताज्ञानेप्रवर्तकृतं नवातसाधनताज्ञानंतदर्थिकृतप्रवृत्तिकारणानेवसादिवि
प्रतिपत्तिः। परोपिहविराधुपादाननिष्ठयागादिरूपचिकीर्षीविषयसाधनताज्ञानस्ययागादिगोचरप्रवृत्तौहेतुताभ्युपगमात्तदृष्टसाध
नतकृतिसाध्यतामेवविषयकृतसमूहात्वनस्यप्रवृत्तिहेतुताभ्युपगमाच्चतिथ्येचिकीर्षीरीरिक्तंनकृतंयमस्तीतिकृतंयद्वारचिकीर्षीवश्यं

हारमिति मुद्रितार्थः । तथैव प्रकृतोपयोगात् न चैव प्रवर्तकता न तव्यापकं चिकीर्षी व्यापारक मिति प्रसिद्धं तच्चायुक्तं उपादानप्रसक्षे
ममिच्छायात् तस्य साक्षादेव प्रवृत्तिहेतुत्वादुपादाने च्छायास्तस्य द्वास्तु मतेपि चिकीर्षीयाः द्वास्तु च्छेति वाच्यं तानस्य सत्त्वं उपापवि
षके मर्यादा उपापतं साध्यात् अकृतिविषयताया विरहात् । एतेन प्रवृत्तौ नैव मिच्छाः प्रवृत्तिचिकीर्षीयाः प्रवृत्तावेतुत्वमिति
मिश्रोक्तमपि निरस्तम् । इति तादृशकृतिविषयता विरहात् । प्रवृत्तानस्य प्रलेच्छा द्वास्तु उपापेच्छा मात्रं संपादकं तेनाप्यथा सिद्ध
तथा प्रवृत्तिजननकृतस्यापि तत्रा सिद्धे च्छपदि च्छलज्ञानमपि प्रवृत्तिजननं तदेव्यापचिकीर्षीया एव तद्वापारत्वेन चिकीर्षीया व्याप
रक तत्तु साध्यापि तत्र सुतरां सत्ता च्छनदिससमानविशेष्यत्वाच्चिकीर्षीया व्यापारक तप्ये तं साध्य मनुष्यो मादिति ध्येयं ननु
चिकीर्षीया व्यापारं ते चिकीर्षी सत्तेषु तोन कचित्कस्य सादृश्यं तद्वाह्यतया तदतिहेतुत्वेन तदतिहेतुत्वं तदतिहेतुत्वं तदतिहेतुत्वं तदतिहेतुत्वं
निक्रमस्य संप्रतिषेधकाभावेति भावः । ननु तत्तदुपादानता न च्छेदकप्रकास्तत्तदुपादानप्रवृत्तिहेतुत्वं तत्तदुपादानता न च्छेद
कप्रकारकतत्तदुपादानविशेष्यकलोकिते साक्षात्कारत्वेनापादानप्रत्यक्षस्य हेतुहेतुमद्भावादतिहेतुत्वं तदतिहेतुत्वं तदतिहेतुत्वं तदतिहेतुत्वं
भावेन तदुपादानप्रवृत्तिनिर्मासु घटादिसाध्यप्रवृत्तिसुवृत्तं न जायते तत्र चिकीर्षी सत्ता घटादिसाध्यप्रवृत्तिविनापि संयोगा
दिसाध्यकृतं तदुपादानप्रवृत्तौ रं तदुपादानप्रवृत्तितत्त्वेन तदुपादानप्रवृत्तिसामप्या घटादिसाध्यप्रवृत्तिसामग्र्येक्षया
विशेषसामग्रीत् विरहात् तदुपादानप्रवृत्तिविनापि तदुपादानप्रवृत्तिसामग्र्येक्षया घटादिसाध्यप्रवृत्तितत्त्वेन तदुपादानप्रवृत्ति

चि. म. श.

तिसामग्र्याधरादिसाध्यक प्रवृत्तिसामग्र्यपेक्षासामान्यसामग्रीतविरहाच्चेति चेन्न सामग्र्योः सामान्यविशेषभावानापत्तेरपि दंड
 कृत्वा लाघवतपोपादानकप्रवृत्तिरिक्तापाधरादिसाध्यकप्रवृत्तेरलीकतया तादृशान्यतमोपादानकप्रवृत्तिसामग्रीविरहादे
 वतादृशान्यतमोपादानप्रत्यक्षाभावदशायां तदनुसरेः तद्वर्मावच्छिन्नया किंविद्यक्तिसामग्रीसहिताया एव तद्वर्मावच्छिन्नसामग्र्या
 स्तद्वर्मावच्छिन्नोपाधयकत्वात् तद्वर्मावच्छिन्नसामग्र्याधीनकार्योत्पत्तिरिति गीयते एतेन घटादिचिकीर्षोविरहेऽपि दंडगोचरप्रत्य
 क्षात्तदंशोपादानकप्रवृत्त्यापत्तिस्तदवच्छिन्नसामग्रीसत्तादिसपि निरस्तघटसंयोगधर्माद्यन्यतमसाध्यकप्रवृत्तिरिक्तापादे
 नोपादानकप्रवृत्तेरलीकतया तादृशान्यतमसाध्यकप्रवृत्तिसामग्रीविरहादेव तदनुसारात् कार्यासत्तेः कारणसयाजाधीनत्वात्
 न न्यास्तु उपादानप्रत्यक्षसहिस्वाते अथानहेतुतं किंतु घटादिनिष्ठविकीर्षोपादेन प्रवृत्त्यादानमोक्तिकसाक्षात्कारस्य सत्तेरपि द
 ङ्गो घटसाधनतज्ज्ञानाभावदशायां घटसाध्यकदंशोपादानकप्रवृत्तिवारणाय दंशोपादाननिष्ठविकीर्षोविषयघटादिसाधन
 ताज्ञानस्यापि घटादिसाध्यकदंशोपादानकप्रवृत्तितावच्छिन्नप्रतिन्यापनये परे नोपचिच्छेषकारणत्वावश्यकत्वात् तदववि
 कीर्षोविषयसाधनताज्ञानमुपादानोशेलोकिप्रत्यक्षात्मकं हेतुस्त्वेते कार्यकारणभावद्वयकल्पनामपेक्षताद्यवात् न च
 घटादिसाध्यककपोलोपादानकघटदंशसाध्यकदंशोपादानकसमूहसंबन्धप्रवृत्तौ दंशनिष्ठघटसाधनताज्ञानस्याहेतुत्वानि
 त्यभिचारकारणयघटत्वावच्छिन्नसाध्यतानिरूपितदंशतावच्छिन्नोपादानताशालिप्रवृत्तित्वमेव च कार्यतावच्छेदकमुपेयं तथा च दंड

एवम्

तावद्विज्ञोपादानतानिरूपितधत्तावद्विज्ञसाध्यताशानिप्रवृत्तितत्त्वादायविनिगमनाविरहात्तवापिगुह्यतरकार्यकारणभावद्वयमा
वश्यकमितिवाच्यं दंडाद्युपादाननिष्ठविकीर्णविषयवृत्तादिसाध्यमौ उदशायांनवृत्तादिसाध्यवृत्तौ तात्तानस्यद्युत्तादिसाध्यवृत्तं
यद्युपादानकप्रवृत्तिप्रतिविशिष्टकारणतावश्यकतयाविनिगमनाविरहात्तद्वदशकपिक्कारणभावद्वयस्यसर्वसमाप्तत्वात्
तच्चविशेषसामग्रीविहादेवोपादानप्रत्यक्षाद्विप्रसंगः । एतेनचवृत्तिनिष्ठविकीर्णविरहेपिदंडगोचरप्रत्यक्षादंडनिष्ठ
दसाधनतात्तानात्मकविशेषसामग्रीसहकृताद्वोपादानकप्रवृत्त्यापत्तिस्तद्वद्विज्ञसामग्रीसत्तादितिद्वितीयातिप्रसंगोपिनि
रस्तः केवलंदंडोपादायादनकप्रवृत्तितत्त्वस्यकार्यतानवच्छेदकतातद्यद्यदिसाध्यवृत्तं दंडाद्युपादानकप्रवृत्तेष्वद्युत्तादिसाध्यविकीर्ण
लक्षणाद्युत्तादिसाध्यवृत्तिप्रमाणसामग्रीविरहादेवासंभवादितिप्राज्ञः । अथप्रत्यक्षविषयवृत्तात्तत्त्वोद्वेगद्वयमिदं
सामग्रीसहकृतेपिकपालतत्त्वप्रकारेणकपालंघटसाधनमितिकपाललक्षणेनिर्धर्मितावच्छेदकतत्त्वकपालविषयकलौकिकप्रत्यक्षात्क
पालतत्त्वप्रकारेणतत्त्वकपालोपादानकप्रवृत्त्यापत्तिः नचकपालतत्त्वप्रकारेणतत्त्वोद्वेगद्वयमिदं
चेन्नदुपादानतावच्छेदकांशेद्वेगद्वयमित्यावच्छेदकतदुपादानविशेषकप्रत्यक्षस्यैकपालमित्याद्याकारस्यकपालमिदंघटसाधन
मित्याद्याकारस्यतत्त्वदुपादानतावच्छेदककतत्त्वदुपादानकप्रवृत्तिप्रतिहेतुत्वेननिर्धर्मितावच्छेदकतानस्यहेतुत्वात्तत्रैवमिदंघटसा
धनमितिलौकिकप्रत्यक्षादिदंतत्त्वप्रकारेणतत्त्वकपालोपादानकप्रवृत्तिर्नस्यात्तस्यद्वेगद्वयमित्यावच्छेदकतादितिवाच्यंउपादानतावच्छेद

कमेदेमकार्यकारणभावभेदादिह तस्य लेनिर्धर्मिता वच्छेदकस्यापि पवर्तकत्वात् इदं मिदं च ससंस्पर्शग्रहासंभवेन तत्रातिप्रसंगविरहादि
 साक्षात् विस्तरः। विकीर्णो चेति व्यापारो भूतविकीर्णो चेत्सर्वः अन्यथा विकीर्णो सामान्यस्य लक्ष्यते लक्ष्योक्तविकीर्णो यामतिव्याप्तिवार
 क्तकृतिसाध्यक्रियाविषयत्वं विशेषणं चार्थस्यादिमनुपदमेव सुखं भविष्यति कृतिसाध्यत्वं प्रकारिकेति अत्र फलविकीर्णो व्यापारत्वाभावेनालक्ष्यत्वात् तत्रातिव्याप्ति
 त्वाभावेनालक्ष्यत्वात् तत्रातिव्याप्तिवारणाय कृतिसाध्यत्वं प्रकारिकेति अत्र फलविकीर्णो व्यापारत्वाभावेनालक्ष्यत्वात् तत्रातिव्याप्ति
 वारणापकृतिसाध्यक्रियाविषयेति क्रिया पदं धर्ममात्रपरं कृतिसाध्यत्वं साध्यता त्वप्रतीभूतकृतिविषयता शास्त्रेति तत्रातिव्याप्ति
 ता त्वप्रतीभूतकृतिविषयता शास्त्रेति धर्मविषयकेत्यर्थः फलं कृतं तथा विषयता शास्त्रेति भावः केचित्तु क्रियायादमेव साध्यता त्वप्रती
 भूतकृतिविषयता शास्त्रेति परं न वेदं प्रथमकृतिसाध्यत्वं क्रियाविशेषणं चार्थमिति वाच्यं कृतिसाध्यत्वं प्रकारकज्ञानस्य व्यापारो भूतया
 विकीर्णो हेतुपक्षे तस्य व्यापारो भूतवादिनी विकीर्णो हेतुसंवादि विकीर्णो यान्तत्प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वे अन्यथा व्यापारो भूतः तथा च वृ
 द्धादिविषयकविशेषादिविकीर्णो यामतिव्याप्तिवारणायैतद्विशेषणस्यावश्यकत्वादिसाहे। यत्कमिति यद्यपि पादं साधया
 मीमेवमाकारं च्छाया एव न तदनुव्यवसायस्य तथापि पादं कृत्या साधयामीत्याकारिकायां तस्य तदनुभवत्वात् कृतिसाध्यत्वं
 काकृतस्य नुभवसिद्धत्वादिसर्वं कृतिसाध्यत्वं न पादमिच्छामीति तदनुव्यवसायत्वादिति भावः। इच्छापादस्यादिच्छायाः
 सप्रकारकत्वादीच्छायाः तत्प्रकारकत्वादीच्छायास्तत्प्रकारकधीजन्यत्वनियमादिति प्रसिद्धार्थः गुह्यपेतादात्म्येन न

तादिप्रकारकविस्वादीच्छापास्तप्रकारकज्ञानाजन्त्याप्यभिचारवारणायसंवादीतोषादानंनवेवमपिकूटलिङ्गकस्थलेअभिचार-
तत्रानुमितिसामग्रीविरहेणाऽनुमितनुसन्नेरितिवाच्यं-कूटलिङ्गकस्थलेअनायत्यातदिच्छायाविषयांतरविषयकत्वकल्पनेनवि-
संवादकमनातनवेवसंवादिविकीर्षोपांतस्तज्जप्रवृत्तौचकृतिसाध्यतत्प्रकारकज्ञानस्यहेतुत्वेपिचिकीर्षोपासात्तमेप्रवृत्तिसामा-
न्येचकृतिसाधताज्ञानस्यहेतुत्वासिद्धिरितिवाच्यं-संवादिविकीर्षोदौकृतिसाध्यतत्प्रकारकज्ञानस्यहेतुत्वेसिद्धेयद्विशेषयोरिति
न्यायाच्चिकीर्षोदिमात्रप्रत्येवकृतिसाधताविषयकज्ञानस्यहेतुत्वेसिद्धेरितिभावःएवमग्रेपिकेचित्तयावत्प्रकारिकेच्छासातद्विषय-
कज्ञानसाध्यादितिनिष्पन्नःननुप्रकारतापर्यंतप्रवेशःमूलेपिस्वप्रकारकेसस्यस्वविषयकेसर्थःएवंवरजतादिप्रकारकविस्वादीच्छा-
यांनयमिवाहःतत्रतत्रयेदच्छाविशेषाविशेषकरजतप्रकारकज्ञानस्यहेतुत्वेपिस्वातंत्र्येयारजतोपस्थितेरेवकारणत्वात्तान-
चतत्रयेविस्वादीच्छायांस्वतंत्रोपस्थितेष्टतावच्छेदकसंसर्गाग्रहस्येवहेतुत्वात्तत्तत्कारणतावच्छेदकमेवतत्कारणमि-
तिअभिचारेदुर्वोरएवेतिवाच्यंकारणकारणतावच्छेदकसाधारणप्रयोज्यतत्पस्यसाध्यस्यनियमस्यवृत्तत्वात्तनवेवंप्रवृत्तपि-
कृतिसाधताज्ञानस्येककालावच्छिन्नेकात्मवृत्तितसंबंधेनेष्टसाधनताज्ञाननिष्ठकारणतावच्छेदकतमेवास्तुक्तःकारणत-
मितिवाच्यंरूपमाणकमेणातत्रयेसाधनतज्ञानस्यरक्षाविरोधितपारष्टसाधनताज्ञानस्यचिकीर्षोहेतुत्वासंभवात्पविशेषेणातज्ज-
न्यतारूपस्येवकृतिसाधताज्ञानप्रयोज्यतत्पस्यचिकीर्षोपांसिद्धेःनवेष्टसाधनताज्ञानस्याजनकतेपिबलवदनिष्ठाननुबंधितज्ञाननि-

चि.म.श.

प्रकाराणावच्छेदकत्वमेवापातिरिति वाच्यं। तस्य वदे सस्यैव रच्छा विरोधितया तत्तानस्य चिकीर्षा हेतुता सिद्धेऽवस्तुतस्तु विशेषणविशेष्यभावे
 विनिगमनाविहायुपस्थितेष्टतावच्छेदकासंसर्गग्रहवदृहीतासंसर्गक्षेत्रतावच्छेदकोपस्थितेरपितत्रपेविस्वादीच्छाजनकत
 याजसत्त्वसाध्यतामेव नियमघटकमिति नकोपि दोषरयादुः अतएव चिकीर्षायां सक्तिसाध्यताज्ञानसाध्यतादेरेवास्व
 कृतिसाधे सक्तिसाध्यतेन ज्ञातेष्टं वा पाततः वस्तुतोलाघवात्पादोमेकतिमान्भवतिसाकारिकासाध्यतासंसर्गाक
 तिप्रकारिकाश्चेव व्यापारेन तु कृतिसाध्यत्वप्रकारिका गौरवात्प्रकारोपूतसाध्यत्वस्याप्येकार्थसमवायादिव्यावृत्तसंबंधवि
 शेषस्य प्रवेसनीयतात्तत्र एव ज्ञानमपि साध्यतासंसर्गाकतिप्रकारकमेव हेतुरितितत्त्वं। यद्यप्युक्तनियमवत्तेन कृतिसाध्यता
 ज्ञानस्य हेतुत्वं साधितमेव तथापि पुनस्तत्तत्साध्यतापुनरनुवदन्ति न न्वितिरुपसाधनताज्ञानसाध्याकृतिसाध्यताज्ञानं विनापी
 यसाधनताज्ञानसाध्या यथा कृतैः निमित्तहेतुसंगतेः स्वकृत्यसाधे स्वकृत्यसाध्यतेन निश्चिते। स्वकृत्यसाध्यताज्ञानमिति स्वक
 त्यसाध्यतानिश्चय इत्यर्थः। कृतिसाध्यतासंदेहेपि प्रवृत्तेरनुभवावस्थाकृतासंसर्गः। नच कृतिसाध्यतासंशयेपि प्रवृत्तिस्वीकारे
 बहुविन्नमयायाससाध्येपि प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं तद्वदनिष्टाननुबधितज्ञानस्य विरोधितोदितत्वेच्छाप्रवृत्तौ भावादिति
 ध्येयं तदभावकरणत्वं कृतिसाध्यताज्ञानेन कारणत्वमपेक्ष्य कृत्यसाध्यतानिश्चयाभावत्वेन कारणत्वे गौरवादित्यर्थः न
 वाप्राप्तापत्तिश्च यानास्कृदितकृतिसाध्यताधीनमपेक्ष्य अप्राप्तापत्तानानास्कृदितकृत्यसाध्यतानिश्चयाभावत्वमेव लघ्निति वा

एम

चक्रति साधनाज्ञानाया प्राप्तापनिष्पद्येयवदनिष्टानुबंधितज्ञानोदयोदेवप्रहसभावसंभवान्नवतदनाहं दित तस्या प्रवेशा
 तस्वकृत्य साधनानि श्रयवत्तद्याद्यादिनिश्चयस्य प्रतिबंधकत्वावश्यं तया बहुतरकार्यकारणभावकृत्यता गौरवाच्चेति भावः
 केचित्तु ननु कृतिनियमवगादस्तु कृति साधनाज्ञानं हेतुः तथापि कृति साधनाज्ञानेन तस्य नरे न तमपि नुरूप साधनताज्ञानेन
 सर्वत्रेष्ट साधनत्वकृति साधनामविषयक सप्रदो संवनादेव विकीर्षयत आह न हि एष्ट साधनताज्ञानसाधेति न हि एष्ट साधन
 ताज्ञानमावच्छिन्नकृति साधनाज्ञाननिष्कारणता क्रमार्थः स्वकृत्यसाधो स्वकृत्यसाधनेन निश्चिरे विकीर्षयतेः केवलं एष्ट सा
 धनताज्ञानाच्चिकीर्षयतेः । कारणता उच्छेदकावच्छिन्नसत्तादिष्टा न तौ चोक्तनियममंगप्रसमादिति भावः । तदभावकारणं हि
 गौरवादिनिर्दुपपत्तिसंज्ञां कृत्यसाधनानि श्रयस्य प्रतिबंधकत्वे विपन्नकारणात् त एवादिष्ट साधनताज्ञानेन कृति साधनता
 नंतत्र केवलं एष्ट साधनताज्ञानाच्चिकीर्षयति हेतुं चोरे सपि गोष्ठं । उक्तनियममश्रुत्वा तस्य शंकेतेत्येतीमाहुः । ननु कृति साधना
 ज्ञानकारणतत्त्वसंनेष्टेव तिनमनमथा सिद्धत्वं च यं कृत्यं कृत्यसाधनाज्ञानाभावकारणतायां चानमथा सिद्धत्वं तानुमेवेति
 विपरीतगौरवमिति संकते अथेति श्रुत्वाः कृत्यसाधनानि श्रयाभावः उभयसिद्धः विकीर्षयतेः पूर्वमुभयसिद्धः असिद्धः विकीर्षयते
 विमुभयसिद्धः ननु वाच्यं तारदात्तकृति साधनाज्ञानतस्य सदापि लाघवं न कारणता उच्छेदकतायां विनिगमकमित्यर्थः । ननु
 गुह्यमहं पावच्छिन्नपदि प्रसूते मुभयवादि सिद्धं तदेव लाघवस्य कारणता उच्छेदकतायां विनिगमकतादिति भावः देवात्प्रतिबंधकवि

रहात्सा विकीर्णपूर्वकृतिसाध्यतायाः। बाधवावतादितिकृतिसाध्यताज्ञानतत्त्वमधुमवद्विषयविकीर्णपूर्वमुभयमतेसत्तादि
 सर्थः। रक्षायाश्चित्तप्रकारकसंवादी व्यापकज्ञप्रकारकज्ञानतत्त्वमधुमवद्विषयविकीर्णपूर्वमुभयमतेसत्तादि
 च। अपिचकृतिसाध्यताज्ञानप्रतिबंधकज्ञानानुपपत्तिसाध्यताज्ञानस्यविकीर्णपूर्वमुभयमतेसत्तादि
 तज्जनकीभूतज्ञानविघटकत्वेनज्ञानस्यतत्रप्रतिबंधकज्ञानोक्त्यर्थः। अत्र आप्तोदष्टोतमाह्याप्रिज्ञानविघटनद्वारेति। अनुमि
 तिजनकव्याप्तिज्ञानविघटकेसर्ग तथाचषधतप्रतिबंधकज्ञानंभवतितत्रजनकज्ञानविघटकमपिभवतीतिपथायमिवा
 रज्ञानमनुमितिप्रतिबंधकज्ञानंभवतितदनुमितिजनकव्याप्तिज्ञानविघटकमपिभवतीतिपथायमप्युक्त्याहकृतिसाध्यता
 निष्पत्त्यविकीर्णपूर्वप्रतिबंधकज्ञानतेनहेतुनाविकीर्णजनकज्ञानविघटकतसाधनेयस्यधर्मतावत्तात्कृतिसाध्यताज्ञा
 नत्वेवविकीर्णजनकतसिद्धिरितिभावः। नचजनकज्ञानविघटकत्वेनमथासिद्धत्वात्तदभावस्याहेतुतात्कृतिसाध्यता
 दृष्टातासिद्धिश्चेतिवाच्यंप्रतिबंधकत्वेनकाहसीभूताभावप्रतियोगित्वंकिंतुप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वंप्रयोजकत्वे
 चकारणातत्कारणावृत्तामथासिद्धिचतुष्टयगहिसेयतिनियतपूर्वदृष्टित्वंकारणातत्कारणासाधारणंहेतौज्ञानपदोपा
 सनादेवचविषयांतरसंवादीनयमिचारः साध्यज्ञानपदंजनकीभूतत्वाभावविघटकतयासिद्धसाधनवारेणयाधध एम
 पिस्वाभावस्यविघटकतपुतिबंधकत्वेनसस्यतथापिविघटकत्वेविरोधितामात्रमभिप्रेतमितिनेदायचस्तुतःसाध्यजनकज्ञानमि

सप्रज्ञानयदंस्वसूक्ष्मं ननु साध्यप्रविष्टमपि वस्तुगता तत्र ज्ञानेन न नवकृतस्य विवक्षितता विधत्तं च प्रतिबंधक तमेव त
ते का वच्छेदेनैकाधिकरणार्थित्वं विधत्तं अथ गुरुनये आवस्याधिकरणज्ञानरूपतया कृतसाधताज्ञानस्यापि कृतसाध
ताज्ञानाभावस्य ज्ञानात्मकस्य विरोधितया सिद्धसाधनापत्तेः नवकृतसाधताज्ञानाभावः केवलाधिकरणज्ञानात्मकः कृतसा
ध्यताज्ञानादिज्ञैवेति एककालावच्छेदेनैकाधिकरणार्थित्वरूपेण यदपि प्रतिबंधकतत्पविरोधितमेव साध्यप्रवेशनी
यमिति चेन्न तथापि काचित्कृतिसाध्यताज्ञानस्यापि केवलाधिकरणज्ञानात्मकत्वात् कृतसाधताज्ञानाभावरूपस्य कृत
साधताज्ञानाभावत्वेन चिकीर्षीजनकस्य प्रतिबंधकत्वं निवृत्तकृतसाधताज्ञानानामेवेति सिद्धसाधनापत्तेः तस्य च ज्ञा
नत्वेनाज्ञानकतादिवसितेन सदोष इति बोध्यं न चासाधुतज्ञाने साधकतज्ञानजन्यशब्धी प्रतिबंधके अभिचार इति वाच्यं
निराकांक्षत्वरूपसाधुतज्ञाने आकांक्षाज्ञानमादाय साध्यस्यापि सत्त्वादमथ दृष्टसाधतज्ञानस्य च प्रतिबंधकत्वे मानाभावात्
गुरुनये साधुतज्ञानस्य कारणताजन्यतयापि सिद्धो अभिचार इति वाच्यं गुरुनये सिद्धे प्रतिबंधकत्वात् तद्व्यावृत्तिप्रतिबं
धकताया गौहेतो निवेशाच्च अतएव सिद्धतज्ञानजन्यत्वाप्रतिबंधके सिद्धतज्ञानेपि मय्यभिचारः तद्व्यावृत्तिप्रतिबंधकताया
एव हेतो निवेशात् असिद्धतज्ञानजन्यत्वाप्रतिबंधके सिद्धतज्ञानेपि मय्यभिचारः तद्व्यावृत्तिप्रतिबंधकताया एव हेतो नि
वेशात् असिद्धतनिश्चयस्यापि रच्छिन्नत्वाभ्युपगमादाय तथापि वापस्यतिपक्षादौ मय्यभिचारः ननु तद्व्यावृत्तिप्रतिबंधक

ज्ञातोहेतोर्निवेशनोपेतिवाच्यं कससाध्यताज्ञानव्यभिचारज्ञानाभावयोरपि साध्याभावतयैवचिकीर्षानुमितोः प्रयोजकतया सद्-
 पासिद्धिदृष्टातासिद्धोरापत्तेः ननु साक्षादविरोधित्वेन सतीत्यनेन हेतुविशेषणीयत्वं विवाच्यं। साक्षादविरोधित्वं हि न प्रात्याभा-
 वतद्वा व्याधनवगाहितं प्रकृतेपितदसिद्धेः कससाध्यताज्ञानस्य विकीर्षप्रकारीभूतकृतिसाध्यताभावानवगाहितत्वा-
 त् अतएव नकारणीभूताभावाप्रतियोगितमपि प्रकृतेपितदसिद्धेः। पूर्वपक्षिणा कससाध्यताधिपः साक्षादेव प्रतिबंधकत्वा-
 भ्युपगमात् न च हेतौ प्रतिबंधकज्ञानतपदेन ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबंधकताशालिखितविरहितं वा यस्तत्प्रतिपक्षोद्वेगनि-
 श्चयत्वेन प्रतिबंधकत्वमिति वाच्यं। प्रकृतेपितदसिद्धेः उक्तपुन्याकससाध्यतानिश्चयस्यैव पूर्वपक्षिमतप्रतिबंधकत्वात्
 सिचेन्नहेतौ स्वग्राह्यविरोधित्वावगाहितज्ञानमिन्नतेन यत्परायविशेषणात्त्वपदं प्रतिबंधकज्ञानपरं चिकीर्षापाञ्चज्ञानमिन्न-
 त्वादेव संग्रहः विद्यतनीयज्ञानस्य प्रतिबंधप्रतिव्यभिचारनिश्चये सतीति विशेषणान्न दोष इति चेत् तद्विचित्रमुक्तोपादृशज्ञानं सं-
 शयनिश्चयसाधारणं यत्र प्रतिबंधकं तज्जतकीभूतं विद्यतपदेव तथा विषयसिद्धिः संशयसाधारणी नानुमितिप्रतिबंधिकाना-
 पिसिद्धतज्ञानसंशयसाधारणमिच्छाप्रतिबंधकं सिद्धतसंशये पीक्षादर्शनात् न च सिद्धतसंशये वद्विन्नमथावाससाध्ये-
 नेच्छेति तत्र तन्निश्चयस्य हेतुताद्यभिचारतिच्यंतत्रापि वलवदनिष्ठाननुबंधितनिश्चयविद्यतकतया साध्यसंभवात् न च
 वं कससाध्यतासंशयोपिन प्रतिबंधकरससिद्धिः तस्य प्रवृत्तिमात्राप्रतिबंधकत्वेपि निष्कंपप्रवृत्तौ तत्पत्वात्पक्षिणोपयोरिति न्याये

नचप्रवृत्तिसामान्येकृतिसाधनानामात्रस्यप्रयोजकत्वात्तच्चतानद्वयतसंशयेनिष्कंपप्रवृत्तिप्रतिबंधकेअभिचारः एवंतास्यसंशयेपि
शास्त्रप्रतिबंधकेतन्नामसिंकारनयेतास्यनिष्कंपस्यशास्त्रबुद्धावहेतुत्वादितिवाच्यंप्रतिबंधसमानविशेषकत्वेनतानविशेषणानादि
त्याहुः। स्वशास्त्रविरोधिकवगाहितंनुस्वयंयत्रयदभावः तद्याप्यतदवच्छेदकाद्यन्यतममवगाहते। तत्रतदवगाहितं संवादितत्वेनापि
हेतुयत्पदार्थोविशेषणीयः तेनेष्टमेदग्रहेप्रवृत्त्यादिप्रतिबंधकेतन्नेनअभिचारः संवादप्रवृत्तौवविशिष्टज्ञानमेवहेतुरितिसा
ध्यसत्तादेवनतामादायअभिचारः नचतथापिकूटलिङ्गस्यदेलिङ्गसंसर्गग्रहेलेगिकसंसर्गग्रहाधीनसत्तादिच्छाप्रवृत्तिप्रतिबंध
केष्टमेदग्रहेजननीभूतविशिष्टज्ञानविषयकत्वाभावाद्वाभिचारइतिवाच्यं। विशिष्टज्ञानस्यसंवादीच्छाप्रवृत्तिहेतुत्वेनानांयस्यातत्रापी
च्छाप्रवृत्त्याविषयांतरविषयकतकत्वेनः विसंचादितस्यैः स्वीकारादितिदिक्अन्यथाएतादृशआप्तनंगीकारेसकृत्साधयेत
तिदृष्टांतार्थेअनिष्टसाधनतद्वत्तदनिष्टसाधनतउपेक्षास्यतेः। तिसंसादाह। उपेक्षणीयतदृष्टसाधनतवच्छेदकरूपशस्यतं
। निष्कृत्तंरूपलोपधानस्यतदसंनयोर्भेदः। अयंरूपलोपधानंप्रतिबंधकमितिनअर्थतेतिबोध्यंप्रतिबंधकंविचीर्षाप्रतिबंध
यकं। क्रियाज्ञानमेवेवेकारणरससाधनताज्ञानवच्छेदः सौंदरीयमतमवत्तंआश्रयितितन्निमित्तमनरतिवाचित्वात्त्वोचकत्वा
त्तत्तच्चविचीर्षापदस्ययोगिकत्वपक्षेविचीर्षापदस्यखंडरूपत्वपक्षेत्वात्तद्वत्ताद्यवादितिकृतिसाध्यतत्प्रकारकेच्छातापेक्षयाक
तीच्छात्वस्यप्रवृत्तिनिमित्तस्यप्रवृत्तिहेतुतावच्छेदकस्यवास्तव्यत्वादित्यर्थः। विचीर्षाविचीर्षापदप्रतिपाद्यापवृत्तिहेतुरितिदृष्टीवेष्टेतिदृष्टि

वि. पा०

भवतिती-चेवेत्यर्थः ३४ साधनताज्ञानात् ३४ साधनताज्ञानमात्रात्कृतिसाधनताज्ञानं विनापि साधनताज्ञानादित्यावत्तत्र कृतिसाधन
त्वाप्रकारतया कृतिसाधनता निम्नपक्षाप्रतिबंधकतया च कृतिसाधनता निम्नपक्षाप्रतिबंधकतया च कृतिसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वे माना
भावादिति भावः अत्र हा हि भवतिती-चेवेति प्रमाणाङ्गकोटिः गुह्यनयेदृष्टिसाधनं सुखं भवतिती-चेव विशेषणतया सुखं तन्मिव
इति मपि विषयी करोति तत्तुराष्टिर्भवतिती-चेवेति चेन्न कृतिसाधनत्वाप्रकारके च्छाप्रतिसुखतदः स्वाभावतः प्रकारकज्ञानयो
हेतुत्वेन कृतिसाधनत्वाप्रकारकोपापे च्छायाः अलीकतारदृष्टिसाधनं सुखं भवतिती-च्छायातु सुखदृष्टिसाधनत्वज्ञानमेव हेतुरिति मं
तये। बहिर्नासाधयामीति वदितिसाधनप्रकारिकाया इति शेषः। अनुभूयमानायाः नियतमनुभूयमानायाः सनंतावाच्यत्वेन।
सनंताप्रतिपाद्यत्वेन। गौरवेशाप्रवृत्तिनिमित्तगौरवेशाप्रत्याख्यातुमशक्यत्वादितिकारणाज्ञायाः प्रत्याख्यातुयशक्यत्वादिसर्थः। त
थावचिकीर्षोपराप्रतिपाद्यापि साप्रवृत्तिहेतुरिति भावः। अन्यथातिरैकाभ्यां प्रामाणिकत्वात् गौरवमपि न दोषायेति बोध्यं। प्राधान्ये
नेति विशेषणतयेत्यर्थः। अप्राधान्येन विषयतस्य तत्र द्वितीयार्थत्वेपाकत्वं चिकीर्षतीत्यपि प्रयोगावज्ञेति भावः। ननु कतेरिति अतो
न कतीच्छा चिकीर्षोपराप्रतिपाद्येति भावः। ननु पाकं चिकीर्षतीत्यत्र पाकस्य विशेषणतया च्छाविषयतमनुभूयतेत्युक्तं सनमत्ययस
मभिया। तदधातो रिच्छा विशेषणवाच्यत्वेन धातुर्थस्य विशेषणतात्पर्यत आह। धातोश्चेति। प्रकारवाचितमिति। ननु विशेषणवाचितमि
ति शेषः। प्रकारश्च प्रकृते कृतिसाधनसाधनतासंज्ञा कृतिर्वा आधेतुलक्षणादिकं शरणमित्यन्यदेन तपद्यपि धातुर्थः कृतिरेव तत्प्रकारि

एव

केवलात्मनेननुकृतिसाध्यतमकारिकारिकालक्षणैकमेवैवाभावात्तथापिसाध्यसंबन्धेनकृतिसकारिकेच्छेवचिकीर्षोपपन्न
तिपाद्याकारणमपीतिदृश्यंभोजनस्यविशेषणतयेतिआहन्विषयकभोजनमकारेच्छाप्रयत्नव्यवधादितिभावःननुकृतिसा
ध्यतमकारेच्छायाःनियमतःकृतिपूर्वमनुभवसिद्धत्वेनसाधयतिहेतुःअवच्छेदकमोखात्किंतुकृतीच्छेवदृष्टसाधनाज्ञानेनतस्याः
विप्रवृत्तिरुर्वसंभवात्तवेवकिंथायादृष्टसाधनतादिज्ञानेपिहकृतेरिष्टोपापतादिज्ञानात्प्रवृत्तापत्तिरितिवाच्यंइष्टान्त्रयमथातवा
पिहकृतेरिष्टानुनकृतादिज्ञानस्यायामपिकिंथायादृष्टजनकतादिज्ञानात्प्रवृत्तापत्तेस्तुतस्यादिसत्तत्वात्तद्वदृष्टसाधनत्वेनेतिदृष्टसा
धनतत्त्वज्ञानेनेत्यर्थःवृत्ताविवेतिप्रवृत्तिपूर्वमितिशेषःकरोतीतितादृशानुभवसाधनेनेत्यर्थःज्ञानविकीर्षोप्रवृत्तीनामितिप्रवृत्ताप्रवृत्तिका
रणज्ञानविकीर्षयोःसमानविशेषकत्वविषयीकरणमित्यर्थःइदमुपलक्षणातिप्रसंगमंगायतदिशेषकतोतदनुकूलकृतीच्छाया
वेहेतुतायावक्तव्यतात्ताकावक्तव्यताच्छास्त्रेकृतिसाध्यतमकारिकेच्छायाःसमशरीरेतन्नाद्यवगोक्षमपिनास्तीत्यर्थः
परपक्षमतिसेवमात्रंशेकतेअथतिकृत्यासाधयितुमितिहकृतिसाध्यतमकारिकेत्यर्थःसाविकीर्षोविकीर्षितस्यपादस्यतिचिकीर्षोविषयता
वेदरूपपादतावच्छिन्नस्येत्यर्थःअन्यतःसिद्धोअन्यतःसिद्धतयैसापाकृतमकारिकानायगच्छेत्तन्नजायेततदापिजायेतेतिथावताउपा
यविशेषसाध्यत्वेनेतिरक्षापापसाध्यतमकारिकेत्यर्थःउपायोदराधीनतिउपायोदराधीनसिद्धतज्ञानेनेत्यर्थःपीयेतिधनलाभस्यपी
यासिद्धतज्ञानेनेत्यर्थःप्रतिग्रहेणानिमित्तिग्रहसाध्यतमकारिकधनलाभेच्छेत्यर्थःअनिवृत्तेःउपत्यनिवृत्तेःउपत्येतिपावततेथाचतद

नि. म. श.

यापसाध्यतमकारके च्छां प्रतिपद्यतः सिद्धज्ञानेनैव प्रतिबंधकतया उपायांतराधीनसिद्धज्ञानेनैव प्रतिपद्यतः सिद्धज्ञानेनैव प्रतिपद्यतः सिद्धज्ञानेनैव प्रतिपद्यतः
 इति भावः। स्वविषयसिद्धतयेति स्वविषयतावच्छेदकवच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धज्ञानस्य सार्थः। पाकत्वेन रूपसम्पदाकृतिसाम्येच्छातदापाक
 तावच्छिन्नस्याप्यतः सिद्धावपीच्छाविच्छिन्नसाम्येच्छातदापाकत्वेनैव प्रतिपद्यतः सिद्धज्ञानेनैव प्रतिपद्यतः सिद्धज्ञानेनैव प्रतिपद्यतः
 यथाश्रुते पाकं कृत्वा साधयामीतीच्छा अन्यतः सिद्धपाकाविषयतया तसिद्धेति निश्चेत्ते ननु पादनात् ननु तस्याप्यतः सिद्धपाकाविषय
 यः यद्विद्वत्साधकारकेच्छाया अनभ्युपगमादिति वा च्यंतयापि पाकस्येणास्यतः सिद्धपाके सिद्धज्ञानेनैव प्रतिपद्यतः सिद्धपाकाविषयतया
 रापत्तेस्तदावस्यात्तमिन्नप्रकारकस्यापि सिद्धज्ञानस्य प्रतिबंधकतायाश्च सिद्धत्वे च कचिदसन्नत्वे कचिद्विद्यमानत्वे कचिच्चक्षेत्रे
 साध्यताविरोधिरूपेण वादः स्वप्रागभावाद्वा प्रतिबंधकाभावकृत्येदुत ताच्च नाननुगमोदाधाय नैव सिद्धेया मांशे कथमिच्छति
 वा च्यंतत्रयामादित्वा मस्यासिद्धयेवेच्छाविषयता ननु ग्रामांशे रिति भावः। उपायेच्छा विरोधित्वा तत्र उपायेच्छा नुसारप्रयत्नकत्वात् प्र
 लेच्छाविच्छेदस्य प्रतिबंधकताभावेन यथाश्रुतासंगतेः तत्र चिकीर्षितस्य पाकस्याप्यतः सिद्धज्ञानेनैव प्रतिपद्यतः सिद्धज्ञानेनैव प्रतिपद्यतः
 स्य सिद्धज्ञानात् विषयसिद्धज्ञानेनैव प्रतिपद्यतः सिद्धज्ञानात् फलेच्छा विच्छेद इति भावः ननु स्वविषयतावच्छेदकावच्छेदविशेष्यताकसिद्धज्ञानेनैव प्रतिपद्यतः
 ज्ञानेनैव प्रतिपद्यतः स्वज्ञानेनैव प्रतिपद्यतः। न च तद्वर्मे प्रकारकतद्वर्माप्रविशेष्यकेच्छाप्रतितादृशसिद्धज्ञानेनैव प्रतिपद्यतः सिद्धज्ञानेनैव प्रतिपद्यतः
 वादिशब्दाः संग्रहात् अथ तद्वर्मे प्रकारकेच्छाप्रतिपद्यतवच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धज्ञानेनैव प्रतिपद्यतः सिद्धज्ञानेनैव प्रतिपद्यतः सिद्धज्ञानेनैव प्रतिपद्यतः

राम०

स्वयमेविकीर्णनस्यादिति वाच्यं । तदानीं स्वीयपाकतादिरूपेण ब्राह्मणस्य चिकीर्षोऽप्यदात्तपाकतत्त्वेण तदनुपादादिति चेन्न ग्रामस्वत्वे भवति सा
दिसिद्ध्यामादिगोचरेच्छायां ग्रामतादिरूपेण सिद्धतज्ञाने विज्ञायमानायां अभिचारतत्त्वात् तद्विरागुपादानेच्छायां अभिचारस्य सिद्धतज्ञान
दशायां तदनुपादाने गमेतदानीं प्रवृत्तेरप्यपलापप्रसंगात् उपादानेच्छायाः प्रवृत्तौ हेतुत्वात् अतएव तद्वर्गप्रकारत्वात् तद्विज्ञानमुख्यविशेष्यताकच्छा
प्रतिषेधप्रकारकत्वात् तद्विज्ञानविशेष्यताकसिद्धतज्ञानं विरोधनात्तोग्रामस्वत्वे भवति निसिद्ध्यामादिगोचरेच्छायां अभिचार इति कस्यचित्प्र
सवितमप्यपाकतत्त्वात् तद्विरागुपादानेच्छायां अभिचारतत्त्वादि रूपेण सिद्धतज्ञानदशायां भवति साध्यः पाकभवनिति चिकीर्षोऽप्यदा
नुपादवद्वृत्तादिरूपेण सिद्धतज्ञानदशायां भवति निसिद्ध्यामादिगोचरेच्छायां अनुपातिप्रसंगाच्च । मैवं तद्वर्गप्रकारकच्छायां प्रति
तद्वर्गप्रकारकसिद्धतज्ञानस्य प्रतिषेधकत्वात् उद्देश्यत्वं भवति सादिपदाभिरप्यमाने विषयताविशेषः । ग्रामस्वत्वे भवति सादौ तु ग्रामादिर्नो
देषः किंतु तत्स्वमेव । एवं तद्विरागुपादानेच्छायां भवति निसिद्ध्यामादिगोचरेच्छायां उद्देश्यत्वं तद्वर्गप्रकारकच्छायां प्रतिषेधकत्वात् तद्विज्ञान
तादिरूपेण सिद्धतज्ञानदशायां भवति निसिद्ध्यामादिगोचरेच्छायां अनुपातिप्रसंगाच्च । अतएव तद्वर्गप्रकारकच्छायां प्रतिषेधकत्वात् तद्विज्ञान
प्रसवता सापाकतादिरूपेण सिद्धतज्ञाने देवायैति यस्यासुखकृति साध्याकतादिरूपेण सातु सुकृति साध्याकतादिरूपेण सिद्धतज्ञाने देवायै
तीति विभागः । तादृशविलक्षणविषयतानं गीकारे तु तत्तद्विज्ञानेनैव प्रतिषेधता प्रतिषेधकता तु तत्तद्विज्ञानेनैव साध्याकतादिरूपेण सिद्धतज्ञाने देवायै
विशेष्यताकसिद्धतज्ञानेनैव तत्तद्विज्ञानेनैव साध्याकतादिरूपेण सिद्धतज्ञाने देवायै तत्तद्विज्ञानेनैव साध्याकतादिरूपेण सिद्धतज्ञाने देवायै

वि.म.श.

नतं च त्रपाक तत्प्रेतमदौ तत्र पाक तत्प्रकारक सिद्ध तन्धिपेव सायगच्छति। वत्र स कृति साधनतादिना तद्वगंतं तत्र तदवच्छिन्न सिद्धे वेति
विभागः तेन प्रतिग्रह साधनता मत। स्पष्टसाधनता वच्छेदक तत्प्रकारक तरेण तन्नाभेपिन तदयगमः नव सिद्ध तन्नाभेपिन तदयगमः नव सिद्ध तन्नाभेपिन तदयगमः
यमानां घट पागादि साधन प्रवृत्ति न न कपालाद्युपादानेच्छायां अभिचार इति वाच्यं। गुरुनये उपादान निश्चि कीर्षा विषय सा
धनता ज्ञानस्य साक्षो देव प्रवृत्ति हेतु तेन तादृशेच्छा यो मानाभावात्। तच्चाग्रे स्फुटी भविष्यति एवं न्यायनयेपिन तत्र थापियथा पाक त
ह्येपोष्ट साधनता ज्ञानाति कृति साधन प्रकार कत्तान स ह क ता त्पाकः कृति साधो भवति तीच्छा तथा ग्राम साक्षि ह्ये सा सिद्ध ग्रामादा विष्ट
साधनता ज्ञानात् स्वीय सत्प्रकारक साधन स ह क ता त्ग्रामो मिस्व त्वान भवति सिद्ध ग्रामादि विष्टे केच्छा सत्तो गच्छा मा वा न तत्र अभि
चारः ग्राम साक्षि ह्ये सा सिद्ध तन्नाभेपिन तदयगमः नव सिद्ध तन्नाभेपिन तदयगमः नव सिद्ध तन्नाभेपिन तदयगमः नव सिद्ध तन्नाभेपिन तदयगमः
ता ज्ञानस्य प्रवृत्ति तेन हेतुतया ग्राम तत्प्रेत साधनता ज्ञानात् तादृशेच्छा या साक्षि ह्ये सा सिद्ध तन्नाभेपिन तदयगमः नव सिद्ध तन्नाभेपिन तदयगमः
ग्रहात्। घट पागादि साधन प्रवृत्ति न न कपालाद्युपादानेच्छायां अभिचार इति वाच्यं। गुरुनये उपादान निश्चि कीर्षा विषय सा
अभिचार एव दुर्गता च अन्यथा चि कीर्षा विषय साधनता ज्ञानस्य लोकि कृत्य क्षम वा विशिष्टेपि यत्रेच्छा तत्रैवोपादान तया प्रवृत्ति
ति यत्रेच्छा तत्रेति नियमानुपपत्तेः न्यायमो नां सा सिद्धांतस्य च युक्ति विह्वलेनानुपादेयत्वादिति संक्षेपः ननु तथापि तत्र पाक तदोदन
ताभ्यां सामान्यतः सिद्धा कृत्य नोदनयो रस ह त्ग्रहात् पाक तदोदनताभ्यां पाकादभ्येति च्छा मास्तु आदनां तत्र प्रकारकोदेनेच्छाया पाका

शम०

तस्य कारकपाकान्तरविकीर्णतुल्यादेतत्तत्राह अयोस्तेच्छायामिति श्रौतं नंतरत्वं प्रकारकोदनेच्छायामित्यर्थः प्राक्चिकीर्णपाकांतरत्वं
प्रकारिकायाकांतरविकीर्णप्रत्युत्पत्तिपाकतावच्छिन्नस्यान्यतः सिद्धतज्ञानदशायामिति शेषः । असिद्धतादिति पाकस्य सिद्धतज्ञाने
विषयकानुकूलकृतौ सिद्धताज्ञानादित्यर्थः कृतिविषयसिद्धत्वेति कृतिविषयस्य पाकादेः सिद्धतधीत्यर्थः न विरोधिनो न कृतिविष
यकेच्छाविरोधिनो नैवं धनलाभतत्त्वेण धनलाभे प्रीत्या सिद्धतज्ञाने सुखसामान्यरूपफलेच्छाजन्या धनलाभतत्त्वेण धनलाभे
प्रतिग्रहसाध्यतत्त्वात्कारकेच्छाप्रियाजायतां स्वविषयतावच्छेदकावच्छिन्नधर्मिताकसिद्धतज्ञानसत्तात्प्रतीत्या धनलाभन्यसु
खसुखतत्त्वात्कारकसिद्धतज्ञानसत्तेन सुखसामान्यरूपेण फलेच्छाविच्छेदस्येति पक्षे प्राप्तिमाह प्रीत्या धनलाभेति धनलाभतत्त्वे
साधनलाभे प्रीत्या सिद्धतज्ञाने इत्यर्थः तदधिकारोच्छेदितदधिकसुखतत्त्वात्कारकफलेच्छाजन्या तदधिकधनलाभेच्छेत्यर्थः न वि
च्छिद्यतेऽयद्यते तस्य तद्वर्गवच्छिन्नस्य असिद्धतात्सिद्धतात्सिद्धताज्ञानात्तरत्वेच्छायाश्चेति तदधिकसुखतत्त्वात्कारकतत्त्वेच्छायाश्चेत्य
र्थः धनमात्रार्थिनश्चेति धनमात्रार्थिनश्च प्रतिग्रहेण तल्लिप्ता प्रीत्या तत्त्वाभावेनास्तेवेति योजना धनमात्रार्थिनलाभतावच्छिन्नविशेष्यताक
प्रतिग्रहसाध्यतत्त्वात्कारकेच्छाप्रियातत्त्वाभावे धनलाभतावच्छिन्नविशेष्यका प्रीतिसिद्धतज्ञानेनास्तेवनभवेत्येत्यर्थः धनमात्रस्य सिद्धता
दिति धनलाभतावच्छिन्नस्य सिद्धतज्ञानादित्यर्थः । ननु धनलाभतत्त्वेण प्रीतिसिद्धधनलाभरूपेण प्रीतिसिद्धतज्ञानेन तु प्रतिग्रहसा
ध्यधनलाभेति तत्र न्यथाख्यायापत्तेः तथा च तत्सन्धेधनलाभतत्त्वेण प्रतिग्रहसाध्यधने प्रतिग्रहसाध्यतत्त्वात्कारकेच्छायां किं वाचकमित्यत

चि-म-३ आह किं विद्वि शेषसिद्धौ वेति । सामान्यधर्मप्रकारक्योक्तं विद्वि शेषनिष्ठसिद्धतज्ज्ञानेनैवेत्यर्थः सामान्येच्छाविच्छेदश्चेत्यतस्तदेष विद्वत्सामान्यध-
 र्मादेश्यतावच्छेदकेच्छानुसारस्यर्थः अनुसामान्येच्छाप्रति सामान्यधर्मोवच्छिन्ना सुपावतीषु व्यक्तीषु तत्तद्व्यक्तितेन सिद्धतज्ञान-
 मेव विरोधिननु सामान्यधर्मप्रकारेण यत्किंचिद्व्यक्तिभावे सिद्धतज्ञानमित्यत्र आह अन्वयेति प्रातिविच्छेदरूपेण सर्वसुव्यक्तियुसिद्ध-
 तज्ञानस्यैव विरोधितस्यर्थः सकलस्वविषयसिद्धेरिति । सोऽदृश्यतावच्छेदकपाकत्वादिसामान्यधर्मोवच्छिन्ना सुपावतीषु व्यक्तीषु प्राति-
 विच्छेदरूपेण सिद्धतज्ञानस्यस्यर्थः तद्विच्छेदो न स्यादेवेति सिद्धतज्ञानप्रयुक्तपाकत्वादिसामान्यधर्मोदेश्यतावच्छेदकेच्छाविच्छेदः
 कापि न स्यादित्यर्थः । केचित्तु ननु सामान्येच्छा यो सामान्यधर्मप्रकारेण सामान्यधर्मोवच्छिन्ना सुपावतीषु व्यक्तीषु सिद्धतज्ञानमेव
 विरोधीयत आह अन्यथेति पावतीषु व्यक्तीषु सामान्यधर्मप्रकारकसिद्धतज्ञानस्यैव विरोधितस्यर्थः सकलस्वविषयसिद्धेरसंभवेन
 तिस्रविषयतावच्छेदकपाकत्वादिसामान्यधर्मोवच्छिन्ना सुपावतीषु व्यक्तीषु सिद्धतस्याधितत्वेनेत्यर्थः तद्विच्छेदश्चेति अन्यथा व्यासा-
 यसा सर्वत्र सिद्धतज्ञानस्यासंभवादिति भावः साहुः अनुकार्यकारणभावापन्नानां ज्ञानेच्छाकृतौ नो एकविशेषकतानुभवोऽसिद्ध-
 तया चलाघवात् सकृतीच्छातेनैव कारणान्न न वातिप्रसंगमगापतद्विशेष्यककृतौ तदनुकूलसकृतीच्छाया एव हेतुतायावत्कृत्या
 तपाका नुकूलसकृतीच्छात्सकृति साधप्रकारकपातेच्छातयोः समशरीरता न्नलाघवोऽस्ति त्रिवाच्यतावतापि विनिगमनाविहे- ५५०
 णात्तेन हेतुतायादुर्गतात्तन्न च कानुकूलकृतेच्छाया हेतुतेन्याय्येच्छाद्वारा प्रवृत्तिप्रतिपाका नुकूलकृतौ प्रसाधनताज्ञानस्येते

तत्र सक्तौ प्रवृत्तिप्रतीष्टसाधनताज्ञानस्य कार्यकारणभावे कारणतावच्छेदकगौरवपाकेष्टसाधनताज्ञानतापेक्षपापाकानुकूलकतीष्टसा
धनताज्ञानस्य गुरुतादिति वाच्यं। प्रवृत्तिप्रतिरुष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वपि सति विरहात् रूचये गोपक्षीयात् तात्कृतौ च प्रतिवृत्त
तीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतापास्तवापि संभवात् तत्र पाकेष्टसाधनताज्ञानस्य अवेदस्य सद्युक्तविप्रवृत्तिप्रतिरुक्तिसाध्यतप्रकार
कज्ञानस्यापि पृथक् कारणतकमेव गौरवाच्च न च तवापि रूकतिविशेषात् कथं कानुकूलतप्रकारकज्ञानस्य हेतुताज्ञानतुल्यमिति वा
च्यं तस्य पृथक् हेतुत्वविरहात्। या कानुकूलकतितप्रकारेण तादृशरूकतिविशेषाच्छेष्टसाधनताज्ञानत्वेन हेतुतादिष्टसाधनताज्ञानस्य हे
तुतापामेव तस्य प्रवृत्तिप्रतिरुष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतादिष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुताज्ञानतुल्यमिति वाच्यं तस्य पृथक्
हेतुत्वसंदानुनावच्छेदकलाघवसंमानावपि रूकतिसाध्यपानेष्टसाधनताज्ञानतपाकानुकूलरूकतिसाध्योष्टसाधनताज्ञानतयो
समशरीरतादिसरसादाहवस्तुतस्ति निरुष्टापापत्वं च भातमिति न न स्वमतेरुष्टापातमानाभिधानमनुपयुक्तमिष्टसाधनताज्ञान
स्य रूकतिसाध्यतप्रकारकेच्छापामहेतुतादिति वाच्यं न्यायनयेतुस्य सामग्रीकतसंपादनापतदभिधानात् स्वमतेरुष्टसाधनताज्ञान
नस्याहेतुतापेक्षया युक्तादिष्टसाधनताज्ञानविशिष्टरूकतिसाध्यताज्ञानहेतुतादिष्टसाधनताज्ञानस्य कारणतावच्छेदके तेनापेक्ष
तताच्च तयोपेक्षताभावात् तादृशक्रियाद्वारेति रूष्टप्रतिकृतेः साक्षात्साधनतस्य बाधिततत्तस्य क्रियायामिष्टापापतमग्रहीतात्पदे
ग्रेहतादिति भावतद्वेधात् तादृष्टसाधनतागोधात् विरुद्धात्वेन रूकतिसाध्यतप्रकारकेच्छात्वेन कृतीच्छात्वेन कृतीच्छात्वेन कानुकूलकती

वयेवेति वाच्यं चैकता विसर्गं योऽयं तथोच्यते ताविव कृतिविषयेऽप्यर्थः रक्षी केति चिकीर्षा विषयतस्तस्योपाधुदेव्यकसिद्धवृष्टिगोचरे चैक
र्थः तत्र न तस्योपाधिसाधनं ज्ञानस्यापि परेण विहेतुत्वोपगमादिति भावः गौरवात् कृतिमाध्याकस्य कारणतावच्छेदकत्वे गौरवा
त्संयाकः परंपरया। कृतिविज्ञानेऽर्थः। चहिना साधयामीति वदिति उपाधिविशेषसाध्यत्वं प्रकारिकेति शेषः इह साधनताज्ञानादेवे
ति न तु तदवच्छेदेन साधनताज्ञानादिसर्थः कारणमावश्यकमिति च न यथा कृमसाध्यताज्ञानेऽपि चिकीर्षावत्तेरित्युक्तत्वादिति भावः न
नु प्राणपंचकसंचारदौ जीवनयोनि कृतिसाधयताज्ञानेऽपि चिकीर्षाप्रवृत्त्यापत्तिरित्यत आह कृतौ चेति विशेषः विशेषां तथा च चिकीर्षा
धीन कृतिसाधयताज्ञाने हेतुः जीवनयोनि कृतिश्च न तथेति भावः जीवनयोनीति जीवनयोनियमत्वेन कृतिसेन वा जीवनयोनि कृति
साधयताज्ञानेऽर्थः इदमुपलक्षणां निवृत्तिसेन कृतिसेन वा निवृत्तिसाधयताधमेवेत्यपि बोध्यं नु प्राणसंचारेण प्रवृत्तिर्यायते तस्या
प्राणवृत्त्यादानेऽपि विषयीत्युपादानप्रत्यक्षाभावादेव न प्रवृत्तिरिति वाच्यं। प्राणवहनायापित दुपादानसंभवात् तस्याभियातद्वा
रा प्राणसंचारजनकत्वात् तन्मते प्राणस्यापि प्रत्यक्षता भुवगमावृत्तवृत्तिसाधयता विगकृति साधयताज्ञानस्य वि
शेषसाधयताज्ञानेऽपि चिकीर्षाप्रवृत्तिरिति वाच्यं तत्रापीह साधनत्वेन तदुमेन वा तल्लिङ्गककार्यताज्ञा
नस्यापि संभवात् न चेष्टापत्तिः जीवनयोनि कृत्सादिसाधयताज्ञानदशायां चिकीर्षाकृतोः सर्वानुभवविद्वत्सादिति भावः॥ अत्र मिश्राः
प्राणपंचकसंचारस्य चिकीर्षाप्रवृत्तिविषयत्वरूपयोग्यतात्प्राणपंचकसंचारत्वरूपविशेषतावच्छेदकान्तर्भावेन चिकीर्षाप्रवृत्ति कृतिसाधय

वि. म. श.

तज्ज्ञानानोकार्पकारणभावस्य क्वचिदप्यकल्पनात्कृतिसाध्यताज्ञानस्यविषयनिवृत्तया हेतुत्वपक्षेपि स्वरूपा योग्यविशेष्य आहतविशेष्यताया
 एवकारणतावेदेकप्रसासन्नित्वाजीवनयोनिकृत्सादिसाध्यताज्ञानेपितप्राणपंचकसंचारेप्रवृत्तिरितिचिकीर्षाधीनत्वंविशेषणानोपा
 दयमेव अन्यथाचिकीर्षाधीनत्वविशेषणोपादानेपितदधीनकृतिसाध्यत्वस्यैवप्रमातृप्रवृत्त्यापत्तेर्देवीरत्नादित्याहः तदसत्कृतौचिकीर्षा
 धीनत्वाविशेषणोपेवह्येताप्राणपंचकसंचारेप्रवृत्त्यभावोपपादनेपिद्यत्तदौकृत्तित्तेनजीवनयोनिकृत्सादेः साध्यताप्रमातृप्रवृत्त्यापत्ते
 र्देवीरत्नात्प्रवृत्ताघेतर्भावेनकार्पकारणभावस्यावश्यकतात्तन्निवृत्तिविशेष्यतायाः स्वरूपा योग्यव्यावृत्तत्वाव० नवेष्टापत्तिरनुभव
 विरोधात् अन्यथाप्राणपंचकसंचारेपौष्ट्यापत्तिर्भवति न हि तस्य स्वरूपा योग्यतेः तुभवातिरिक्तप्रमाणमस्ति आहार्यप्रवृत्तश्वास
 प्रश्वासदशायाप्राणसंचारेपिचिकीर्षाप्रवृत्त्यनुभूयमाणा तथाप्राणसंचारस्य स्वरूपा योग्यत्वविरोधाच्चनचैवचिकीर्षाधीनत्वविशे
 षणेपितदधीनकृतिसाध्यत्वस्यैवप्रमातृप्राणसंचारेप्रवृत्त्यापत्तिर्देवीरितिवाच्यं तन्नानापसादशपत्तेरेवकारणत्वात्जीवनयोनिकृ
 तिसाध्यताज्ञानदशायामिष्टापत्तेः सर्वानुभवविद्वत्तेनाशक्यतात् अन्यथैतादृशानुभवविवादेकार्पकारणभावव्यवस्थेवनस्यात्
 । नचकृतितेनकृतिसामान्यसाध्यताज्ञानतेनैवहेतुत्वंजीवनयोनिकृत्सादिसाध्यताव्यावृत्तप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः कारणतावेदे
 एकप्रसासन्नित्वाचनोक्तातिप्रसंगइतिवाच्यं तथासुतिनाद्यवार्त्तज्ञानतेनैवहेतुत्वोचितत्वेनकृतिसाध्यत्वविषयकतांतर्भावस्यापि व्यर्थ एव
 तापत्तेः जीवनयोनिकृतित्वाववृद्धिर्नजीवनयोनिकृत्सादिसाध्यताव्यावृत्तकृतिसाध्यताविशेष्यकारकतानिरूपितविशेष्यतायाः प्रत्या

सन्निभाभ्युपगमेनैवातिप्रसंगमंगसंभवात्प्रवृत्तिसाध्यताभ्यात्प्राणसंचारेप्रवृत्तिसाध्यताविष्टप्रकारतानिह्यि
तविशेष्यतायाप्रत्यासन्नितत्ताभापेवकृतिसाध्यताविषयकत्वांतर्भावइतिवेतर्हिप्रवृत्तिवच्छिन्नप्रवृत्तिसाध्यतानिष्टप्रकारतानिह्यि
यितविशेष्यतायाः प्रत्यासन्नितत्ताभापचिकीर्षाधीनतापादानस्यापिस्वार्थकत्वादितिकृतं पक्षे क्तिनेनेतिकृतिसाध्यतेनिकृतिसाध्यते
सतीष्टसाधनताज्ञानस्यहेतुतापक्षेपीत्यर्थः ननुवस्तुगत्याचिकीर्षाधीनकृतिसाध्यताज्ञानहेतुः चिकीर्षाधीनकृतित्वेनतत्सा
ध्यताज्ञानेतिविकल्पदृष्टपतिनान्वितिः उपलक्ष्यतातेपरिचापकमात्रज्ञानविषयतयाकारणात्तच्छेदककोट्यप्रविष्टतरतिथा
वत्तुपलक्ष्यमात्रगतेतिचिकीर्षाधीनपदप्रतियोगमात्रनिष्ठेत्यर्थः मात्रशब्देयावदर्थकः अतः प्रमेयत्वादिवारणायअनतीतिकृतिसा
ध्यकृतित्वस्यअतिप्रसंगात्तुजीवनयोनिपत्तिसाधारणत्वात्तत्तत्कृतिविशेषाः तत्रतत्कृतित्वेनतत्तत्कृतिविशेषाः उपलक्ष्याः का
रणतावच्छेदकप्रविष्टतयाचिकीर्षाधीनपदप्रतियोगाः अन्यथाप्रमेयत्वादिक्रकारकज्ञानमादायातिप्रसंगादितिभावः तदननुग
मात्तत्रतत्कृतितानांज्ञानात्प्रवृत्तमननुगमः प्रवृत्तिसामान्येयमिचारः विशेषणत्वेज्ञानविषयतयाकारणात्तच्छेदककोट्यप्र
विष्टतप्राप्तानिकंगोरवंनदीवायेतत्तत्प्राप्तमाणाभावाच्चेतिननुयथोक्तातिप्रसंगवारणान्यथानुपपत्तिरेवमानमित्सूचेदेवा
तरमाहकिंचेतिसांध्यावस्थायाः साध्यतविशिष्टायाः सिद्धावस्थसाधनतेतिमिद्वतादशमात्रवृत्तियाकादितिष्टसाध्यतानिह्यि
पकतेत्यर्थः साधनत्ववत्साध्यनतानिरूपकत्वेतापिसाध्यताअपतस्यविरोधादितिभावः कृतिसाध्यताचिकीर्षासाध्यकृतिसाध्य

चि.म.

उत्ताउपलक्षमात्रगतामतिप्रसक्तधर्मा नास्तीति यदुक्तं तद्व्यतिश्रुतिर्हीति कति विशेषः कति निष्ठविशेषः विकीर्षो यत्तु ह्यः विकी
र्षाधीनपदप्रतिपाद्यः पत्रेति पदवाच्येऽर्थः जातिरूपद्वयं तत्रास्तीत्याख्याजातिरूपद्वयार्थः न चैकस्मिन् समूहाख्यं वतत्यन्तेऽनिष्टार्थानिष्ट
निरूपेदृष्टार्थप्रवृत्तिरूपे निवृत्तिरसौ दा यस्तं कथं मिति वाच्यं स मे गदेष यो यो गय घाभावदेकस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपत्वा संभवात् न
च यत्रापेक्षादुष्टात्मकेषा निष्ठसाधनत्वादिविषयकसमूहाख्यं वतत्यन्तः क्रमेण प्रलेच्छा प्रवृत्तेषो ततः क्रमेण उपपेक्षा उ
पायदेषो तत्र दृष्टानिष्टोभय विषयकप्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकसमूहाख्यं वतत्यन्तः संभव इति वाच्यं अपेक्षादुष्टे क्षणत्रयावस्थापितया
तत्र उपपेक्षाकालितत्राशादुपायदेषो सत्यसंभवेन तत्राप्युभयात्मकयत्ना संभवात् उपपादान प्रत्यक्षस्य प्रवृत्तिप्रतिसाक्षात्साध
नस्य विलंबेनोपितत्रोभयात्मकयत्ना संभवाच्च ज्ञानेच्छादिवानां योग्यघाभावेन तत्रावहितपूर्वमुपादान प्रत्यक्षा संभवात् ननु त
थापि ज्ञानेच्छया ज्ञानदेवयोगे गदेषयो वी योग्यघाभ्युपगमे सा कथं दुर्वारमिति वाच्यं तथा सति तत्र युगपत्प्रयत्नद्वयाभ्युपगमे न ही
कथं किं हात्प्रयत्नयोग्यघाभापि एक दो सत्र परस्परविलक्षणा विज्ञसंगुलिवेष्टास्य लेक्तप्रकातप्रयत्नभेदा विना तदनुपपत्तेरिति
भावः अनुगतकारणेति प्रवृत्तौ स्मि प्रवृत्तौ क्षीयनुगतप्रयत्नकारणेत्यर्थः उपाधि रूपद्वयं तत्रास्तीत्याख्याधि रूपद्वयार्थः गुणानां ज्ञा
सनभ्युपगमादिति भावः विकीर्षा न्यतेनेति विकीर्षा न्यता वदेदकेनेनेत्यर्थः अनुगतेन सर्वसाधारणेन उपलक्षमाना नां विकी
र्षाधीनपदप्रतिपाद्यानां अनुगतत्वं सर्वसाधारणेनेति प्रसक्तधर्मा वद्विन्नसंयोजितवत्तदृष्टातः तदस्य नशत्तय विषयेन उपलक्षितो प्र

एवम्

मिताः धेनुपदेनो अंतरति धेनुपदजन्यो धविषयस्यार्थः ननु गोलमपीनितज्जमं बाधविषयस्य शेषः शक्यतावेच्छेदकतुल्यं धानकर्म
त्वमेव गोलस्य प्रयोगापाधित्वाच्च तस्य महिष्यादिसाधारण्येपिन महिष्यादिवो धरतिभावः तथा चिकीर्षोपीति एवं चिकीर्षोजन्यत्व
मपीत्यर्थः नकाराभावात्तानविषयस्य शेषः किंतु चिकीर्षोपीनतेन प्रसिद्धायां विविधेष्वकारणीभूतज्ञानविषयस्य शेषः किं
चिदेवं चिकीर्षोपीति पाठः कृतिनेन कृतिविशेषेन नानानुगमस्यति न अत्रिचादिसर्थः तथा च प्रवृत्तिरूपेण प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानं
प्रवृत्तौ हेतुरिति भावः कृति साध्यस्य कृति साध्यताज्ञानं प्रवृत्ते कृति सत्त्वकृति साध्यताज्ञानेत्यर्थः न विशेषणरतिनतद्वपिना प्र
वृत्तिकारणत्वेनान्विते सत्यं असत्तादिति कृतेः प्रवृत्तिप्रवृत्तमसत्तादिसर्थः सवेवाप्रवृत्तिरूपे सत्ताभ्युपगमे वाक्येन सत्ताकृत्यावुत्पन्ना
यां ज्ञानं कृतिविशिष्टज्ञानं सर्ववर्तीति शेषः साने कृतिविशिष्टज्ञानेनोपलक्षणमिति न ज्ञानान्नपिना प्रवृत्तिकारणत्वेनामनन्ति
ते सत्यं अतिप्रसंगादिति ज्ञानमात्रात्कृत्यसाध्यतेन निश्चितेपि प्रवृत्तिप्रसंगादिसर्थः कृतौ यथोक्तो यत्प्रवृत्तत्वं सत्त्वपिकृतिवि
शेषेन कृतिविशेषविषयकसाध्यताज्ञानेनैवेतत्तात्तज्ञानमात्रादिति रिति समाधत्तकृतिहेतुतिज्ञानेकारणीभूतज्ञानेविषय
यायाविषयतासंबन्धेन विशेषणमेव तद्विषयकज्ञानाद्यावत्तु कमेव साध्ये चेति किंतु प्रवृत्तिरूपेणार्थस्यार्थः परिचायकतया ज्ञान
विषयतया कारणतावेच्छेदकतया कारणताभावेनेति शेषः उपलक्षणमिति ज्ञानान्नपिना प्रवृत्तिकारणत्वेनान्वितमित्यर्थः वि
शेषणतोपलक्षणतयोर्विरोधेपि व्यावर्तकतोपलक्षणात्तयोर्विरोधाभावादिति भावः इष्टसाधने इष्टसाधनताज्ञानात्तत्तज्ञानादिति

वि.म.श.

तत्रापि विंगनविशेषां अतीतानागतलिङ्गस्य लेऽनुमितिर्बतदसत्तात्तनोपलक्षणां ज्ञानमात्रादनुमितिप्रसंगादिति भावः न त्वेवमिति एवं एवमपि
प्रवृत्तितेन प्रवृत्तिसाधयताज्ञानस्य हेतुत्वेपीति यावत् प्रमेयोति प्रमोनां तरीयकदुरविवेशः चिकीर्षोऽपि इति प्रमत्तत्वेनाचिकीर्षोऽपि इति सार्थः
अस्य भासुखत्वादिसद्वैयतात्र चिकीर्षोऽपि मिच्छायेतः लेन रूपेणाप्रवृत्तिः स्यादिति विवेच्यं चिकीर्षोऽधीनकृतिसाधयता इति स्तुतनक
क्रियाहेतुप्रवृत्तिसाधयतादिसार्थः ननु प्रमेये सवदनादिवदिष्टसाधनताज्ञानाभावादेव न चिकीर्षोऽपि प्रवृत्तिः तैरपि नित्यातिरिक्तत्वेन
इष्टसाधनतालिङ्गककृतिसाधयताज्ञानस्यैव चिकीर्षोऽपि प्रवृत्तिविशेषमागनीत्वेन वसमाणात्वात् न च मन्त्रादीनां मुखेक प्रमेयमनाशा
दिरूपेष्टसाधनताज्ञानमपि वर्तते इति वाच्यं तत्रापि प्रमेहेतुक्रियाया एव रोगनाशादिसाधनत्वेन प्रमत्तत्वेष्टसाधनताभावादिति चेन्न इ
ष्टसाधनतत्प्रमेयतालिङ्गककृतिसाधयताज्ञानसंभवारभूमस्तु ज्ञानद्वयमेवं वेत्तम्येदत्तत्पत्रप्रमाता कदुः स्वधंसोऽकटेच्छातत्र
इष्टसाधनताप्रमायाऽपि संभवारन च तत्र तदां नो चिकीर्षोऽपि प्रवृत्तिसारिथ्यापत्तिरिति वाच्यं स्वतादिरूपेणादुःखस्येच्छाप्रवृत्तिविषयत्वेना
नाभावेनां नुरजनने शिवाश्रुजमिव दुःखमपि इच्छाप्रवृत्तिविषयत्वरूपा योग्यमिति सिद्धं तात्तनवेव मन्त्रादीनां व्यापामादिप्रमे
चिकीर्षोऽपि प्रवृत्तनुपपत्तिरिति वाच्यं तत्रापि तद्देतुक्रियायां मेव चिकीर्षोऽपि प्रवृत्त्युत्पत्तेर्ननु प्रमत्त इति भावः अयं योजकतर्का यदस्यति
कतेरिति स्वधंसति स्वधंससाक्षात्कारातिरिक्तं यत्स्वननकचिकीर्षोऽपि अविषयस्तदननकतनियमादिसार्थः अत्र स्वधंसः स्वज
नो धंसतेन विशेषिगुणतया गुणातरनाशकत्वेपि न क्षतिः धंससाक्षात्कारातिरिक्तेति न्यायः धंसयवच्छेदप्रत्यायनपराश्रितनन्तेः

रूप०

तिरिक्तस्य तस्य न भूयतामात्रविकीर्षितजनक आचारमेव विविधयोगाः नैवेद्यायामिचारः अथर्ववेदायां पाठव्ययशब्दयोश्चास्ति न
तेन जननस्य कारणमाकाशयोरेव जननकत्वादिति भावः । निगूतनिश्चलदेहस्यैव जनने प्रमातृमृत्तयेति शेषः ननु तत्रापि नागीक्रि
यतएव अमरस्य हरेण हसुखे इति निमित्तसममीमुखमाहोपेसर्थः अभिचारात्स्वधर्मस्योदे निपमस्य अभिचारात् अभिचारेव विवृ
णोति न हीति चेष्टां चित्तसमाधेयमाशंक्य निराकरोति चिकीर्षो न न्यक्तितेन चिकीर्षो न न्यक्तितेन साध्यत्वमित्यर्थः प्रकृतं त
द्येव विचक्षितत्वादिति भावः देवयो नियन्त्रादिनिष्ठागोचरे देवजनस्य शत्रुवधगोचरप्रवृत्तितोपीत्यर्थः । इष्टसाधनत्वेनेति चिकीर्षो विष
यतयेति शेषः यत्नाजनकत्वादिति प्रवृत्तजनकत्वादित्यर्थः । भिन्नविषयतात् । प्रवृत्तिप्रतिचिकीर्षोपा अभिचारमहाज्ञेति भावः न न्य
वृत्तिरपि न देवजनस्याप्यनिष्टसाधनताज्ञानस्य तत्रापि सत्ता तत्तथा शत्रुवधप्रवृत्तिर्देवज्ञो देवकिम्मानमित्यत आह दे
वसिद्धिस्तितितदानीमिति शेषः । न च देवस्य प्रवृत्तजनकत्वे विनिवृत्तिजनकत्वमस्मिन्नेति न जनन्यश्रमेय अभिचारात् अमस्य न तेन
रूपेण कृतिसाध्यतमिति अर्थान्निरुते भिन्नविषयतया क्रियाप्रत्यजनकत्वेन अमानकत्वात् पलायनादिक्रियायाश्च तद्देशवर्जन
रूपेष्टसाधनताज्ञानाधोऽप्रवृत्तिजन्यत्वादिति भावः । पदितितथा च चिकीर्षो विषयसमवता दृशकृतिजन्यतावच्छेदकमिति भावः न न्येवं
भोजनादपि चिकीर्षो न स्यात् । तस्यापि अमवरकृतिमात्रजन्यतादिसत आह भोजनादिश्रुतिजीवनयो नियन्त्रसाधारणा कृतिते
न अमं प्रतिजनकत्वमुक्ता जीवने यो नियन्त्रते न तदाह यदेति तदुभयजनकत्वेन तस्या अमनकत्वम् । कस्य नरात् जीवने यो नियन्त्रात् तस्य जीवन

वि. म. ३

कोनियनस्य श्रमविशेषाणां भोजनादिनांतरोपकृष्टमाणां भोजनादिकृतिषां ध्यतमिति ननु जीवनयोनि कृति साध्यत्वमिति भावः । तज्जन्त्यस्ति
 जीवनयोनियत्नजन्यस्यार्थः तथा च श्रमसामान्यत्वे तस्य जनकतमकनक्तमातादिसमिमानः श्रमायेति । शरीरस्य यांच भोति कृत्वा नि
 द्राया मया हतगतिना वा पुनः आनीतवद्विश्चरजाभागेन शरीरस्यावहिः प्रज्ञास्यते तेन प्रेना पितृत्वं लंरो मादिसंधिना निर्गच्छतीति हि
 द्रोतादिति भावः । तदनुवृत्ताविति जीवनयोनियत्नां पुनरावृत्ताविसर्थः । एते सर्वे समाधिसौक्योऽङ्कं वस्तुतस्तु श्रमस्य विकीर्णधीनकृति
 तेन तादृशकृति साध्यता भावेपि नद्रुमान्नचिकीर्षा प्रवृत्त्यापेति दुर्बलात् न चेश्यतिः । सहपायोऽप्यतमंगप्रसंगादित्यपि बोध्यं । विच्छा
 धीनतस्य तिस्रप्रकारक्रेच्छाधीनतस्य सार्धः । स्वदेविकीर्षा प्रवृत्तिप्रकारी धूतधर्मपरंकृतिविशेषाणां दिति विकीर्षाधीनपदोपल
 क्षितप्रवृत्तितावृद्धिरेविशेषाणां दिसर्थः । तथा च सप्रकारक विकीर्षा प्रवृत्तिप्रवृत्तिप्रकारक्रेच्छाधीनप्रवृत्ति साध्यताज्ञानेन
 हेतुत्वमिति भावः । अन्ये च अन्यप्रकारक्रेच्छाश्च मया विदुः । स्वतेन दुःखप्रकारेण च आधीनतं प्रयोज्यते ननु तज्जन्त्यस्य तेन सुखतप्र
 कारक्रेच्छा पापक्रेच्छातेन प्रवृत्तावहेतुत्वेपि न सुखसुखतहृयेण विकीर्षा नुपपत्तिः । न च सप्रकारक्रेच्छाधीनतस्य कृतिविशेषणा
 तपि तादृशकृति साध्यतस्यैव श्रमात् श्रमसहृयेण श्रमे विकीर्षा प्रवृत्त्यापेति दुर्बलात् । यत्तौ च सहपायोऽप्यतमया द्यातातविशेषणा
 वेयर्थं प्रसंगाच्च यथा कृतस्य लेपिष्टापत्तेः । संभवादिति वाच्यं । स्वप्रकारक्रेच्छाधीनतं हेतुत्वात् प्रयोजकं किंतु वस्तुगत्या या स्वप्रकारक्रेच्छा
 धीना प्रवृत्तिः प्रवृत्तिनंतरसाध्यताज्ञानं हेतुरिति श्रमसप्रकारक्रेच्छाधीनप्रवृत्तेरप्रसिद्धते या तादृशश्रमासंभवात् अतएव सविषयकतममहा

राम०

यस्य प्रकारकृतयप्येता नुधावनं प्रमेपि सुखताया रोमे से काधीन प्रवृत्तेः प्रसिद्धि सो न म्ये नारो य संभवात् न च प्रकारके च्छाधीन तस्य स्वरूपस्य
तो विशेषणानि प्रवृत्ति यप्येता नुधावनं मूलं तावत्तैव जीव न यो निरुक्त्या रिया वृत्तः किंतु कृत्ति तेन सप्रकारके च्छाधीन कृत्ति साधना
ज्ञाने तेन हेतु तम सुखाद्य भावोपि विनिगमना विरहे तादृश धियोपि हेतु तस्य उच्यते तादिति वाच्यं तेन ह्येता हेतु ते प्रवृत्ति
तेन प्रवृत्ति साधना अतिरेक निश्चय दशा यमपि कृत्ति तेन कृत्ति साधना ज्ञान स्य संभवात् तस्मात् प्रवृत्ता प्रवृत्तेः न च तापिकृत्ति
तेन कृत्ति साधना अतिरेक निश्चये प्रवृत्ति तेन प्रवृत्ति साधना ज्ञाना ए प्रवृत्ता पत्तिरिति वाच्यं सामान्या भावज्ञाने विशेषा भावज्ञान
स्योत्पत्तिरुक्त्या तदा नो प्रवृत्ति तेन प्रवृत्ति साधना ज्ञान स्येवानुयते । यस्य तु कदाचित् तत्सत्तेपि तत्तानं तस्य प्रवृत्ता विधाप
तेः प्रवृत्ति साधना ज्ञान सत्ते प्रवृत्त सुखारस्य सर्वो नु भवति दत्तादिति भावः श्रमो वि कीर्षाधीन कृत्ति कारणात्वा भावो देव श्रमो नो
तरीय कृत्ति महा तावम तद्वयति अत एवेति श्रम तत्प्रकारके च्छाधीन कृत्ति साधना विरहादेव न तु चि कीर्षाधीन कृत्ति साधना वि
रहात् श्रमस्य मो जन चि कीर्षाधीन कृत्ति साधनादिसर्थः निप म तदतिशेवः अये च्छा अन्य प्रकारके च्छा स चि कीर्षाधीन तसि
तिसप्रकारक चि कीर्षाधीन तमिसर्थः । मोरगादिति चि कीर्षा तस्य कृत्ति साधना तत्प्रकारके च्छा ता ह्यस्य कारण तावदेव कृत्ति प्रवे शो
रवादिसर्थः । अत्र न व्याः सप्रकारके च्छाधीन तस्य प्रवृत्ति विशेषणं तेपि सुखदुःखाभाव तस्य ता सुखदुःखाभावयो र्जात प्रकरे च्छाधीन
कृत्ति साधना प्रवृत्ता पत्तिरुच्यते तावत्तापि नो गारि ह्येष्ट साधना ज्ञान संभवात् न चेष्टा पत्ति तयोश्चि कीर्षा विषयतेपि श्रम तेन प्रवृत्त

वि. म. श.

तस्मात्तथाप्रवृत्तिविषयतस्वरूपायोग्यतामिति सिद्धांतात्तत्सिद्धांतानादरे श्रमेस्वरूपायोग्यतासिद्धांतस्यानादरणीयत्वात्तथाप्रवृत्तिविषयता
 वेदकृतर्भावेन कार्यकारणभावस्य क्वचिदप्यक्रमनादेव न तत्र प्रवृत्तिप्रसंगः कृतिसाधनात्तान्चिकीर्षयोर्विषयनिष्ठतया हेतुतय
 स्तेपि सुखतावद्विज्ञविशेष्यतायास्तविशेष्यतायादित्यप्रत्यासंभवे कृतिसाधनाज्ञानचिकीर्षयोः प्रवृत्तिहेतुत्वात्तत्र प्रवृत्तिप्रसं
 गः। चिकीर्षकतत्रभवसेवेति चेत्तद्विषयप्रकारकेच्छाधीनतमपि स्वरूपसिद्धिशेषणार्थं श्रमव्यनयेव दिशा श्रमस्वरूपेण चिकीर्षो
 प्रवृत्तिप्रसंगवारणसंभवात्तत्र स्वप्रकारकेच्छाधीनकृतिसाधनाभावनिश्चयेन प्रवृत्तिरिति तत्र विशेषणमावश्यकमिति वाच्यं
 स्वप्रकारकेच्छाधीनतस्य स्वरूपसत्त्वविशेषणतया तादृशज्ञानसत्तेपि वस्तुगत्या या तादृशी कृतिः कृतिहेतुतत्साधनाधीनसंभ
 वान्न तावदित्यानी प्रवृत्तेर्देवोरत्नात् अथेच्छोद्देश्यत्वं देवाप्रवृत्तेर्नोद्देश्यत्वं उपायते नोद्देश्यत्वं अथ अथेच्छसाधनताज्ञानेच्छायाः
 कार्यकारणभावस्यैव देवोरत्नात् इत्येवमुक्तौ भविष्यति तथा च स्वप्रकारकेच्छाधीनेत्यत्र स्वप्रकारद्वयमुपायते न यदुद्देश्यं तद्व
 द्देवतास्वरूपप्रकारतापरं तेन श्रमस्तदुत्तुः स्वाभावतानां त्रयानामेव निरासः। सुखदुःखाभावयोः साध्यतया प्रवृत्तिविषयतस्वरू
 पायोग्यतावत्सुखदुःखाभावताभ्यामुपायते नोद्देश्यतेनापीच्छाविषयतस्वरूपायोग्यतादिति चेत्तथापि स्वतस्यानुगतस्यो
 भावात् प्रातिविद्युत्तागतपाकसाधनर्भावेनैव कार्यकारणभावो निर्वेकः। तथा च श्रमादिस्थिते कार्ये स्यात्तीकृतया सखया
 गयाकादिस्थिते कृतमयागद्विशेषसामग्रीबाधोदव श्रमादौ प्रवृत्तिप्रसंगवारणसंभवादिति प्राहुः। मीमांसकैरेकैरे श्रमतश्चाह श्रमेति

एम

धर्मोत्तममेवेति द्विष्टकृति साध्यता ज्ञानमेव प्रवर्तकतया गुरोरभिमतमिति भावः । तद्विष्टिष्टेति उद्देश्यं तद्विष्टिष्टकृति तेन उद्देश्यं तद्विष्टिष्ट
कृति साध्यतेत्यर्थः यथा श्रुते भोजनादिकृतेष्वप्रमत्तजनक ज्ञानो नानादिव तत्र प्रमत्तपुद्गलस्य तद्विष्टिष्टकृति ज्ञानस्य तादृशगतेः अवि
कीर्षितत्वादिति चिकीर्षितं मत्तं चेन्न ह्येकाकृतः कारणत्वेन तस्य कार्यता वच्छेदकानां कृतत्वादिति भावः कृतिमात्रसाध्य इति प्रवृत्ति
तेन प्रवृत्तिमात्रसाध्य इति साध्यता तदा तादृशपुद्गलात् प्रमत्तपुद्गलस्य प्रमत्तजनकता तु भगवन्त्यादित्यत्र आह अत एवेति पत
एव प्रवृत्ति तेन प्रवृत्तिमात्रसाध्यते पत एव केन प्रवृत्तिमात्रं कृष्टं प्रमत्तजनकमित्यनुभवो लोकानामित्यर्थः । कारणता वच्छेदकस्य प्रवृत्ति
तस्य उद्देश्यं तद्विष्टिष्टपुद्गलसाधारणतया ततोपि प्रमत्तजनक इति भावः । अत्रेदमस्वरस्य जीनंतया सति भोजनादावपि चिकीर्षा प्रवृत्तिर्न
स्यात्तत्रापि तया तु न कृतं मानाभावात् उक्तं केनैवोपपत्तेस्तद्विष्टिष्टधर्मो मानाभावश्च लाघवेन कारणाता वच्छेदकतया तत्कल्पने साक्षादुपपाद
कतया मान एव तत्कल्पनौचित्यात् एककारणपरिशेषापत्ति किंच प्रमेतादृशकृति साध्यता भावे पितृप्रमाचिकीर्षा प्रवृत्त्यापत्तिर्द्वारा
इष्टापत्तौ स ह्युपागम्य तदाद्यादिसमुद्धेयं दानो मीमांसकः स्वमते नैयायिक नयापेक्षया लाघवेन मुमुक्षुसंसारव्याजेन दर्शयति पत्रमिति
। प्रयोजकं । ज्ञानविषयतया कारणाता वच्छेदकं । तदनु नैयायिकस्य तु कृति साध्यते सतीष्टसाधनत्वमिति कृति साध्यतं च इष्टसाधनतं
चेत्यर्थः तेन न चतुष्टयतानुपपत्तिः । सति सुखे भोगस्यावश्यकता तस्य कार्यापत्तिमिति न भोगत साक्षात्काराधिक्यं । यदि च सोपीना विषय
स्तदा तदाप्यं च तं बोधो वद निश्चयानुबंधितज्ञानस्य कारणते विवादात्तत्रोक्तं इच्छाप्रयोजकतं चेति कृति साध्यता प्रकारके प्रयोज

समिमानः अभिमानं निरुक्तेति एवं हीति विषमक्षणास्य सर्वथा चिकीर्षाप्रत्ययोग्यते चिकीर्षा न प्रकृतसाध्यते हीत्यर्थः जीवनेनो निरुक्तेर
ति निरुक्तेति शेषः । अथ विषमक्षणा मितिः कृतिसाध्यताभावेनैव तत्रातिप्रसंगवारणसंभवात् भ्रममादायातिप्रसंगस्य विशेषादा
नेव्यविशेषादिति भावः नन्वेवं विषमक्षणादौ वलवदनिष्टाननुबंधीष्टसाधनताभ्रमदशायां चिकीर्षाप्रवृत्तिश्च भवतीति सर्वे
सम्मतं ततश्चात्र प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानमात्रस्याचिकीर्षाकारणात् तत्कालीनप्रवृत्तिसाध्यताज्ञानसत्तात्संज्ञान
बोधस्य विप्रवृत्तिः स्यादिति नैयायिकश्रौतिस्यादेतदिति । इष्टसाधनताभ्रमादिति वलवदनिष्टाननुबंधीष्ट
साधनताभ्रमादित्यर्थः । उत्तरमिति शेषः तेनोभयमतसाधारणं भ्रमश्च न्यायनये विशिष्टज्ञानं तन्मते वा
न हीतासंसर्गकज्ञानद्वयमित्यन्यदेतत् । विषमक्षणा इति विषमक्षणावतवदनिष्टाननुबंधित्व
भ्रमात् इष्टसाधनताज्ञानं प्रयुक्तत्वात् । कृतिसाध्यतं चेत्सर्वदने चेष्टसाधनताभ्रमादिति बोध्यं । कृतिसा
ध्यतमस्ति सकृतिसाध्यतमस्ति ज्ञानप्रयुक्ततात् इष्टसाधनताज्ञानप्रयुक्तत्वात् । कार्यतत्त्वकृतेः प्रयुक्त
त्वं च तन्नयेकारणतावच्छेदकविधया स्मन्नयेव कारणविधयेत्यन्यदेतत् कार्यस्येति पाठे कृतिरूपकार्यस्येत्यर्थः

७५

चिन्तामणि शब्द ४५ ७५०

Chintamani Sabda Khand

चि० म० श०

718

संज्ञातबोध इति इष्टसाधनत्ववत्तद्वदिनष्टजनकत्वज्ञानदशायामपीत्यर्थः तत्र विषयभक्षणाच्चेत्यवदन
 योः कार्यत्वज्ञानादिति न च फले च विरहादेव तत्र न प्रवृत्तिः सकृत्तिसाध्यता स्मरणादित्यर्थः ॥ १३
 रमुपलक्षणं पाकेशवपि संज्ञातबोधदशायां तथाप्रसंगो बोध्यः ततो मोतिनच फले च विरहादेव
 तत्र न प्रवृत्तिरिति वाच्यं फले च या निमित्तमिति वाच्यं विषयत्वेन चाजनकत्वादिति भावः ॥ अ
 त्रकस्यचित्समाधानं शक्यते । सकृत्तीति ॥ तथागुरुमतेप्रवृत्तिहेतुः । अन्यथा कृत्तिसाधारणा
 ज्ञानमात्रस्य गुरुमतेप्रवृत्तिकत्वे । इष्टसाधनता स्मरणा इति निर्दिष्टमितीव छेदवच्छेदसाधनता स्मरणा
 इष्टस्यर्थः । संज्ञातबोध इति शेषः । प्रवृत्तित्वेत्यवदनादौ प्रवृत्तित्वा अनुभवस्य हेतुत्वे च पक्षतावच्छेदक
 प्रकारेण इष्टसाधनत्वरूपलिङ्गज्ञानाभावे कृत्तिसाध्यतानुभवाभावादेव न प्रवृत्तिरिति भावः केचित्तु यद्यपि संज्ञातब
 धस्यैव साधनता स्मरणादपि न संभवति तथापीष्टसाधनता ज्ञानमात्रप्रवृत्तिकत्वेऽप्येव तदानीमिष्टसाधनत्वे
 ति बोधयितुं दाममेष्टसाधनमाहोदिति स्मरणा संभवात्पदिवेदानीमिष्टसाधनता ज्ञानं तस्येति ब्रुवत दाममापीदानीक

तिसाध्यता ज्ञानं तस्येति न स्मरणात्